

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ҲУҚУҚ, БИЗНЕС ВА СИЁСАТИ
ТОҶИКИСТОН**

ТДУ : 94 (575.3)

ТКБ: 63.3 (5)

3 - 34

Бо ҳуқуқи дастнавис



ЗАРИФЗОДА ҒАЙРАТ ЗАРИФ

**ВАЗЪИ НИЗОМӢ ВА СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО
ДАР СОЛҲОИ 1826-1860**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих
аз рӯйи ихтисоси 6.1.1. Таърихи ватанӣ (таърихи халқи тоҷик)

Рохбари илмӣ:
доктори илмҳои таърих,
профессор Турсунзода Н.

Хучанд – 2026

МУНДАРИЧА

ИХТИСОРАҲО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. ТАВСИФИ ҲАВОДИСИ ТАЪРИХИИ СОЛҲОИ 1826-1860 ДАР МАНБАЪҲОИ ХАТӢ ВА АСАРҲОИ ШАРҚШИНОСОНИ ТОИНҚИЛОБИИ РУС.....	20
1.1. Сарчашмаҳои хатӣ роҷеъ ба таърихи Аморати Бухоро дар сеяки дуҷуми асри XIX.....	20
1.2. Таърихи Аморати Бухоро дар осори шарқшиносони тоинқилобии рус.....	37
БОБИ 2. ВАЗӢИ ДОХИЛИИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР ДАВРАИ БУҲРОНИ ШАДИДИ МИЁНАИ АСРИ XIX.....	58
2.1. Ҳаёти сиёсии Аморати Бухоро.....	58
2.2. Низоми лашкардорӣ ва ислоҳоти ҳарбии амир Насрулло.....	87
БОБИ 3. ТАМОИЛҲОИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ АМОРАТИ БУХОРО.....	104
3.1. Робитаҳои Аморати Бухоро бо Русияи подшоҳӣ ва хонигарии Осиёи Миёна.....	104
3.2. Низомҳои мусаллаҳонаи байни хонигарии Осиёи Миёна.....	135
ХУЛОСА.....	168
РӢҲАТИ САРЧАШМАҲО ВА АДАБИӢТИ ИСТИФОДАШУДА...178-202	
РӢҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	203

ИХТИСОРАҲО

АН РУз. – Академия наук Республики Узбекистан

АН Тадж. ССР. –Академия наук Таджикской ССР

ИВ АН СССР – Институт востоковедения Академии наук СССР

ИВЛ –Издательство Восточной литературы

М. - Москва

М., Л., - Москва, Ленинград

ОНУ - Общественные науки в Узбекистане

Отв. ред. – Ответственный редактор

Пг.- Петроград

САГУ- Среднеазиатский государственный университет

сб. науч. ст. –Сборник научных статей

СПб. –Санкт-Петербург

СССР – Союз Советских Социалистических Республик

ҳ.ш. –ҳичрии шамсӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуи таҳқиқот. Нимаи аввали асри XIX дар ҳаёти сиёсӣ-ҳарбии мардуми Осиёи Миёна ва кишварҳои ҳамҷавор Аморати Бухоро нақшу мақоми муҳимро дошт. Аморати Бухоро дар аҳди амир Насрулло дар минтақаҳои зиёд, қариб дар қисми зиёди ҳудуди Осиёи Миёна ҳукумати хешро устувор намуда, сиёсати давлатдориро пеш мебурд. Омӯзиши ҳамаҷонибаи таърихи Аморати Бухоро дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ имконият фароҳам меорад, ки паҳлуҳои торику норавшани давраи мазкурро ҳамаҷониба таҳқиқ намоем.

Дар давраҳои гуногуни таърихи ниёгонамон барои таъмини бехатарӣ ва манфиатҳои давлат, барои мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ, кам кардани таъсири қувваҳои беруна ва таъмини бехатарии аҳоли ба кори ҳарбӣ тавачҷуҳи махсус дода мешуд. Амир Насрулло, ки ба сулолаи манғитӣ мансуб буд, дар таърихи Бухоро нақши муҳим бозидааст.

Намояндагони соҳаи ҳарбӣ аз ҷиҳати моддӣ ва маънавӣ аз ҷониби доираҳои ҳукмрон дастгирӣ меёфтанд. Вазъи сиёсӣ ва ҳарбии хонигарии Осиёи Миёна дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX зарурат ба миён овард, ки барои беҳтар намудани мавқеи ҳарбӣ, дигаргун намудани таъмини қўшунҳои ҳарбӣ бо аслиҳои замонавӣ, такмил додани усули ҷангии ҳарбӣ тадбирҳо ва ислоҳоти гуногун амалӣ карда шаванд. Замони ҳукмронии худ дар Аморати Бухоро амирони сулолаи Манғития, махсусан амир Насрулло (1826-1860) ба соҳаи ҳарбӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир намуда, чанд ислоҳотро дар ин самт амалӣ гардониданд.

Аморати Бухоро дар байни хонигарии Осиёи Миёна мавқеи афзалиятноки ҳарбӣро сиёсиро доро буд. Дар Бухорои аҳди ҳукмронии амир Насрулло ҳокимияти марказӣ устувор гардид, лашкари доимамалкунанда таъсис ёфт, бо мамлакатҳои хориҷа робитаҳои дипломатӣ ба роҳ монда шуданд.

Байни хонигарӣҳо барои ҳудудҳои алоҳида задухӯрдҳои мусаллаҳона рух медоданд. Хусусан, Бухорову Қўқанд байни ҳамдигар пайваста дар муҳолифати ҳарбӣ қарор доштанд. Ин задухӯрдҳо асосан барои назорат аз болои шаҳрҳои

Ўротеппа, Хучанд, Тошканд, Қаротегин ва Дарвоз сурат мегирифтанд, ки барои такмили иқтисоди минтақа аҳаммияти калон доштанд. Аморати Бухоро ва хонигарии Хева, дар мубориза барои Марв ва даштҳои навоҳии туркман муҳолифат доштанд, то ки нуфузи худро дар минтақаи муҳимми Осиёи Миёна устувор кунанд.

Халқи маҳаллӣ бо мушкилоти иқтисодӣ рӯ ба рӯ шуд, ки ин ба коҳиш ёфтани сатҳи зиндагии онҳо боис гашт. Афзоиши ғафр ва нобаробарии иҷтимоӣ ба рушди бозорҳои ғуломфурӯшӣ, сабаб гардид, ки ин баръакс вазъияти мардуми ғайриро бад сохт.

Омӯзиши ҳаёти сиёсии хонигариҳо, таҳқиқу баррасии масъалаҳои ҳарбӣ, умури лашкария, низоми идоракунии маъмурии марказиву маҳаллии хонигариҳо, муайян намудани мақоми мансабу вазифаҳои мухталифи идоракунии давлат дар илми таърих аҳаммияти муҳим дорад. Аз ин рӯ муҳимияти мавзӯи интихобгашта ба таври зерин арзёбӣ мегардад:

- дар қаламрави Аморати Бухоро, инчунин дар мулкҳои алоҳидаи мустақил ва ниммустақили он дар нимаи аввали асри XIX воқеоту ҳодисоти мухталифи сиёсӣ ва ҳарбӣ рух доданд, ки онҳо қисми таркибии таърихи ин давлат ба шумор мераванд;

- тавсифи ҳодисаҳои ҳарбӣ-сиёсии Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX, ки ба маълумоти маъхазҳои хаттии таърихӣ таъяс мекунад, барои омӯзиши таърихи ҳарбӣ ва сиёсии Осиёи Миёна ба таври умум мусоидат хоҳад намуд;

- давраи ҳукмронии амир Насрулло (1827–1860) бо талошҳои ислохотӣ ва тақвияти сохторҳои низомӣ ва сиёсии аморат алоқаманд буд. Тадбирҳои ӯ дар самти мустаҳкам намудани нерӯҳои мусаллаҳ барои болоравии иқтидор ва устувории давлат замина гузоштанд. Аммо шикастҳои низомӣ ва сиёсӣ, бахусус дар муқовимат бо империяи подшоҳии Русия, нотамомии ин ислохот ва сустии равандҳои сиёсиро ошкор сохтанд. Ин ноқомиҳо ба сатҳи омодагии низомӣ ва сифати идоракунии давлатӣ таъсири манфӣ расонида, маҳдудияти тадбирҳои андешидаи амирро нишон доданд;

- равандҳои сиёсӣ ва ҳарбии Аморати Бухоро хоссатан дар замони ҳукмронии амир Насрулло ба чараёни минбаъдаи рушди ин давлат таъсири мусбат расонидааст;

- таҳлили ҳамаҷонибаи низоми ҳарбӣ, татбиқи ислоҳоту дигаргунӣҳо дар ин соҳа имкон медиҳад, ки қудрати ҳарбии Аморати Бухоро муайян карда шавад;

- таркиби қўшунҳо, маҳорату усулҳои ҷангӣ ва вазифаҳои мансабдорони ҳарбӣ аз ҷумлаи нишондиҳандаҳои асосии вазъи низомии ҳар кишвар ба ҳисоб мераванд. Абдурауфи Фитрат ва Аҳмади Дониш дар таҳлилҳои худ ба ин нуқта таваҷҷуҳ карда, натавоноии амир Насрулло дар таҳияи стратегияи муассири низомӣ ва таҳкими сохторҳои ҳарбӣ қайд намудаанд. Ба андешаи онҳо, паст будани сифати нерӯҳои низомӣ ва норасоии сохторӣ дар замони ҳукмронии ӯ, ки бевосита ба нақши мансабдорони ҳарбӣ вобаста буд, ба вазъи умумии низомии кишвар таъсири манфӣ расонидааст;

- ҳарбӣ ва иқтисодии ҷанги байни хонигариҳои Осиёи Миёна ва таъсири он ба тағйирёбии низоми ҳарбӣ дар Аморати Бухоро барои омӯзиши мавзӯи мусоидат мекунанд;

- робитаҳои дипломатии Аморати Бухоро бо давлатҳои ҳамҷавор ба ҳаёти сиёсӣ ва ҳарбии давлат таъсири ҳудро расонидааст.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Таҳлили адабиёти илмӣ мавҷуда нишон медиҳад, ки мавзӯи таҳқиқшаванда то ҳол ба таври мустақил пурра омӯхта нашудааст. Таваҷҷуҳи муҳаққиқон ба таърихи сиёсӣ ва низомии Аморати Бухоро дар аҳди амир Насрулло ва робитаҳои байналмилалӣ Бухоро, Қўқанд ва Хева пеш аз истилои Русияи подшоҳӣ оғоз гардида буд. Муаллифони маҳаллӣ ва хориҷӣ омӯзиши таърихи минтақаро бо таърихи ба мероси таърихӣ ва рушди робитаҳои Шарқу Ғарб арзёбӣ намудаанд. Дар асри XIX таваҷҷуҳ ба ин масъалаҳо дар заминаи рақобати сиёсӣ дипломатии Англия ва Русия, инчунин зиддиятҳои байни хонигариҳо бештар гардид.

Дар давраи шуравӣ таърихи сиёсату ҳарбии хонигарӣҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Аморати Бухоро, дар асоси методологияи марксистӣ таҳқиқ мешуд, ки имкони омӯзиши воқеъбинонаи равандҳои таърихро маҳдуд мекард.

Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва соҳибистиқлол гардидани Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои минтақа, таваҷҷуҳ ба масъалаҳои худшиносии миллӣ афзуда, барои рушди таҳқиқоти таърихӣ заминаи мусоид фароҳам омад.

Аз ҷониби диссертант адабиёти истифодашуда дар асоси тамоюлҳои муаммовӣ-марҳилавӣ ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ карда шудааст:

1. Осори давраи тоинқилобӣ (то октябри соли 1917);
2. Таҳқиқоте, ки дар замони Шуравӣ анҷом дода шудаанд;
3. Асарҳои таърихӣ, ки дар даврони пасошӯравӣ эҷод шудаанд.
4. Инчунин, дар таҳқиқот баъзе асарҳои муҳаққиқони хориҷӣ дар алоҳидагӣ шарҳу тавзеҳ дода шудаанд.

Ба гурӯҳи якум асарҳои муаррихони маҳаллӣ, таҳқиқотҳои олимон, сайёҳон, ҳарбиён, амалдорони Русияи подшоҳӣ ва ғайра шомиланд, ки онҳо дар асри XIX ибтидои асри XX эҷод шудаанд.

Сарчашмаҳои илмӣ ва таърихӣ маҳаллиро осори муаррихони мактабҳои таърихнигорӣи Бухоро, Қўқанд ва Хева ташкил медиҳанд. Манбаъҳои мазкур барои барқарор намудани хронологияи дақиқи воқеаҳо ва таҳлили вазъи сиёсии минтақа аҳамияти бузургӣ илмӣ доранд.

Таърихнигорӣи Аморати Бухоро ва хонадони Манғития. Ба ин гурӯҳ асарҳои сиёсӣ таърихӣ «Зафарнома»-и Хусравӣ (муаллифаш номаълум) [13; 14; 15; 16], «Таърихи авоил ва авохир»-и Муинуддин [36], «Фатҳномаи султонӣ» ё «Фатҳномаи султонӣ»-и Муҳаммад Мир Олим Бухорӣ [35], «Таърихи салотини манғития» ва «Тухфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазиз Сомӣ [18] дохил мешаванд. Равиши нав ва дидгоҳи интиқодиро дар таърихнигорӣи асри XIX ва ибтидои асри XX асарҳои «Рисолаи мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития», «Тарҷумаи аҳвали амирони манғитияи Бухорои шариф»-и Аҳмади Дониш [10; 11], «Силсилаи салотини манғития» ва

«Наводири зиёия»-и Садри Зиё [37-38], инчунин таҳқиқоти бунёдии «Таърихи амирони манғитияи Бухоро»-и Садриддин Айнӣ [116] ташкил медиҳанд.

Сарчаишмаҳои низоми идорӣ ва иқтисодӣ. Маълумоти арзишманд доир ба сохтори девондорӣ ва низоми молиявии аморат дар асарҳои «Мачмаъ-ул-арқом»-и Мирзо Бадеи Девон [19] ва «Кашкӯли Салимӣ»-и Мирзо Салимбек [20] инъикос ёфтаанд.

Таърихнигории хонгарии Қўқанд. Асарҳои «Мунтахаб ут-таворих»-и Муҳаммад Ҳакимхон [24; 28; 29; 30], «Ғаройиби сипоҳ»-и Тоҷири Хучандӣ [40; 41] ва ғ. барои омӯзиши муқоисавии муносибатҳои байнидавлатӣ аҳаммияти махсус доранд.

Ҷанбаҳои алоҳидаи муаммоҳои таърихи ҳарбӣ-сиёсии хонигарии Осиёи Миёна дар таърихнигории тоинқилобии рус ва ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна инъикос шудаанд. Нахустин тадқиқотҳо дар давраи тоинқилобӣ ба тасвир расидаанд. Чунончи, таърихи хонигарии Қўқанд дар асарҳои Н.И. Веселовский, А. Макшеев, Н.Г. Маллитский, В. Наливкин, Н.Ф. Петровский, А.Л. Кун [60; 88, с.182-204; 89; 94; 101; 78; 79, с.417-448; 80] баррасӣ шудаанд.

Муаллифони тоинқилобии рус таърихи сиёсии Аморати Бухороро якҷоя бо гирдоварии маълумотҳои этнографӣ мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Асарҳои А. Галкин, Н. Каразин, А. Шеманский, А.Л. Кун, Г. Арандаренко, Н.А. Маев, Б. Литвинов баҳри омӯзиши сиёсати дохилии Аморати Бухоро хидмат мекунанд [61; 76, с.233-235; 108; 81, с.73-262; 44; 45; 46; 86, с.77-332; 87, с.349-363; 84].

Дар якҷанд асарҳо ба робитаҳои тижоратии Аморати Бухоро эътибор дода шудаанд. Муаллифони онҳо ҳамчунин истифодаи ниҳодҳои давлатиро дар роҳандозии тижорат, мустаҳкам намудани вазъи молиявии давлати Русия дар бозорҳои Осиёи Миёна нишон додаанд. Дар ин маврид масъалаҳои равобити Русияи подшоҳӣ бо хонигарии Осиёи Миёна, аз ҷумла Аморати Бухоро дар давраи тоинқилобӣ аз тарафи П.И. Небольсин, Н.В. Ханыков, С.В. Жуковский, Н. Залесов, М.В. Грулёв [96-97; 106; 69; 71, с.235-348; 72, с.283; 73, с. 421-474; 65] мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Ба гурӯҳи дуюм таҳқиқотҳои муаррихон ва шарқшиносони даврони шуравӣ шомиланд. Муҳаққиқони шуравӣ давраҳои мухталифи таърихи Осиёи Миёна, аз ҷумла нимаи аввали асри XIX-ро ба риштаи таҳқиқ кашидаанд. Дар асарҳои онҳо ба масъалаҳои муҳими таърихи Аморати Бухоро ва хониғарии Қўқанд диққати махсус дода шудааст. Дар ин маврид ба онҳо маълумоти дастхатҳо ва маъхазҳо кумак намудаанд. Мавқеи хеле муҳимро дар ин ҷода академик В.В. Бартолд [118, с.167-433; 119; 120, с.109-169], Б.Ғ. Ғафуров [130; - 131;132], А.А. Семенов [193; 194, с.137-155; 195], А.А. Мухторов [173; 174, с.97-101; 175], В.А. Ромодин [190; 191, с.10-17; 192], А. Ёринбоев [217], В.М. Плоских [183], Б.В. Лунин [160], М.Кутлугов [158], Э.Хуршут [227, с.36-42], Т.К. Бейсембиев [121] ишғол кардаанд.

Вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии хониғарии Осиёи Миёна, аз ҷумла Аморати Бухоро дар асари П.П. Иванов инъикос шудааст [144; 146, с.41-42]. Муаллиф се марҳилаи таърихи Осиёи Миёнаро таҳлил намудааст: 1) давраи ҳукмронии Шайбониён (1500-1599); 2) давраи таназзули муносибатҳои феодалӣ ва ҳокимияти хон дар Осиёи Миёна дар солҳои 1601-1650; 3) марҳилаи сеюм, давраи аз лиҳози сиёсӣ муттаҳид гаштани ҷамъияти осийимиёнагӣ, соли 1701 аз байн рафтани мулкҳои майдаи феодалӣ ва ба вучуд омадани се хониғарии нисбатан марказигардонида – Аморати Бухоро, хониғарии Хева ва Қўқанд дар нимаи аввали асри XIX-ро дар бар мегирад. Ин хониғариҳо барои соҳиб шудан ба қудрат ва афзалияти сиёсӣ дар Осиёи Миёна байни ҳамдигар талош варзидаанд.

Муаллифи ин асар ба муносибатҳои дипломатии Аморати Бухоро ва Русияи подшоҳӣ мухтасар истода мегузарад. Аз ҷумла, рақобати Англия ва Русияро барои бозори Осиёи Миёна ва кӯшиши ба манбаи ашёи хом табдил додани минтақа ба риштаи таҳқиқ мекашад. Ба андешаи муаллиф Русия ва Англия дар даҳсолаҳои аввали асри XIX бо мақсади омӯхтани бозори хониғарии Осиёи Миёна ва ҳукумати хониғарӣ, хоссаан Бухоро ба худ ҷалб намудан миссияи дипломатӣ (ҳайъатҳои сафорат - З.Ғ.)-и русу англисро ба ин минтақа мефиристанд [146].

Дар омӯзиши таърихи хонигариҳои Осиёи Миёнаи нимаи аввали асри XIX, махсусан вазъи сиёсӣ ва иҷтимоиву иқтисодии Аморати Бухоро академик Б. Ғафуров саҳми арзишманд гузоштааст. Асарҳои ӯ бо ҷалби сарчашмаҳои муътамади таърихӣ эҷод шудаанд ва ӯ ба таърихнигории таърихи халқи тоҷик нағзҳои зиёд ворид намудааст [130-131].

Робитаҳои Русияи подшоҳӣ бо хонигариҳои Осиёи Миёна, пеш аз ҳама бо Аморати Бухоро ва сиёсати пешгирифтаи онро дар ин минтақа Н.А. Халфин мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор додааст [218, с.6-17; 219, с.103-112; 220; 221; 222].

Дар омӯзиши таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, таҳқиқи феҳристи бойгонии хонигарии Қўқанд ва Аморати Бухоро саҳми А.Л. Троитская [203; 204, с.211-217] назаррас аст. Аз ҷониби ӯ масъалаҳои вазъи умури лашкарияти Аморати Бухоро, таърих ва ташаккули он, хусусан созмонёбии лашкари доимии аморат дар аҳди амир Насрулло, сохтори қисмҳои ҳарбӣ, яроқи аслиҳа, сару либоси сарбозон ва ғайраҳо ба риштаи таҳқиқ кашидаанд.

Масъалаҳои ба роҳ монда шудани робитаҳои дипломатии Аморати Бухоро ва хонигариҳои Қўқанд ва Хева дар солҳои 20-50-уми асри XIX дар асарҳои Е.Н. Кушеев [159, с.133-162], Е.В. Бунаков [122, с.5-26], Г.Н. Чабров [228, с.109-115], Д. Валиева [125, с.42-76], Х.Г. Гулямов [133], Г.А. Михалева [169, с.55-59; 170; 171], В.И. Ефимова [142], Б.П. Гуревич [134], Х. Пирумшоев [182], И.А. Мамадалиев [162; 163; 164; 165, с.129-138] мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Дар ин асарҳо мақсад ва манфиатҳои Аморати Бухоро ва Русияи подшоҳӣ кушода дода шуда, инчунин фаъолияти ҳамаи миссияҳои дипломатии Бухорову Русия то замони ба протекторати Русия табдил ёфтани Аморати Бухоро баррасӣ шудаанд, муносибати назариявӣ ва амалии тарафҳо ба муносибатҳои дипломатӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Баъзе муҳимтарин паҳлуҳои муносибатҳои Бухоро ва Хеваро бо Русияи подшоҳӣ муҳаққиқон А.Р. Муҳаммадҷонов ва Т. Неъматов [176] ба риштаи таҳқиқ кашидаанд. Дар асари онҳо масъалаи ба роҳ мондани робитаҳои

тиҷоратӣ бо Русия дар нимаи аввали асри XIX, аҳаммияти иқтисодии он, таҳлили баъзе сарчашмаҳои хаттӣ баррасӣ шудааст.

Таҳқиқотҳои дар замони пасошуравӣ анҷом додашуда **гурӯҳи сеюми адабиёти илмиро** роҷеъ ба таърихи низомӣ ва сиёсии хонигариҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Аморати Бухоро ташкил медиҳанд. Пеш аз ҳама, масъалаҳои таърихи ҳарбӣ-сиёсии хонигариҳои Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX дар асарҳои бунёдии дастаҷамъӣ, аз қабили “Таърихи халқи тоҷик” [154], “Таърихи Ўзбекистон” [153] ва ғайра мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Дар китоби профессор Н. Турсунзода [216] муҳимтарин воқеаҳои таърихи ҳарбӣ-сиёсии Аморати Бухоро ва хонигарии Қўқанд, инчунин муносибатҳои дипломатии хонигариҳои Осиёи Миёна дар асри XIX баррасӣ шудаанд.

Масъалаҳои таърихи ҳаёти сиёсӣ, тарзи идоракунӣ, рамзҳои ҳокимияти давлатӣ, ҷанбаҳои таърихиву этнографияи ҳокимият ва идоракунӣ дар Аморати Бухоро дар асарҳои О.А. Соловева [196, с.11-121; 197; 198, с. 103-114] мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Асари “Се маорифпарвари тоҷик дар бораи амирони манғит (Эссе – эзоҳот)”-навиштаи С. Табаров [200] яке аз таҳқиқоти муҳим дар соҳаи омӯзиши таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии Аморати Бухоро мебошад. Асар ба шарҳи назар ва таҳлилҳои се нафар маорифпарвари барҷастаи тоҷик: Аҳмади Дониш, Мирзо Абдулазими Сомӣ ва Садриддин Айний, ки роҷеъ ба амирони манғит андешаҳои худро баён кардаанд, бахшида шудааст.

Асар таҳлили танқидӣ ва омӯзиши амиқи фикрҳои маорифпарваронро дар бораи сулолаҳои манғит ва вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Аморати Бухоро, аз ҷумла давраи ҳумронии амир Насруллоҳо дар бар мегирад. С.Табаров тавассути сабки эссе ва эзоҳот дидгоҳҳои Аҳмади Донишро дар бораи ислоҳоти зарурӣ, норасоии идоракунӣ сиёсӣ ва иҷтимоии аморат таҳлил мекунад; Муҳтавои асари “Таърихи салотини манғития”-и Мирзо Абдулазими Сомиро барои шарҳи воқеаҳои сиёсӣ ва ҳарбии даврони манғитҳо истифода мебарад; Танқидҳои Садриддин Айниро нисбат ба беадолатиро ва зулми амирони манғит ва таъсири онҳо ба ҷомеа шарҳ медиҳад.

Асар фикрҳои танқидии маорифпарваронро бо воқеиятҳои таърихӣ замони манғит муқоиса намуда, аҳаммияти он фикрҳоро дар ташаккули маърифати ҷомеа шарҳ медиҳад. Асар барои муҳаққиқони таърихӣ тоҷик, омӯзгорон ва донишҷӯён сарчашмаи боэътимод ба ҳисоб меравад. Он на танҳо ба омӯзиши таърихӣ Аморати Бухоро, балки ба ташаккули тафаккури танқидӣ дар бораи ҳукуматдорӣ сулолаҳои манғит, аз ҷумла амир Насрулло, таъсири онҳо ба рушди ҷомеа ва саҳми маорифпарварон дар бедории миллӣ мусоидат мекунад. Нашри ин китоб ба таври илмӣ собит менамояд, ки фикрҳои маорифпарварон барои ташаккули афкори ҷамъиятӣ ва пешбурди ислоҳоти иҷтимоӣ муҳим буда, ба ояндаи равшани ҷомеа роҳ кушоданд.

Таърихӣ сиёсӣ-ҳарбӣ, масъалаҳои сохтори давлатӣ ва ниҳоди идоракунӣ, ташкили лашкари доимӣ, муҳимтарин паҳлуҳои робитаҳои дипломатӣ ва тижоратӣ Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX аз ҷониби Б. Исмоилова таҳқиқ шудааст [148; 149, с.20-30]. Муаллиф дар бораи ҳолати лашкари Аморати Бухоро ва гузаронида шудани ислоҳоти ҳарбӣ маълумот додааст.

Ҷанбаҳои алоҳидаи таърихӣ ҳарбӣ-сиёсии Аморати Бухорои нимаи аввали асри XIX дар асарҳои Ҷ.Ҳ. Ҷӯрабоев [136, с.6-13; 137, с.184-187; 138; 139, с.19-23; 140, с.71-81] таҳлил шудаанд. Муаллиф дар асоси сарчашмаҳои хаттӣ ва адабиёти илмӣ масъалаҳои ба сари қудрат омадани амир Насрулло, тадбирҳои мутамарказ кардани давлат, хусусиятҳои идоракунӣ, низоъҳои ҳарбӣ байни хонигариҳо, ислоҳоти ҳарбиро дар қаламрави аморат мавриди омӯзиш қарор додааст.

Масъалаҳои сиёсати хориҷии Британияи Кабир дар Осиёи Марказӣ дар нимаи аввали асри XIX-ро М.С. Қаландарова [155], С.В. Тимченко [201; 202, с.71-84], О. И. Жигалина [143] таҳлил намудаанд.

Тадқиқотҳои муаллифони замони муосир Р.Ю. Почекаев [186, с.84-95], Б.Р. Турсунов [206, с.20-26; 207, с.27-31], Ҷ. А Абдукаримов [111; 231] дар бораи таърихӣ давлатҳои Осиёи Миёна хеле ҷолиб мебошанд, ки дар онҳо, аз ҷумла вазъи сиёсӣ низомии Аморати Бухорои нимаи аввали асри XIX низ баррасӣ шудаанд.

Ҳолати робитаҳои тиҷоратии хонигариҳои Осиёи Миёна, ба вижа Аморати Бухоро бо мамлакатҳои ҳамсоя (Афғонистон, Эрон ва Ҳиндустон), хосса бо Русияи подшоҳӣ, интиқоли молу маҳсулот, инчунин баъзе масъалаҳои тиҷорати дохилӣ, муомилоти пулӣ, вазъи истехсолоти хунармандии хонигариҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XVIII-нимаи аввали XIX аз ҷониби Г.А. Михалева [171] мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Муаммоҳои рақобати Англияву Русияи подшоҳиро барои ба таъсири худ кашидани хонигариҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX муҳаққиқон А.Л. Попов, М.С. Қаландарова, Л. Н. Харюков, М.М. Ҳасанов, Д.В. Васильев, С.Д. Васиљев ва С.В. Тимченко [185, с.182-235; 155; 223; 224, с.106-118; 126, с.146-151; 201; 202, с.71-84] мавриди омӯзиш қарор додаанд. С.З. Мартиросов, Н.В. Терентева, А.Г. Данков доир ба таърихнигории масъалаи рақобати Англияву Русия тадқиқоти арзишманд анҷом додаанд [167; 245; 135, с.29-58; 237].

Гуруҳи чоруми асарҳоро роҷеъ ба таърихи хонигариҳои Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX китобҳои бо забони хориҷӣ нашршуда ташкил медиҳанд. Муаллифони онҳо Ю. Брегел [252-253], Б. Манс [254], Мэри Холдсворт [258], П.Хопкирк [259], С. Леви [263], Анке фон Кюгелген [117] ва дигарон ба шумор мераванд. Дар асарҳои муҳаққиқони хориҷӣ масъалаҳои таърихи сиёсату ҷарбии хонигариҳои Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX ба таври лаҳзавӣ баён шудаанд ва муаммоҳо ба таври зарурӣ таҳлил нагаштаанд. Дар мавриди таҳқиқотҳои олимони хориҷӣ доир ба таърихи Аморати Бухоро, хонигариҳои Қўқанд ва Хева, ки дар асри XX анҷом дода шудааст, таърихшинос О. Масалиева [240] рисолаи номзадӣ навиштааст.

Ҳамин тавр, дар таърихнигории ватанӣ ва хориҷӣ таҳқиқотҳои муҳим, ки ҷанбаҳои муҳталифи таърихи ҷарбӣ-сиёсӣ ва робитаҳои хориҷии хонигариҳои Осиёи Миёна, пеш аз ҳама Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX баррасӣ мекунанд, рӯйи кор омадаанд. Дар давоми наздик ду юним аср анъанаҳо, концепсияҳо, муаммоҳои баҳснок роҷеъ ба таърихи сиёсӣ-ҷарбии давлатҳои Осиёи Миёна пайдо шудаанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзуҳои илмӣ.

Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар доираи нақшаи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 таҳти унвони «Таърихи халқи тоҷик, қонуниятҳои умумӣ ва хусусиятҳои хоси раванди таърихӣ (давраи муосир)» иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот аз таҳлили илмӣ ва баррасии маводҳо ва маълумотҳои таърихӣ роҷеъ ба вазъи ҳарбӣ-сиёсии Аморати Бухоро дар солҳои 1826-1860 иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Дар диссертатсия ҳаллу ҷасли вазифаҳои зайл пешбинӣ шудааст:

- муайян намудани маълумотҳои дақиқ доир ба вазъи сиёсӣ ва ҳарбии Осиёи Миёна, ҳосса доир ба Аморати Бухоро дар аҳди амир Насрулло (солҳои 1826-1860) дар асоси ахбори сарчашмаҳои ҳаттии таърихӣ;

- таҳлил ва муқоисаи маълумоти шарқшиносони тоинқилобии рус;

- нишон додани вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии Аморати Бухоро;

- таҳлили вазъи лашкардорӣ аморат;

- тавсифи сиёсати хориҷии давлат;

- маълумот додан дар бораи робитаҳои дипломатии Аморати Бухоро бо хонигариҳои Осиёи Миёна ва кишварҳои ҳамҷавор;

- таҳлили омилҳои асосии ба вуҷуд омадани низоъҳои ҳарбӣ байни хонигариҳои Осиёи Миёна.

Объекти таҳқиқоти диссертатсионӣ вазъи ҳарбӣ-сиёсии Аморати Бухоро дар давраи ҳукмронии амир Насрулло солҳои 1826-1860 ба ҳисоб меравад.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот омилҳои мебошанд, ки барои рушди лашкардорӣ, пешрафти вазъи сиёсӣ, идоракунии маъмурӣ, робитаҳои тичоративу дипломатии Аморати Бухоро замони ҳукмронии амир Насрулло мусоидат кардаанд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот)

Таҳқиқоти мазкур дар се марҳила анҷом ёфтааст:

- *марҳилаи якум* (солҳои 2019-2021). Интиҳоби мавзӯ ва роҳбари илмӣ; шиносӣ ва ҷамъоварии маъхазҳо ва адабиёти илмӣ доир ба мавзӯ; иштирок дар конференсияҳои илмӣ ва интишори мақолаҳо доир ба мавзӯи таҳқиқот; иштирок дар дарсҳои таърих ва фалсафаи илм, забони русӣ, забони хориҷӣ; таҳияи боби якуми рисола.

- *марҳилаи дуюм* (солҳои 2021-2023). Таҳияи боби дуюми диссертатсия; иштирок дар конференсияҳои илмӣ ва интишори мақолаҳо доир ба мавзӯи таҳқиқот; супоридани имтиҳони минимуми номзадӣ аз фанҳои таърих ва фалсафаи илм, забони хориҷӣ.

- *марҳилаи сеюм* (солҳои 2023-2026). Гузориши боби сеюм, муқаддима ва хулосаи диссертатсия; иштирок дар конференсияи илмӣ ва нашри мақолаҳо доир ба мавзӯи таҳқиқот; таълифи автореферат, супоридани имтиҳони минимуми номзадӣ аз ихтисос; баррасии диссертатсия дар ҷаласаи кафедра, пешниҳоди диссертатсия барои дифоъ ба Шурои диссертатсионӣ.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот. Таҳқиқоти мазкур дар доираи назарияи давлатдорӣ муносири шарқӣ, концепсияҳои геополитикии асри XIX (аз ҷумла, назарияи «Бозии бузург» — рақобати империяҳои Русия ва Британия), инчунин назарияи таҳаввули сохторҳои ҳарбӣ дар ҷомеаҳои анъанавӣ анҷом дода шудааст. Дар таҳлили низоҳои мусаллаҳонаи байни хониғариҳо ба концепсияи «муносибатҳои байналмилалӣ минтақавӣ» ва дар омӯзиши робитаҳои дипломатӣ ба принсипи «тавозуни нерӯҳо» таъяс шудааст. Ин равишҳо имкон медиҳад, ки ҷойгоҳи аморати Бухоро дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ Осиёи Марказӣ ба таври дуруст арзёбӣ карда шавад.

Навгониҳои илмӣ диссертатсия дар он ифода меёбад, ки нахустин маротиба аз ҷониби муаллиф:

- масъалаи таърихи ҳарбӣ-сиёсии Аморати Бухоро дар солҳои 1826-1860 бори нахуст дар доираи рисолаи номзадӣ мавриди таҳқиқ қарор дода мешавад;

- дар рисола сарчашмаҳои нодири хаттӣ аз ҷумла “Зафарнома”-и Хусравӣ доир ба вазъи ҳарбӣ ва сиёсии Аморати Бухоро замони салтанати амир Насрулло инъикоси ҳудуди ҷаҳонро нишон медиҳад;

- дар асоси таҳлили маводҳои нави таърихӣ ва илмӣ вазъи сиёсӣ ва ҳарбӣ ва робитаҳои байниҳамдигарии Аморати Бухоро бо хониғарии Осӣи Миёнаро дар солҳои 20-50-уми асри XIX мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст;

- вазъи низоми лашкар, унвони мансабҳои ҳарбӣ, усули ҷангии ҳарбии Аморати Бухоро ва ислоҳоти дар ин самт амалӣ намудаи амир Насрулло ва намоёндагони дигар сулолаи Манғития мавриди муқоиса ва хулосабарорӣ қарор ҷаҳонро нишон медиҳад.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Иҷбот қарар шудааст, ки маҷмуи сарчашмаҳои хаттии марбут ба таърихи Аморати Бухоро, аз ҷумла осори мактабҳои таърихнигории Бухоро, Қўқанд ва Хева дар асрҳои XIX – аввали XX, инчунин маводи шарҳиносони тоҷикӣ ва русӣ, низоми ҷаҳони иттилоотӣ ва таърихи оид ба вазъи низоми сиёсии солҳои 1826–1860 таҳқиқ медиҳанд. Ин дар маҷмуи имкони барқарорсозии дақиқи равандиҳои сиёсӣ ва низоми минтақаи Осӣи Марказиро фароҳам меорад.

2. Муайян қарар шудааст, ки осори идорӣ ва иқтисодии «Маҷмаъ-ул-арқом» ва «Кашқўли Салимӣ» на танҳо сарчашмаҳои тавсифӣ, балки манбаҳои маълумоти инъикоскунандаи сохтори низоми, идорӣ ва молиявии Аморати Бухоро дар давраи бухрони сиёсии миёнаи асри XIX мебошанд ва барои таҳлили низоми давлатдорӣ ва иқтисоди ҳарбии аморат аҳамияти бунёдӣ доранд.

3. Иҷбот шудааст, ки сарчашмаҳои русии асри XIX, ки аз ҷониби дипломатҳо, сайёҳон ва муҳаққиқони шарҳинос таҳия шудаанд, нисбат ба ҳамаи маълумоти дорони маълумоти муқаррарӣ ва таҳлили марбут ба вазъи низоми, сиёсати хориҷӣ ва равандиҳои геополитикии Аморати Бухоро мебошанд. Истифодаи комили онҳо имкони таҳлили ҳамаҷонибаи сиёсати хориҷӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ аморатро таъмин менамояд.

4. Муайян карда шудааст, ки сиёсати хориҷии Аморати Бухоро дар солҳои 1826–1860, аз ҷумла робитаҳо бо Русияи подшоҳӣ ва хонигарии Осиёи Миёна, инчунин низоҳои мусаллаҳона байни онҳо, ҳамзамон. таҳти таъсири омилҳои дохилии сиёсӣ ва рақобатҳои геополитикии минтақавию байналмилалӣ ташаккул ёфтааст. Ин равандҳо нисбат ба тасаввуроти анъанавӣ мураккабтар ва ба ҳам вобастаи қавӣ доранд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Омӯзиши мавзӯ дар заминаи таърихнигорӣ ва маъхазшиносии муосир аҳаммияти назарии муҳим дорад, зеро барои дарки амиқтари равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва низомии Аморати Бухоро дар давраи ҳукмронии амир Насрулло замина фароҳам меорад. Таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои сохтори давлатдорӣ, тағйироти низоми ва муносибатҳои байналмилалии ин давра равшантар ба тасвир оварда шаванд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки маводи он метавонад ҳангоми таълифи рисолаҳои илмӣ, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ оид ба таърихи халқи тоҷик, таърихнигорӣ ва маъхазшиносӣ мавриди истифода қарор гирад. Инчунин натиҷаҳои тадқиқот барои таҳияи лексияҳо ва семинарҳо дар муассисаҳои таълимии олӣ, инчунин барои таҳқиқоти минбаъдаи муҳаққиқони ҷавон мусоидат хоҳад кард.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот таҳқиқотро дақиқияти маълумот, кифоягии ҳаҷми маводи таҳқиқот, коркарди натиҷаҳои таҳқиқотӣ ва ҳаҷми интишорот, таҳлил, баррасӣ, муқоисаи илмию амалӣ, инчунин таҳлили сарчашмашиносӣ таъмин менамоянд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ пешниҳод гардидаанд.

Дар асоси як қатор омилҳои илмӣ ва методологӣ муайян мегардад. Пеш аз ҳама, он ба дараҷаи дақиқият ва боэътимодии маълумоти истифодашуда вобаста аст, ки бо интиҳоби дурусти манбаъҳои иттилоотӣ, усулҳои ҷамъоварӣ ва санҷиши маълумот таъмин карда мешавад. Кофӣ будани ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ низ нақши калидӣ дорад, зеро танҳо таҳқиқоте, ки аз ҷиҳати миқдор ва сифат маълумоти комилро фаро мегирад, имкон медиҳад, ки натиҷаҳои он

умумиятнок ва барои истифодаи илмӣ ва амалии минбаъда қобили қабул бошанд.

Коркарди дуруст ва муфассали натиҷаҳои таҳқиқотӣ, аз ҷумла татбиқи усулҳои муосири таҳлили миқдорӣ ва сифатӣ имкон медиҳад, ки хулосаҳои илмӣ бо сатҳи баланди асоснок пешниҳод гарданд. Ба ҳамин монанд, ҳаҷми интишорот, баррасӣ ва муқоисаи натиҷаҳо бо дастовардҳои дигар таҳқиқотҳои илмӣ низ аҳаммияти назаррас дорад, зеро ин равандҳо имкони санҷиши байниилмӣ ва тақвияти эътибори натиҷаҳои бадастомадаро фароҳам меоранд.

Инчунин, таҳлили сарчашмашиносӣ, яъне омӯзиши амиқи адабиёти илмӣ, манбаъҳои таърихӣ, назарияҳо ва мактабҳои илми мавҷуда барои арзёбии мавқеи таҳқиқоти мазкур дар заминаи илмии кунунӣ мусоидат менамояд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсия «Вазъи низомӣ ва сиёсӣи Аморати Бухоро дар солҳои 1826–1860» пурра ба ихтисоси 6.1.1. *Таърихи ватанӣ (таърихи халқи тоҷик)* мувофиқат дорад. Дар таҳқиқот равандҳои сиёсӣ ва низомии нимаи аввали асри XIX, фаъолияти давлатдорӣ, муносибатҳои дохилӣ ва хориҷии Аморати Бухоро, инчунин нақши тоҷикон дар сохтори сиёсӣ низомии он баррасӣ мешаванд.

Мавзӯ ба самтҳои асосии шиносномаи ихтисос - омӯзиши таърихи давлатдорӣ, сиёсӣ, низомӣ ва иҷтимоии халқи тоҷик мутобиқат намуда, ба омӯзиши як марҳалаи муҳими таърихи ватанӣ равона шудааст. Аз ин рӯ, таҳқиқот аз рӯйи мазмун, ҳадаф ва вазифаҳои худ ба талаботи пурраи шиносномаи ихтисоси 6.1.1. *Таърихи ватанӣ (таърихи халқи тоҷик)* комилан ҷавобгӯ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки ӯ давоми чанд сол маводи зиёди маъхазҳои хаттӣ, адабиёти илмиро ҷамъоварӣ, таҳлил ва хулосабардорӣ намуда, барои мартабаи илми таърихшиносии халқи тоҷикро боло бардоштан кӯшиш намудааст. Дар натиҷа таҳқиқоти муҳиме дар шакли рисолаи номзадӣ навишта, ба ҳимоя пешниҳод гардид.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар чаласаи кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон муҳокима ва ба ҳимоя тавсия шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқот дар шакли маърузаҳо дар конфронсҳои илмӣ ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ баён гардиданд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Муқаррароти асосии диссертатсия дар як қатор интишороти муаллиф, аз ҷумла 3 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 3 мақола дар дигар нашрияҳо ба таъб расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, 6 зербоб, хулоса, номгӯйи маъхазҳо ва адабиёти истифодашуда иборат буда, 203 саҳифаи матни компютериरो ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ТАВСИФИ ҲАВОДИСИ ТАЪРИХИИ СОЛҲОИ 1826-1860 ДАР МАНБАЪҲОИ ХАТТӢ ВА АСАРҲОИ ШАРҚШИНОСОНИ ТОИНҚИЛОБИИ РУС

1.1. Сарчашмаҳои хаттӣ роҷеъ ба таърихи Аморати Бухоро дар сеяки дуюми асри XIX

Роҷеъ ба ҳаёти сиёсии Осиёи Миёнаи нимаи аввали асри XIX аз ҷониби муаррихони маҳаллӣ асарҳои муҳим эҷод шудаанд. Аз ҷумла, аз ҷониби Мир Олим Бухорой асари “Фатҳномаи султонӣ” [17.7 6-55 б] навишта шудааст. Ӯ аз котибони давраи ҳукмронии амир Насрулло буда, дар назди ҳокими Ҳисор Муҳаммад Олимбек хизмат мекард. Бо супориши ин ҳоким баҳри инъикоси таърихи Аморати Бухоро аз давраи ҳукмронии амир Шохмурод (1785-1880) то солҳои аввали ҳукмронии амир Насрулло машғул гашта, китоби “Фатҳномаи султонӣ”-ро таълиф намудааст. Асари мазкур воқеаҳои дар қаламрави Аморати Бухоро содиршударо фаро мегирад ва дар бораи ҳукмронии амир Ҳайдар маълумоти мухтасар, аммо давраи ҳукмронии амир Насрулло маълумоти бештар баён шудааст. “Фатҳномаи султонӣ” аз ҷониби шарқшиноси рус О.Д. Чехович ба забони русӣ тарҷума шудааст. Дастхати тарҷума дар Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон маҳфуз аст.

Асари "Фатҳномаи султонӣ" на танҳо барои шиносӣ бо сиёсати Аморати Бухорои аҳди Шохмурод ва амир Насрулло кумак мекунад, балки фарогирии ҳодисаҳои муҳимми таърихӣ он давраро дар бар мегирад. Инъикоси таърихи Бухоро дар таъриф ва таҳлили зиндагии сиёсӣ ва иҷтимоии аҳоли ба роҳ монда шудааст. Дар асар маълумот дар бораи амир Ҳайдар, асосан, мухтасар буда, оид ба амир Насрулло маълумоти бештар оварда шудааст.

Тарҷумаи асар аз ҷониби шарқшинос рус О.Д. Чехович, анҷом дода шудааст. Ин ишора мекунад, ки омӯзиши манбаъҳои таърихӣ Осиёи Миёна вусъат ёфта, барои донишмандони ғарбӣ мавзуи муҳиманд. Тарҷумаи асарҳо ба забони русӣ ба дастрасии он мусоидат мекунад. Гузаштагони тоҷикон ва

Аморати Бухоро дар контексти Ғарб ҳамеша ҳамчун манбаи мушоҳида ва муҳокимаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ матраҳ шуда буд. Ин асар дар ин раванд як навъ сарчашмаи иттилоотии таърихӣ мебошад, ки таърихро на танҳо баҳри дарки воқеаҳо, балки барои шиносӣ бо фарҳанги таърихии Аморати Бухоро низ мусоидат мекунад.

Фавти амир Ҳайдар ва оғози низоъ миёни писарону аъёну ашроф барои расидан ба ҳокимият, хусусан миёни Умар ва Насрулло аҳаммияти зиёде дорад. Ин ихтилофҳо на танҳо ҳамаи марзҳои сиёсиро тақон медиҳанд, балки ибтидои сабабҳои амиқи муборизаҳои сиёсии ояндаи Аморати Бухоро низ ташкил мекунад. Як ҷузъи муҳимми ин раванди сиёсӣ ва ҷарбӣ, ки тавассути он амир Насрулло ба қудрат расид, қатли бародаронаш буд. Ин воқеа дар таърих ва адабиёти илмӣ замон, аз ҷумла дар "Фатҳномаи султони" таҳлил ва тавзеҳ шудааст [35].

Барои фаҳмидани сабабҳои қатли бародарони амир Насрулло бояд ба шароити сиёсӣ ва иҷтимоии замон назар андозем. Хонигарии Бухоро дар асри XIX, ки баъд аз ғайбияти сулолаи Манғитҳо ба як давлати қудратманд табдил ёфта буд, бо рақобатҳои дохилӣ ва зиддиятҳои қавмӣ рӯ ба рӯ буд. Насрулло пас аз марги падари худ, амир Ҳайдар, воридаи ҷанги хонаводагӣ шуд, ки мақсади он расидан ба курсии аморат ва нигоҳ доштани ҳокимият дар дасти хонаводаи Манғит буд.

Инъикоси хусусияти музаффарияти ҷарбӣ дар асар, ки муаррифии беназире барои стратегияи низомии амир Насрулло мебошад, барои пойдории давлати марказӣ дар Аморати Бухоро муҳим буд.

Далелҳо оид ба музаффариятҳои ҷарбии амир Насрулло метавон ҳамчун инъикосгари стратегияҳои низомии дар замони худаш матраҳшуда арзёбӣ кард. Нерӯҳо ва маҳорати ҷарбӣ, ки дар ҷангҳо қомеъҳои назаррас ба даст оварда буданд, низ боиси таҳкими ҳокимият шудааст.

Асари "Фатҳномаи султони" ҳамчун манбаи муҳим дар фаҳмидани таърихи Аморати Бухоро ва рушди сиёсии он замон арзиши мантиқӣ дорад. Ин асар на танҳо ба таҳқиқот ва андешидани маърифати таърихӣ кумак мерасонад,

балки инчунин бо така ба вазъи стратегӣ, иқтидори сиёсӣ ва низомии аёну ашрофи он давраро дар Аморати Бухоро муаррифӣ мекунад.

Яке аз сарчашмаҳои нодири хаттӣ асари Мирзо Бадеи Девон “Маҷмаъ ул-арқом” [19], ки бобати коргузориҳои давлатӣ, рутбаҳо ва дараҷаҳои низомию сиёсӣ, аёну ашрофи Аморати Бухоро маълумот медиҳад, тавсиф шудааст. Қисмати муҳимми ин асар таҳти унвони «Тазйил дар баёни-и амалот ва дахлдорон» рутбаву унвонҳои кормандони давлатии Аморати Бухоро шарҳ дода шудаанд.

Мирзо Бадеъ назарияҳои устувортари силсилавии идоракуниро дар Аморати Бухоро инъикос мекунад. “Маҷмаъ-ул-арқом” иттилоот дар бораи вазифаҳои гуногуни аёну ашрофи Аморати Бухоро ва ҷойгоҳҳои сиёсӣ иҷтимоии онҳо тавассути ташкилот, идора ва масъулиятҳо пешниҳод мекунад. Воқеан, ин асар метавонад шиносоии амиқро бо низомии идоракунӣ ва сохтори иҷтимоии давра ба вуҷуд оварад. Дар баҳши «Тазйил дар баёнии амалот ва дахлдорон» маҳз таъриф ва ҷойгоҳи рутбаву унвонҳои кормандони давлатии Аморати Бухоро дар системаи идоракунанда аҳамияти махсус дорад: бо шарҳи рутбаҳо метавон фаҳмиши амиқро оид ба ташаккули иҷтимоӣ ва эътиқоди силсилаӣ дар Аморати Бухоро ба даст овард.

Асари “Маҷмаъ-ул-арқом” ҳамчун манбаи нодир ва муҳим барои дарки масъалаҳои ташаккул ва рушди идоракунии давлатӣ дар Аморати Бухоро ва таҳлили рутбаи аёну ашрофи он, аҳамияти калон дорад. Ин асар на танҳо таърихро инъикос мекунад, балки барои фаҳмидани муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва идоракунӣ дар давраи муайян кумак расонида, манбаи муҳимми таҳқиқи донишҳои таърихӣ ва иҷтимоиро пешкаш мекунад.

Аз ҷониби муаррихи дарбори Аморати Бухоро Муъин ад-дин асари “Таворихи авоил ва авохир” [36] иншо шудааст, ки дар он далелҳои муҳимми таърихӣ вобаста ба таърихи сулолаи манғитҳо пешкаш шудаанд. Дар ин асар масоили тоҷгузориҳои амири Насрулло соли 1826 хеле ҷолиб баён гаштааст.

Ҷолиби диққати ин асар дар он аст, ки он далелҳои муҳим ва воқеаҳои таърихиро роҷеъ ба Аморати Бухоро, ки фосилаҳои вақт ва маконро фаро

мегиранд, пешниҳод менамояд. Ҳамчунин, он ба фаҳмидани сохти сиёсӣ ва таърихии Аморати Бухоро кумак мекунад.

Ҳукмронии намояндагони сулолаи Манғитҳо ҳамчун як давраи муҳимми охири асрҳои миёна дар таърихи Осиёи Миёна ҳамчун намунаи идоракунии феодалӣ нақш дорад. Идораи хонадони манғит аз дудмони қаблии Аштархонӣ бартарияте надошта, метавонад намунаи идораи феодалӣ бошад. Намояндагони сулолаи Манғит дар баробари гирифтани ҳокимият аз хонадони Аштархонӣ ва дигар хонадони пурқудрат, ба як неруи амиқ табдил ёфтанд. Ҳокимияти манғитҳо аксар вақт дар як муҳити пурҳаво ва рақобатноки сиёсӣ ва ҳарбӣ амалӣ мешуд. Аммо, онҳо барои устувор кардани сохтори худ ва мавқеи сиёсӣ иҷтимоии худашон, кӯшиш мекарданд, ки як идоракунии устувор ва марказгурезро ба амал оваранд, ки ба наздикӣ бо сабаби муҳорибаҳои дохилӣ ва зиддиятҳои қавмӣ ва қабилавӣ ба таҳаввулоти иҷтимоии кишвар таъсир расонд.

Вижагии асари Муъин ад-Дин бо тадриҷан на танҳо ба таърихи ин сулола, балки ба масоили рӯйдодҳо ва анъанаҳои сиёсӣ низ мусоидат мекунад. Махсусан, тоҷгузории амир Насрулло соли 1826, ки як воқеаи муҳимми таърихии низоми идора ва манзараҳои сиёсии он замон ба ҳисоб меравад, дар асар бо таъсиргузории хосса таъриф шудааст [36].

Асари Муъин ад-Дин ҳамчун манбаи таърихӣ на танҳо маълумотро дар бораи рӯйдодҳои сиёсии Аморати Бухоро пешниҳод мекунад, балки инчунин фаъолияти иҷтимоии ин давра, аз ҷумла муносибатҳои байни ҳокимон ва аҳолиро баррасӣ мекунад. Тоҷгузорӣ ҳамчун як маросими муҳимми тасдиқунандаи қонунишавии ҳокимияти амир нишон медиҳад, ки муносибатҳои сиёсии он давра дар Аморати Бухоро бо рутба ва ҳукмронии аъён ашрофи он замон муайян карда мешавад.

Асари “Таворихи авоил ва авохир” ҳамчун як манбаи нодир ва муҳим, рамзи таърихии таҳқиқоти сиёсӣ ва иҷтимоии Аморати Бухороро ифода мекунад. Ин асар имкон медиҳад, ки на танҳо ҳукмронии сулолаи манғитҳо фаҳмида шуда, балки таъсири он ба рушди сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии

мардуми ин давра таъйин шавад. Асар на танҳо таърихи Аморати Бухоро, балки таърихи фарҳанги сиёсии Осиёи Миёна ва ҷаҳолияти аъзои он замонаро, ки ҷузъҳои муҳим дар шиносоии таърих мебошанд, ба муҳокима мегузорад.

Дар асари Муҳаммад Яъқуб ибн амир Дониёлбӣ оталиқ “Гулшану-л-мулук” воқеаҳои солҳои 70-уми асри XVIII – солҳои 30-юми асри XIX инъикос гаштааст. Муҳаммад Яъқуб чун намоёндаи манғитҳо ба таърифу тавсифи аҷдоду авлоди худ машғул нашудааст. Ӯ мушоҳидаҳои шахсии худро баён кардааст. Маълумотҳои ӯ дар бораи насабномаи манғитҳо, ҳешовандонаш, воқеаҳои ба сари қудрат омадани амир Насрулло хеле ҷолибанд.

Аз ҷониби Муҳаммад Яъқуб инчунин асари “Таърихи амирони манғития” эҷод шудааст, ки дар он воқеаҳо аз даврони ба сари қудрат омадани манғитҳо то солҳои 1830 баён гаштаанд [205].

Асари “Гулшану-л-мулук” дастоварди муҳимми таърихӣ мебошад, ки на танҳо манзараи сиёсиву иҷтимоии он давраро муаррифӣ мекунад, балки таҷассуми муносибатҳои табақавӣ, имконоти сиёсӣ ва тағйиротҳои муҳимми ҷамъиятии он замони таърихиро дар бар мегирад.

Муҳаммад Яъқуб ҳамчун намоёндаи манғитҳо бо пешниҳод кардани мушоҳидаҳои шахсии худ дар бораи аҷдоду авлоди худ, як равиши хос ва нави таъриханомаро пешниҳод мекунад. Дар “Гулшану-л-мулук” нақши манғитҳо дар таърихи Аморати Бухоро нишон дода шудааст.

Масъалаҳои дар асар пешниҳодшуда, махсусан дар бораи оила ва насабномаи манғитҳо, ба сари қудрат омадани Насрулло, таблиғи муносибатҳои байни табақаҳои ҷомеа ва идеологияи давлатӣ хеле ҷолибанд. Дар асар сабаби муваффақияти манғитҳо дар ташаккули Аморати Бухоро шарҳ дода шудааст.

Асари дигари Муҳаммад Яъқуб, “Таърихи амирони манғития” дар фаҳмиши имконоти сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоии манғитҳо нақши хеле муҳим дорад.

Умуман, ҷаҳолияти Муҳаммад Яъқуб, махсусан асарҳои “Гулшану-л-мулук” ва “Таърихи амирони манғития”, барои ба даст овардани маълумотҳо ва фаҳмиши амиқе ба вазъияти иҷтимоиву сиёсӣ ва таърихии он давра дар

Аморати Бухоро кумак мерасонанд. Ин асарҳо ҳамчун манбаи арзишманд барои таҳқиқот дар бораи таърихи Аморати Бухоро ва манғитҳо хизмат мекунанд ва бо така ба таҷрибаҳои шахсии муаллиф ва замони худаш, равиши таърихии амиқро муайян менамоянд.

Воқеаҳои таърихии нимаи аввали асри XIX-ро дар Аморати Бухоро Мирзо Шамси Бухорой дар асари “Доир ба баъзе воқеаҳои Бухоро, Қўқанд ва Қошғар” шарҳу тафсир намудааст [98]. Ин асар бо дархости шарқшиноси рус В.В. Григорев соли 1860 дар Оренбург навишта шудааст. Мирзо Шамс, асосан хотироти худ ва мушоҳидаҳояшро рӯйи қоғаз овардааст.

Мирзо Шамс ҳамчун таърихнигор ва муаллиф осори худро, асосан бар асоси хотирот ва мушоҳидаҳои шахсии худ навиштааст. Ин роҳ дар шиносоии воқеаҳо ва ошкор намудани анъанаҳои таърихии онҳо, барои таҳқиқоти оянда ва дар эҷоди донишҳои тоза муфид аст. Мирзо Шамс таърихи Бухоро, Қўқанд ва Қошғарро ҳамчун шоҳиди воқеаҳо инъикос мекунад.

Воқеаҳои таърихӣ, ки Мирзо Шамс баён кардааст, ҳамчун манбаи арзишманди таърихӣ аҳаммият доранд. Ў дар бораи шумораи зиёде аз муборизаҳои сиёсӣ, тавачҷуҳи мардуми он замон иқтисодиёту иҷтимоӣ, сиёсат ва мушкилоти иҷтимоии Аморати Бухоро маълумот додааст. Таъсироти ин воқеаҳо, ки ба вазъияти байни манғитҳо, ўзбекҳо ва дигар халқиятҳо, ки дар он давра дар ҳаёти сиёсии Бухоро амал мекарданд, возеҳ баён шудаанд.

Асари Мирзо Шамси Бухорой "Доир ба баъзе воқеаҳои Бухоро, Қўқанд ва Қошғар" ба омӯзиши ҷанбаи таърихии нимаи аввали асри XIX дар Аморати Бухоро аҳаммияти калон дорад. Ин асар инчунин маълумотҳоро роҷеъ ба раванди зиндагии иҷтимоии он давра ва мушоҳидаи равишҳои сиёсӣ ва фарҳангӣ дар бораи таърихи давлатҳои он замон пешниҳод мекунад.

Таърихи Аморати Бухоро аз ҷониби муаррихони маҳаллӣ дар нимаи дуюми асри XIX – ибтидои асри XX мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. Асарҳои Мирзо Абдулазими Сомӣ “Таърихи салотини манғития” [18], Аҳмади Дониш “Таърихи мухтасари салтанати хонадони манғития” [10;11], Муҳаммадалӣ ибни Муҳаммадсайид Балҷувонӣ “Таърихи нофеъӣ” [26], Садри

Зиё “Силсилаи салотини манғития” [37], Садриддин Айни “Таърихи амирони манғитияи Бухоро”[116] хеле чолиб мебошанд. Дар ин асарҳо, аз ҷумла вазъи сиёсӣ ҳамаҷонибаи Амлати Бухоро дар солҳои 20-50-уми асри XIX баррасӣ шудаанд.

Асарҳои муаррихони маҳаллӣ дар нимаи дууми асри XIX – ибтидои асри XX нақши муҳими бозкушоии таърихи Амлати Бухоро доранд. Ин осор на танҳо як манбаи арзишманди таърихӣ, балки бо вазъияти сиёсии он давра, муносибатҳои хориҷӣ ва дохилии кишвар шинос мекунад.

Асарҳои таълифшуда, аз ҷумла, “Таърихи салотини манғития”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ, “Таърихи мухтасари салтанати хонадони манғития”-и Аҳмади Дониш ва дигар асарҳо, таҳқиқоти амиқ дар бораи воқеаҳои сиёсӣ ва ҳарбӣ, махсусан дар солҳои 20-50-уми асри XIX анҷом медиҳанд. Ин асарҳо бо тақвияти маълумоти таърихӣ, инчунин таҷрибаи шахсии муаллифон, вазъияти ҳукуматҳои манғитиро бо ишора ба умумияти вазъияти амлат, хусусиятҳои фарҳангӣ ва иҷтимоии он замон ошкор месозанд. Дар ин асарҳо, махсусан вазъи сиёсӣ ҳамаҷонибаи Амлати Бухоро ҳамаҷониба баррасӣ шудаанд.

Бояд таъкид кард, ки Мирзо Абдулазими Сомӣ ва Аҳмади Дониш бо асарҳои худ саҳми арзанда оид ба омӯзиши таърихи Амлати Бухоро гузоштаанд. Таълифоти онҳо на танҳо ҳамчун сарчашмаҳои муҳим, балки ҳамчун таҳқиқоти илмӣ пурқимат дар бораи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Амлати Бухоро шинохта шудаанд.

Мирзо Абдулазими Сомӣ дар асари худ “Таърихи салотини манғития” таърихи сулолаҳои манғитиро бо таҳлили амиқ ва шарҳи рӯйдодҳои сиёсӣ ва ҳарбии марбут ба солҳои 20-50-уми асри XIX баён кардааст. Ин асар на танҳо як сабаи таърихӣ, балки як таҳлили муфассал оид ба сиёсати дохилӣ ва хориҷии амирони манғития мебошад. Сомӣ таваҷҷуҳи махсус ба муборизаҳои дохилӣ, сиёсати амрон ва муносибатҳои онҳо бо давлатҳои ҳамсоя равона кардааст.

Аҳмади Дониш дар асари худ “Таърихи мухтасари салтанати хонадони манғития” ба шарҳи мухтасар ва таҳлили воқеаҳои таърихӣ ва низоми идоракунии сулолаи манғития пардохтааст. Асари ӯ бештар ба масъалаҳои

танқидӣ равона шуда, ба ҳолатҳои нокифояи идоракунии ва мушкилоти иҷтимоӣ диққат медиҳад. Аҳмади Дониш инчунин бо ақидаҳои ислохотталабонаи худ дар бораи низомии сиёсӣ ва иҷтимоии Аморати Бухоро маълум аст, ки ин асари ӯро аз дидгоҳи таҳлилий арзишманд месозад.

Ин асарҳо воқеаҳои муҳимми сиёсӣ ва ҳарбии он замонро бо сабки илмӣ таҳлил намуда, имкон медиҳанд, ки донишмандони имрӯза вазъи таърихии Аморати Бухороро амиқтар дарк кунанд. Онҳо ҳамчун сарчашмаҳои муҳим барои омӯзиши таърихи манғития ва таҳаввулоти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии аморат хидмат мекунанд.

Дар асари Садриддин Айни «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» [116] масоили вазъи низомӣ ва сиёсии Аморати Бухоро дар солҳои 1826–1860 бо назари интиқодӣ ва таҳлилий инъикос ёфтаанд. С. Айни, ки ҳам ба сифати муаррих ва ҳам ҳамчун шахси огоҳ аз воқеияти иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангии Бухоро менавишт, дар ин асар кӯшиш намудааст, то симои воқеии давраи ҳукмронии амирони сулолаи манғитияро бозтоб намояд.

Дар қисматҳое, ки ба нимаи аввали асри XIX рост меоянд, махсусан давраи ҳукмронии амир Ҳайдар (1800–1826), амир Насрулло (1826–1860) ва қисман Музаффар (1860–1885), муаллиф ба мушкилоти сиёсӣ ва низомии давлати Бухоро тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир мекунад. Айни нишон медиҳад, ки дар ин давра низомии сиёсӣ характери истибдодӣ дошт: тамоми ҳокимият дар дасти амир мутамарказ буда, идоракунии давлат ба василаи гурӯҳи маҳдуди аҳли дарбор ва аъёну ашроф амалӣ мешуд.

Дар бораи вазъи низомӣ муаллиф қайд мекунад, ки артиши Аморат асосан аз неруҳои қабилавӣ ва муздурон иборат буда, омодагии ҷиддии ҳарбӣ надошт. Айни тавачҷуҳ мекунад, ки сиёсати дохилӣ бештар ба ҳифзи ҳокимият ва паҳш кардани шӯришҳои дохилӣ равона шуда, неруи ҳарбӣ дар хидмати манфиатҳои шахсии амир ва муҳити дарбор истифода мегардид.

Аз ҷиҳати сиёсати хориҷӣ, С. Айни нишон медиҳад, ки давраи амир Насрулло яке аз замонҳои пуртазод дар муносибатҳои Бухоро бо хонигарии ҳамсоя (Хева, Қўқанд) ва бо қудратҳои хориҷӣ (Русия, Эрон, Афғонистон) буд.

Ў бо ишора ба чангҳо ва ихтилофоти байниминтақавӣ нишон медиҳад, ки сиёсати хориҷии Бухоро дар ин давра бештар хусусияти муҳофизакорона ва бетафовут дошт, ки аз набудани барномаи возеҳи сиёсати давлатӣ дарак меод.

Бо вучуди он ки Садриддин Айнӣ дар асараш бештар аз мавқеи иҷтимоиву маорифӣ ва ахлоқӣ сухан мегӯяд, таҳлили ӯ дорои арзиши баланди таърихӣ аст. Ў сиёсати зулм ва худкомагии амиронро маҳкум карда, онро яке аз сабабҳои асосии сустшавии қудрати давлатӣ ва қафомонии Бухоро дар муқоиса бо дигар давлатҳои минтақа мешуморад.

Метавон гуфт, ки дар асари «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» Садриддин Айнӣ вазъи сиёсӣ ва низомии Аморати Бухоро дар солҳои 1826–1860-ро бо диди интиқодӣ ва воқеъбинӣ инъикос намуда, нишон додааст, ки ин давра марҳалаи заъфи сохторҳои давлатӣ, ноустувории низомии сиёсӣ ва сустии неруҳои ҳарбӣ буд. Асари ӯ яке аз манбаъҳои муҳим барои омӯзиши вазъи сиёсӣ низомии он давра ба ҳисоб меравад, зеро дар он воқеаҳо на танҳо тавсиф, балки аз нигоҳи иҷтимоиву ахлоқӣ ва сиёсӣ низ арзёбӣ шудаанд.

Дар асари таърихӣ Садри Зиё «Силсилаи салотини манғития» [37] масъалаҳои вазъи сиёсӣ ва низомии Аморати Бухоро дар солҳои 1826–1860 бо диди таърихшиносӣ ва бо таъкид ба воқеаҳои мушаххаси таърихӣ инъикос ёфтаанд. Муаллиф, ки худ аз аҳли дарбори охири асри XIX ва ибтидои асри XX буд, ҳодисаҳои давлати манғитияро бештар аз дидгоҳи расмӣ дарбор ва бо равиши таърихшиносии суннатӣ дарборӣ баён мекунад.

Дар қисматҳое, ки ба давраи амир Насрулло (1826–1860) рост меоянд, Садри Зиё ҳолати сиёсӣ ва низомии давлатро батафсил баён намуда, талош дорад, симои ин амирро ҳамчун ҳокими қавӣ, устувор ва ислохталаб нишон диҳад. Ў амир Насруллоро шахсе муаррифӣ мекунад, ки тавонист пас аз нооромии давраи қаблӣ (ҳуқмронии амир Ҳайдар ва шӯришҳои дохилӣ) тартибу суботи сиёсиро барқарор созад, артиши аморатро тақвият диҳад ва ҳокимияти марказиро устувор гардонад.

Бо вучуди ин, таҳлили муфассали матн нишон медиҳад, ки Садри Зиё воқеаҳои сиёсӣ ва низомиро аз мавқеи муҳофизакорона шарҳ медиҳад. Ў

бештар кӯшиш мекунад, ки амиронро ҳамчун ниғаҳдорандагони сулҳу субот, дин ва анъанаҳои миллӣ нишон диҳад ва камтар ба омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ё интиқоди сохтори давлатдорӣ тавачҷуҳ мекунад. Аз ин рӯ, дар ин асар ҷиҳати тавсифӣ ва расмӣ воқеаҳо бар ҷиҳати таҳлили интиқодӣ ғолиб аст.

Дар бораи низомӣ ҳарбӣ муаллиф маълумоти муфасссал меорад: сохтори лашкар, шумораи қўшунҳо, таркиби неруҳои ҳарбӣ, усулҳои ҷалби сарбозон, захираи силоҳ ва таъмини моддӣ. Ӯ таъкид мекунад, ки амир Насрулло барои таҳкими артиши доимӣ ва таъсиси низомӣ фармондеҳии марказӣ тадбирҳо андешида буд. Ҳамзамон, Садри Зиё ҷангҳои дохилиаморатӣ ва бархӯрдҳои Бухоро бо аморатҳои Хева ва Қўқандро бо рӯйдодҳои мушаххас ёдовар мешавад.

Дар ҷанбаҳои сиёсати дохилӣ муаллиф ҳукмронии шадиди амир Насруллороро ҳамчун воситаи барқарорсозии тартибот ва интизоми давлатӣ арзёбӣ мекунад. Вале аз сабаби мавқеи дарборӣ доштани муаллиф, зулму фишор ва худкомагии амир бештар бо ибораҳои мулоим ва бо ангезаи “тадбири давлатӣ” шарҳ дода мешаванд. Дар мавриди сиёсати хориҷӣ Садри Зиё муносибатҳои дипломатии Бухороро бо давлатҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ ва қудратҳои хориҷӣ (Русия ва Эрон) аз назари мутавозин тавсиф менамояд, аммо ҷанбаҳои танқидии он, аз ҷумла заъфи сиёсати хориҷӣ ва маҳдудияти стратегӣ, дар қанор мемонанд.

Бо вучуди ин маҳдудиятҳо, «Силсилаи салотини манғития» барои таҳқиқи таърихи сиёсӣ ва низомии Аморати Бухоро дар солҳои 1826–1860 аҳаммияти бузурги сарчашмаиносӣ дорад. Асар маълумоти дақиқи хронологӣ ва шохиси воқеаҳои муҳими сиёсӣ, низомӣ ва шахсиятҳои калидии он давраро дар бар мегирад. Он ба муҳаққиқ имконият медиҳад, ки вазъи идоракунии давлат, сохтори низомӣ ва сиёсати дохиливу хориҷии амир Насрулло ва муосирони ӯро аз дидгоҳи расмӣ таърихшиносии аморат омӯзад.

Дар асари Садри Зиё «Силсилаи салотини манғития» масоили вазъи сиёсӣ ва низомии Аморати Бухоро дар солҳои 1826–1860 асосан бо руҳияи тавсифӣ, вале бо арзиши баланди иттилоотӣ инъикос ёфтаанд. Дар муқоиса бо таҳлили

интиқодии Садриддин Айний, Садри Зиё рӯйдодхоро аз мавқеи расмӣ ва ҳифзи нуфузи сулолаи манғития арзёбӣ мекунад. Бо вучуди ин, асари ӯ яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои хаттии таърихи сиёсӣ низомии Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX ба ҳисоб меравад.

Сарчашмаи нодири хаттӣ роҷеъ ба таърихи хонигарии Қўқанд асари Муҳаммад Ҳакимхон “Мунтахаб-ат-таворих” ба шумор меравад. Онро шарқшиноси Ўзбекистон Энвер Хуршут махсус омӯхтааст. Дар таҳқиқоти ӯ нусхаҳои асар, манбаъҳои он, аҳаммияти асар чун сарчашмаи таърихиву адабӣ, дар жанри шарҳи ҳол навишта шудани он, саёҳатҳои худ Муҳаммад Ҳакимхон ба таври васеъ таҳлил шудаанд [227]. Муҳаммад Ҳакимхон “Мунтахаб ат-таворих”-ро бо забони тоҷикӣ соли 1843 навишта, ба итмом расонидааст. Аз дастхати соли 1843 даҳ нусхаи дигар кўчонида шудааст. Тавсифи нусхаҳоро Э. Хуршут баён кардааст [227].

Имрӯз дар Ўзбекистон, Тоҷикистон ва Русия 11 нусхаи “Мунтахаб ат-таворих” мавҷуданд. Нусхаҳои мукамал ва хуби дастнависҳо таҳти №С 470 (дар Русия), №63 (дар Тоҷикистон) ва № 592 (дар Ўзбекистон) маҳфузанд. Факсимили дастнависи асар, ки дар Шаҳрисабз аз ҷониби дабир Муҳаммадамин китобат шудааст дар ду ҷилд солҳои 1983 ва 1985 дар Душанбе нашр шудаанд [28;29]. Дар солҳои истиқлол олимони бо ҳамкории олимони Чопон матни пурраи асари Муҳаммад Ҳакимхон “Мунтахаб ут-таворих”-ро чоп гардониданд. Шарқшиноси номии тоҷик, профессор Ш. Воҳидов қисмати асосии асарро ба забони узбекӣ тарҷума карда чоп гардонид. Дар заминаи тадқиқотҳои муҳаққиқи ҷавон Ҷ. Абдукаримов низ асари “Мунтахаб ут-таворих”-и Муҳаммад Ҳаким-хон меистад, ки дар тадқиқотҳои ӯ таърих ба сарчашмаи хаттӣ таърихи вилоятҳои Хучанд ва Ўротеппа инъикос гардидааст [111; 231].

Барои таҳқиқоти мо қисмати асар, ки ба баёни воқеаҳои салтанати Манғития ва тоифаи Мингия бахшида шудааст, хеле муҳим мебошад. Хоссатан, зикри ҳодисаҳои давраи ҳукмронии Ҳайдар, рақобати ӯ бо хонигарҳои Хева ва Қўқанд, ба сари тахт омадани амир Насрулло, лашкаркашиҳои ин амир ба

самти Шаҳрисабз, Қиззах, Ўротеппа, Балх, адовати амир Насрулло бо хони Қўқанд Муҳаммадалихон, марҳилаҳои лашкаркашии амир Насрулло ба самти Қўқанд ва забти он, ба қатл расонида шудани Муҳаммадалихон бо пайвандонаш, даъвои тахт намудани Шералихон ва тасарруфи Фарғона аз ҷониби ӯ, лашкаркашии сеюми нобарори амир Насрулло ба Қўқанд, лашкаркашии нобарори амир Насрулло ба Хоразм ва ба душвориҳо рӯ ба рӯ гаштани ӯ ва дигар масъалаҳоро возеҳ баён кардааст. Қисмати асар, ки аз ба таърихи ҳокимони сулолаи Мингия дар хонигарии Қўқанд мавзӯҳои зайлро дар бар гирифтааст: ҳукмронии Норбўтабӣ ва лашкаркашиҳои ӯ ба Чуст, Хучанд, Тўрақўрғон, Андиҷон, сулҳ бастанӣ ӯ бо Шохмурод, ба тахт нишастану амалиётҳои ҳарбии Олимхон бо мақсади тасарруфи Тошканд, Ўротеппа, Чуст, ба сари қудрат омадани Умархон ва пайкориҳои ҳарбӣ-сиёсии ӯ, сар задани шуриши хитой-қипчоқҳо, тахтро соҳиб шудани Муҳаммадалихон ва лашкаркашиҳои ӯ ба самти Ўротеппа ва Қошғар, фатҳи Қаротегин, ба Хонпошшо хонадор шудани Муҳаммадалихон, аз ҷониби Муҳаммадалихон забт гаштани Қиззах ва қалъаи Пешоғар, сар задани исёнҳо ба муқобили Муҳаммадалихон, аз ҷониби амир Насрулло забт гаштани хонигарии Қўқанд ва кушта шудани Муҳаммадалихон, ба ихтиёри Шералихон гузаштани ҳокимият дар Қўқанд ва фатҳи ҳамаи мулкҳои Фарғона аз ҷониби ӯ баъзе паҳлуҳои ба тахт нишастани Худоёрхон.

Яке аз сарчашмаҳои нодир доир ба таърихи хонигарии Қўқанд ва Аморати Бухоро рисолаи Тоҷири Хучандӣ “Ғаройиби сипоҳ” [40; 41] маҳсуб меёбад. Асари мазкур соли 1864 эҷод шудааст. Гарчанде асар нопурра бошад ҳам дар он маълумоти ҷолиб доир ба таърихи сиёсии хонигарии Қўқанд гирд оварда, муносибати хонигарии Қўқанд бо Аморати Бухоро, аз ҷумла тафсилоти тасарруфи Қўқанд аз ҷониби амир Насрулло (1842), низои қирғиз-қипчоқҳо, воқеаҳо вобаста ба фаъолияти Муҳаммадҷусуф, Шодӣ додхоҳ мингбошӣ, Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқул баён гаштаанд. Асар аз 38 саҳифа иборат буда, нусхаи ягонаи он дар фонди Пажухишгоҳи шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон ба номи А. Берунӣ ҳифз гардидааст. Асар ба забони тоҷикӣ таълиф

шуда, номи пурраи муаллиф ҳам дар илм маълум нест. Адабиёт вучуд дорад, ки номи муаллифро бо тарзи Тоҳир маънидод менамояд, лекин асоси он нишон дода нашудааст. Дар асар оид ба давраи ҳукмронии Олимхон, Умархон, Муҳаммадалихон ва Шералихон маълумотҳои муҳим мавҷуд аст. Дар солнома оид ба муносибатҳои дипломатии хонигарии Қўқанд ва империяи Син, Усмониён низ маълумотҳои арзишманд вучуд дорад, ки дар дигар сарчашмаҳо ба назар намерасад [40]. Асари мазкур авалин бор аз ҷониби муҳаққиқи тоҷик Саъдуллоҳ Асадуллоҳон соли 1996 ба кириллии тоҷикӣ баргардон карда шудааст. Ба забони ўзбекӣ низ асар аз ҷониби У. Султонов тарҷима гардидааст.

Дигар асари муҳим роҷеъ ба таърихи рақобати низомии Аморати Бухоро ва хонигарии Қўқанд дар нимаи аввали асри XIX Мирзо Шамсиддин доӣи Бухорой “Таърихи ҷанги амир Насрулло ва Муҳаммадалихони Қўқандӣ” [22] ба шумор меравад. Асар аз муқаддима ва шаш қисми асосӣ иборат мебошад. Китоб бо васфи амир Насрулло оғоз гашта, аз нахустин лашкаркашии Насрулло ба Қўқанд дар соли 1840 нақл мекунад. Муфасссал дар бораи фатҳи шаҳрҳову деҳкадаҳои хонигарии Қўқанд - қалъаҳои Зомин, Истаравшан, Хучанд, Қаракчиқум, мурочиати Муҳаммадалихон ба амири Насрулло дар бораи итоат, фиристодани ҳадяҳо ва супоридани товони ҷанг ба Насрулло, аз ҷониби Насрулло авф шудани Муҳаммадалихон ва бозгашти ў ба Бухоро маълумот дода мешавад.

Соли 1900-1901 асари муҳим доир ба таърихи хонигарии Қўқанд таҳти унвони “Анҷум-ат-таворих”[27] аз ҷониби Муҳаммад Аминбек Худоёрхонзода навишта мешавад. Китоб аз ду қисм (дафтар) иборат аст: 1) таърих ва насабномаи хонҳои Фарғона то Худоёрхон, 2) воқеаҳои таърихӣ аз замони Худоёрхон то навишта шудани асар. Аммо дар асар воқеоти қисми якум ба таври нопурра баён гаштааст, шарҳи воқеаҳо аз зухури Бобур шуруъ шуда, бо ба сари қудрат омадани Шералихон (1842) қатъ гаштааст. Дар ин асар муҳимтарин воқеаҳои сиёсии солҳои 1838-1842 муфасссал оварда шудааст, таърихи ташкилҳои баъзе нуқтаҳои аҳолинишин дар Фарғона, аз қабилҳои Олтиариқ, Шаҳрихон, Найманча, Шаҳидон ва дар вилояти Тошканд -Ниёзбек

баён гаштааст, солномаву насабномаҳо оварда шудаанд. Дар “Анҷум-ат-таворих” баъзе воқеаҳо вобаста ба робитаи хонигарии Қўқанд бо давлатҳои ҳамсоя - Аморати Бухорову хонигарии Хева шарҳ дода шудааст.

Инчунин баъзе масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии Аморати Бухорои аҳди амир Ҳайдар ва амир Насрулло дар асари “Кашкўли Салимӣ”-и Мирзо Салимбек [20] инъикос шудаанд. Дар ин асар, ки як ҷузъ аз адабиёти ахлоқӣ ва иҷтимоии тоҷикон аст, таърихи Аморати Бухоро ва воқеаҳои давраи нимаи аввали асри XIX низ дар шакли панду таъриф ва ишора ба ҳолатҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ баррасӣ шудааст. Мирзо Салимбек, ки аз адибон ва донишмандон ба шумор мерафт, дар асараш ба ҳолати сиёсӣ ва иҷтимоии Аморати Бухоро дар он давра назар андохта, ба мавзӯҳои марбут ба ташаккул ва таҳаввулоти сиёсӣ, вазъи муҳити ҳеш ва муносибатҳои иҷтимоии замон таваҷҷуҳ намудааст.

Дар байни сарчашмаҳои муҳимми хаттӣ оид ба таърихи давраи ҳукмронии амир Насрулло (солҳои 1827-1860) дар Аморати Бухоро рисолаи таърихии “Зафарнома”-и Хусравӣ [13-16] мавҷуд аст, ки онро муаллифи номаълум дар соли 1279 ҳиҷрӣ (1862/1863) навиштааст. Ин рисола дар бораи таърихи хонигарии Бухоро, Қўқанд ва Хива дар нимаи аввали асри XIX маълумоти арзишманд медиҳад. Ҷомеаи илмӣ бори аввал бо дастнависи “Зафарнома”-и Хусравӣ бо талошҳои олим-муҳаққиқи машҳури таърихи асрҳои миёна Аҳрор Мухторов дар соли 1956 шинос шуд.

Асар аз ҳодисоти даргузашти амир Ҳайдар шуруъ мешавад ва талошҳои писарони ӯ барои ҳокимият, яъне соҳиб шудан ба тоҷу тахти Бухоро инъикос мегардад. Дар асар ҳодисаҳои пуртазод марбут ба сари қудрат омадани амир Насрулло ва таъйини ӯ дар тахт тасвир шудаанд. Муаллиф ҷузъиёти муҳосираи 50-рӯзаи Бухоро, муқовимати саҳти тарафдорон ва довталабони мақоми сарвари давлат ва моҳияти табаддулотро, ки дар 27 рамазони 1242 ҳиҷрӣ (24 апрели 1827) рух додааст, инъикос; мушкилоту душворие, ки бо иваз кардани амирони Ҳайдар, Умархон, Хусейнхон ва Насрулло дар тахт алоқаманд аст, мухтасар тавсиф карда мешавад; се маъракаи низомии Насрулло солҳои 1828,

1844, 1856 ба Шаҳрисабз, ки бо забт ва ҳамроҳшавии ин вилоят ба Бухоро хотима ёфт, муфассал шарҳ карда шудаанд.

Рисолаи “Зафарнома”-и Хусравӣ” ҳамчун яке аз сарчашмаҳои муътамад оид ба таърихи муносибатҳои байни Аморати Бухоро ва хониғарии Қўқанд дар нимаи аввали асри XIX тасниф шудааст. Маълумот аз китоб ба як қатор масъалаҳои таърихи Афғонистон, бахусус саргузаштҳои амири афғон Дўст Муҳаммадхон дар Бухоро, муносибати дўстона ва созғори Насрулло нисбати ӯ ва набудани созиш дар ҳалли масъалаи талошҳои муштарак байни афғонҳо ва бухороиҳо баҳри дафъ кардани ҳучуми таҷовузкорони Бритониё равшанӣ меандозад [14,с.23-35].

Аз навиштаҳо маълум мегардад, ки муаллифи асар иштирокчии бевоситаи раванди ҳодисаҳо будааст. Муаллиф лашкардориву ташкили юришҳои ҳарбии амир Насрулло ро муфассал баён кардааст. Ҳаракату муборизаҳои, ки ҳангоми лашкаркашиҳои амир Насрулло ба самти Балх, Қундуз, Истаравшану Қўқанд, водии Зарафшону Бадахшон рух доданд, ба тафсил инъикос гаштаанд [233, с.9].

Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ муаллиф ба таври муфассал ҷангҳо, маърақаҳои ҳарбӣ ва муборизаҳои сиёсиро, ки дар давраи Аморати Бухоро ва хонадони манғитҳо рух додаанд, тавзеҳ медиҳад. Асар ба таври воқеӣ тасвир мекунад, ки чӣ гуна амирон ва ҳокимони Бухоро дар муборизаҳои дохилӣ ва хориҷӣ иштирок доштанд ва роҳбарии сиёсиро ташкил менамуданд.

Профессор Н.О. Турсунов таъкид мекунад, ки: «Аз “Зафарнома”-и Хусравӣ метавон маълумоти пурарзиш ва нодир гирифт, ки барои равшан сохтани масъалаҳои мубрами иборат аз маҷмуи масъалаҳои муҳимми камтаҳқиқшуда имкон медиҳанд. Муҳимтарини онҳо масъалаи таърихи низомӣ-сиёсии Осиёи Марказӣ дар давраи мазкур мебошад» [16, с.5].

Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ маводи муҳим дар бораи масъалаи таърихи ҳарбӣ-сиёсии Осиёи Марказӣ, иншоотҳои фортификатсионии (мудоғиавии) шаҳракҳои деҳот, қалъаҳо пешкаш шудаанд. Унсурҳои зарурии қалъа, ба монанди истехком (диз, куҳандиз, ўрда, арк), деворҳои қалъа бо манораҳо,

дарвозаҳо, тахтапулҳо, кӯчаҳои асосӣ ва паҳлу, кӯй, тангкӯча, чақар кайд карда шудаанд.

Дар робита ба қалъаву аркҳои Бухоро ва Самарқанд муаллифи “Зафарнома”-и Хусравӣ истилоҳҳои “Ҳисни ҳасин”, “арки олий”-ро истифода мебарад [14,с.181].

Асари “Зафарнома”-и Хусравӣ дар бораи таърихи ташкили низомӣ ва аслиҳаи хони Бухоро дар нимаи аввали асри XIX маълумоти муфасссал медиҳад. Дар рисола яроқу аслиҳаи ҷангӣ, техникаи ҳарбӣ, тарзи идоракунии қўшун ва дигар масоили ҳарбӣ низомӣ, ки дар хониғарӣҳои Бухоро ва Қўқанд истифода мегирифтанд, маълумот дода шудааст. Доираи васеи мафҳумҳо, истилоҳот, ибораҳо аз соҳаи таърихи қорҳои ҳарбӣ, қўшунҳо ва иншооти низомӣ оварда шудаанд. Биёед ҷизҳои асосиро номбар мекунем: лашкар, воҳидҳои низомӣ, ки бо ёрии синонимҳои сершумор ифода карда шудаанд, инҳоянд: қўшун, аскарӣ, лашкар, сипоҳ, ҷунуд - ўнгу сўл, қалбу ҷиноҳ, эровул, ясол, қаровул, маймана, майсара; намуди аслиҳа - «олоти ҳарбӣ»: тўп/ тўб, туфанг, занбўрак, ғанбўрак, ҷазойир, аррода, бундук, хирмани нафт, ҷавшан; категорияҳои хизматчиёни ҳарбӣ- сипаҳсолорон, сарони сипоҳ, умаро, сарбозон, тавочиён, мерганон, сарҳаддорон, тирандозон; муассисаҳои истеҳсоли яроқ, аслиҳаи ҷангӣ, сохтмони шаҳракҳои низомӣ ва анборҳои лавозимоти ҷангӣ - тўпхона, оташхона, лашкаргоҳ, қўрхона ва ғ.

“Зафарнома”-и Хусравӣ дорои маълумот дар бораи робитаҳои дипломатӣ ва муносибатҳои сиёсати хориҷии Бухоро бо Қўқанд ва Ҳева мебошад. Гуфта мешавад, ки бо номи “ўрдабозор” дар маконҳои урдугӯҳҳои низомӣ бозорҳо ва бозорҳои муваққатӣ ташкил карда мешаванд. Ин далел ба таърихи иқтисод дахл дорад. Маълумотҳои дар боло овардашуда қисман бошад ҳам, метавонанд дар омӯзиши таърихи дипломатия ва ҳаёти иқтисодӣ ба таври муқоисавӣ истифода шаванд.

Ҳамин тавр, дар сарчашмаҳои ҳаттӣ маводи муҳимми таърихӣ роҷеъ ба таърихи Аморати Бухорои нимаи аввали аср XIX гирд оварда шудаанд. Сарчашмаҳои ҳаттӣ, ки ба таърихи Аморати Бухоро мансуб мебошанд, дар

ташаккули таърихи ин минтақа нақши муҳим мебозанд. Ин сарчашмаҳо на танҳо ба таърихи сиёсӣ, балки ба фарҳанг, иқтисод ва иҷтимоии ин давра диққати махсус медиҳанд.

Асарҳо ва навиштаҳои он давра, ки тавассути муаррихони маҳаллӣ, ба монанди Мирзо Абдулазими Сомӣ, Аҳмади Дониш ва Садриддин Айнӣ таълиф шудаанд, вобастагии амиқ миёни ҳукуматдорӣ, иҷтимоӣ ва фарҳанги Аморати Бухоро инъикос менамоянд. Ин навиштаҳо, дар баробари пешниҳод кардани маълумоти таърихӣ, инчунин бо таҳлилҳои амиқ ва шиносоии воқеаҳои асосии сиёсӣ иҷтимоии давра метавонанд кумак расонанд.

Сарчашмаҳои хатти аз мавзӯҳои мухталиф иборатанд, ки аксар вақт вазъи сиёсӣ, талошҳои давлатдорӣ, муборизаҳои ботинии гурӯҳҳои ҳоким ва таъсири омилҳои хориҷӣ, хусусан таҳсилоти Русия ва Британияи Кабир дар ҳар ё назди пойи Аморати Бухоро равнақ ёфтаанд. Ин мавзӯҳо барои шиносоии мақоми сиёсӣ ва иҷтимоии аморат муҳиманд.

Сарчашмаҳои хаттӣ оид ба таърихи Аморати Бухоро дар сеяки дуҷумлаи асри XIX - аз ҷумла асарҳои Мир Олим Бухорӣ, Мирзо Бадеъ Девон, Муъин ад-дин, Муҳаммад Яъқуб, Мирзо Шамси Бухорӣ, Мирзо Абдулазими Сомӣ, Аҳмади Дониш, Муҳаммадалӣ Балҷувонӣ, Садри Зиё ва Садриддин Айнӣ — маълумоти фаровон дар бораи сохтори идорӣ, низомӣ ва сиёсати дохилию хориҷии давлат медиҳанд.

Ин манобеъ аз нигоҳи мундариҷа ва дидгоҳ гуногунанд: баъзе аз онҳо (масалан, «Маҷмаъ-ал-арком», «Тавориҳи авоил ва авохир») хусусияти анъанавӣ доранд, дар ҳоле ки дигарон (мисли асарҳои Аҳмади Дониш ва С.Айнӣ) бо диди интиқодӣ навишта шудаанд. Рисолаҳои таърихӣ чун «Зафарнома»-и Хусравӣ ва «Таъриҳи ҷанги амир Насрулло ва Муҳаммадалихони Ҳўқандӣ» воқеаҳои низомиро муфассал инъикос менамоянд.

Дар маҷмӯъ, ин манобеъ асоси бозғиримодии илмӣ барои омӯзиши вазъи сиёсӣ ва низомии Аморати Бухоро дар солҳои 1826–1860 ба ҳисоб рафта, барои барқарор кардани тасвири воқеии ин давра аҳаммияти назаррас доранд.

Сарчашмаҳои хаттӣ оид ба таърихи Аморати Бухоро дар сеяки дуҷуми асри XIX дар баррасии таърихи минтақа аҳаммияти калон доранд, инъикоси тозаии вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоии он давра ва эҳсосоти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангиро фароҳам меоваранд. Омӯзиш ва таҳлили сарчашмаҳои хаттӣ имкон медиҳанд, ки масъалаҳои рисола ба таври мушаххас ва пурра ҳаллу ҷавоб гарданд.

1.2. Таърихи Аморати Бухоро дар осори шарқшиносони тоинқилобии рус

Таърихи давлатҳои Османӣ ва Русия, аз ҷумла Аморати Бухоро дар асарҳои муҳаққиқони рус низ инъикос ёфтааст.

Воқеаҳои муҳими таърихи шарқшиносии рус дар ибтидои асри XIX сафорати А.Ф. Негри ба хонигарии Бухоро дар солҳои 1820-1821 ба шумор меравад. Шарқшинос дар Русия дар асрҳои XVIII-XIX, вақте ки кишвар ба Шарқ на танҳо ҳамчун манбаи мол, балки ҳамчун объекти таваҷҷуҳи сиёсӣ ва фарҳангӣ раҷу овард, фаъолони инкишоф ёфт. Сарзаминҳои шарқӣ, аз ҷумла Бухоро дар баробари афзоиши империяи Русия имкониятҳои муҳими стратегӣ ва иқтисодӣ доштанд.

Сафорати А.Ф. Негри на танҳо ба густариши тиҷорат мусоидат мекард, балки ҳамчун воситаи стратегияи геополитикии Русия низ хидмат мекард. Дар ин давра хонии Бухоро бо давлатҳои ҳамсоя, аз қабили Афғонистон ва Эрон муносибатҳои душворе дошт. Омӯзиши сарватҳои табиӣ ва шароити сиёсии минтақа барои ташаккули сиёсати хориҷии Русия муҳим буд.

Миссияи А.Ф. Негри мақсад дошт, ки на танҳо корҳои дохилии Бухоро, балки равобитаи берунии онро низ таҳқиқ намояд - ин мурочиат ба вазъ бо империяи Усмонӣ ва нимҷазираи Ҳиндустон аз аҳаммияти ин минтақа ҳамчун арсаи геополитикӣ сухан меронад.

Ба миссия дохил шудани олимони ва муҳандисон муносибати илмиро ба таҳқиқи минтақа муайян намуд. Хулосае, ки дар чараёни сафарат ба даст

оварда шудаанд, метавонанд ба таҳқиқот ва коркардҳои минбаъдаи илмӣ дар соҳаи чуғрофиё, таърих ва иқтисоди Осиёи Марказӣ таъсири назаррас расонанд. Сардори миссия А.Ф. Негри ҳамчун фиристода манфиатҳои давлати Русияро дар ин минтақа ифода мекард. Фаъолияти дипломатии ӯ маънои таҳкими мавқеи Русия дар Осиёи Марказӣ буд. Э.А. Эверсман ҳамчун табиатшинос дар бораи набототи ҳайвоноти минтақа маълумоти илмӣ дод, ки ин барои дарки экосистема ва азхудкунии сарватҳои табиӣ низ муҳим буд. Шарқшинос Е.К. Мейендорф ва афсарони низомии воҳидҳои гуногун тавонистанд дар ҷамъоварии иттилооти стратегӣ кумак кунанд, ки таваҷҷуҳи низомиро дар минтақа нишон медиҳанд [90,с.5-6].

Бухоро дар он замон маркази муҳимми фарҳанг ва илми исломӣ буд. Миссияи А.Ф. Негри дар мубодилаи фарҳангӣ ва ҳамдигарфаҳмии байни Русия ва Осиёи Марказиро кушод. Амиқтар шудани дониш дар бораи халқҳо, фарҳанг ва анъанаҳои онҳо на танҳо дар тичорат, балки ба барқарор кардани муносибатҳои дипломатӣ низ мусоидат кард.

Сафари А.Ф. Негри ба хонии Бухоро дар таърихи шарқшиносии рус саҳифаи муҳим ва марҳалаи дуҷуми экспансия дар Осиёи Миёна гардид. Вай на танҳо ба инкишофи тичорат мусоидат кард, балки инчунин дарк намудани вазъияти сиёсии ин минтақаро амиқтар гардонд, ки баъдтар ба забт ва ҳамгироии Осиёи Миёна ба империяи Русия таъсир расонд. Ин миссия, инчунин ибтидои омӯзиши мунтазами илмии Осиёи Миёнаро нишон дод, ки баъдан барои бисёр тадқиқотҳо ва экспедитсияҳо асос гардид.

Чунончи, узви экспедитсия Е.К. Мейендорф асари “Сафар аз Оренбург ба Бухоро”-ро [90] ба таърифи расонид, ки он аз муҳимтарин сарчашма – инъикосгари таърихи Бухоро ва дигар маҳалҳои Осиёи Миёнаи солҳои 20-уми асри XIX ба шумор меравад. Е.К. Мейендорф ин асарро баъди бозгашт аз сафар дар ҳаёти сафорати русҳо таҳти сарвари А.Ф. Негри навиштааст. Ин асар соли 1826 дар Париж бо забони фаронсавӣ нашр мешавад. Худи ҳамон сол дар шаҳри Йена китоб бо забони олмонӣ ба таърифи мерасад. Асари мазкур дар доираи олимони рус хуш пазируфта мешавад. Зеро аввалин тавсифи таърихи хонигарии Бухоро

маҳсуб меёбад. Муаллиф воқеаҳои таърихиро, аз ҷумла вазъи сиёсии Бухоро ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Дар бораи шаҳрҳо ва ноҳияҳои Осиёи Миёна маълумоти ҷолиб пешкаш кардааст.

Китоби Е.К. Мейендорф аз се қисм ва ҳар яки онҳо аз 5-8 боб иборатанд. Муаллиф дар бораи муносибати хонигарии Бухоро ва Қўқанд маълумот дода, таъкид мекунад, ки ҳар ду хонигарӣ дар арсаи зиддият қарор доштанд. Байни онҳо доимо ҷангҳо сурат мегирифтанд. Низоъ, асосан барои мулкҳои Хучанд ва Ўротеппа сурат мегирифт. Қисми сеюми китоб пурра ба Аморати Бухоро бахшида шудааст. Дар асар маълумоти муфассал дар бораи сиёсати дохилӣ ва хориҷии хонигарӣ, сохтори сиёсӣ-маъмурӣ, шароити лашкар, ҳаёти маънавӣ оварда шудааст. Е.К. Мейендорф инчунин дар бораи робитаҳои дипломатӣ ва тижорати Бухоро ва Русияи подшоҳӣ дар нимаи аввали асри XIX маълумот пешниҳод кардааст.

Тавре ки А.Н. Халфин таъкид мекунад: «Қойгоҳи асосиро дар китоб Хонии Бухоро ишғол мекунад; сеяки тамоми нашр ба он бахшида шудааст. Маводи дар ин ҷо қойгирифта аз бисёр ҷиҳат бо он маводе, ки Э.А. Эверсман ҷамъ оварда буд, ҳамовозӣ дорад, вале бо тафсилоти муайян, зиндагии баён, диққат ба ҷузъиётҳои алоҳида, ки бо вучуди ин ҳолӣ аз падидаи илмию амалӣ нестанд, фарқ мекунад. Муаллиф бо шавқу ҳавас маълумоти бадастовардаи худро дар бораи Самарқанду Марв, Каттақўрғону Вобкент, Чарқўй, Қорақўл ва дигар шаҳру деҳот интиқол медиҳад, таваҷҷуҳи махсус, албатта, ба нуқтаи асосии хонӣ – Бухорои шариф (“Бухорои муқаддас”), таъриху тарҳрезии пойтахт, таркиби миллӣ, аҳоли, касбу корҳои онҳо, машғулиятҳои кишоварзии сокинон ва ғайра равона мекунад» [90, с.12].

Е.К. Мейендорф охири соли 1820 ва аввали соли 1821 аз Бухоро дидан карда, навиштааст: «Посёлкаҳо, одатан деҳаҳо ро ифода мекунанд, ки нисфи онҳо ро боғҳо пинҳон кардаанд. Ман деҳаҳо ро дидам, ки пурра бо деворҳо ихота шудаанд: баъзеҳо ба қалъаҳо монанд буданд; дигарон кушодаанд, онҳо ро танҳо боғҳо пӯшидаанд. Ин деворҳо, ки аксар вақт бурида ва бо манораҳои хурд муҳофизат карда мешаванд, ба кишвар намуди зебо мебахшанд, аммо ин

маънои онро дорад, ки сокинон аз ғоратгарӣ метарсанд. Бо ёдоварӣ аз тохтутозҳои пайвастаи кӯчманчиён ба ин қалъаҳо дар Мовароуннаҳр, кас гумон мекунад, ки мавҷудияти онҳо танҳо як зарурати ғамангез аст» [90,с.86].

Е.К. Мейендорф, инчунин П.И. Демезон ва И.В. Виткевич мутаносибан дар Бухоро солҳои 1821 ва 1834 буданд, маълумоти кӯтоҳ, вале хеле муҳим дар бораи ташкили қорҳои ҳарбии аморатро пешкаш намудаанд. Ба гуфти онҳо, лашкари Бухоро аз аскарони савора иборат аст, ки ба онҳо ё тобеин ё зархаридон дохил мешаванд. Онҳо лашкари мунтазам ташкил медоданд, ки шумораашон 25 ҳазор нафар буд ва аскарони савора 60 ҳазор нафар буданд. Хон метавонист 12-13 ҳазор нафар лашкари мунтазамроо берун аз Бухоро фириштад, ҷойҳои сарҳадиро, хусусан Ўротеппа, Қиззах, Самарқанд, Қарокул ва Қарширо дифоъ мекарданд [90, с.139].

Ба гуфтаи Е.К. Мейендорф сарбозони Бухоро “сипоҳ” ё “қарааламон” номида мешаванд. Е.К. Мейендорф бо рутбаҳои ҳарбии русӣ муқоиса намуда, қайд мекунад, ки «Афсарон чунин номида мешаванд: даҳбошӣ ё сардори даҳнафарӣ; ҷӯр-ағосӣ ё унтер-афсар; юзбошӣ ё сардори саднафарӣ; ҷӯронбошӣ ё лейтенант; пансад-бошӣ ё сардори панҷсад нафар; туксабо ё командири полк; кӯрғонбегӣ ё генерали бригада; додхоҳ — командири якчанд полк ё генерали дивизия; парвонаҷӣ — сарфармондеҳи кӯшунҳо ё маршал» [90, с.139]. Дастаи ҳарбии панҷсадбошӣ парчами хурд дорад. Дар паҳлуи мингбошӣ яке аз сарбозон парчами калон -туғро мебардорад [90, с.139].

Мувофиқи маълумоти Е.К.Мейендорф (1820-1821), ки В.Н. Григорев (1861) ба он ишора кардааст, Арк (Кремл)-и Бухоро дар миёнаи шаҳр дар теппаи табиӣ бо номи Нумишкенд (Намичкат) сохта шудааст. Баландии он аз 35 то 40 газ¹, диаметраш аз 400 то 500 газ аст. Деворҳои арки Бухоро то 10 газ баландӣ дошт ва як дарвоза дошт [90, с.92; 98, с.55]. Қуҳандизҳо дар Самарқанд, Ўротеппа, Хучанд ва дигар шаҳрҳо низ вучуд доштанд ва масоҳату намуди онҳо каму беш ба ҳам монанд буданд.

¹ Газ - форсӣ. ченаки дарозӣ, ки арзиши он дар ҷой ва вақт аз 0,7 то 1 м фарқ мекард.

Сипоҳҳо бо милтиқи маҳаллӣ, пайкони хеле дароз ва шамшери қач мусаллаҳанд. Баъзеҳо зиреҳ, кулоҳи оҳанӣ ва сипари чармин доштанд. Хон ҳамасола лашкарҳояшро назорат ва аз назар мегузаронд.

Дар Бухоро якҷанд воҳиди тўпҳои муқаррарӣ истифода мешуданд. Ба гуфтаи П.И. Демезон: «Ҳашт ё даҳ тўпи кӯҳна, ки аз онҳо ҳамагӣ чаҳортояш ароба доранд, тамоми артиллерияи Бухороро ташкил медиҳанд, ки ба онҳо маҳбусони рус ва форс хидмат мекунанд. Ҳангоми ташрифи ман дар Бухоро, хон ду маротиба кӯшиш кард, ки бо усули рехтагарӣ тўпҳоро тайёр намояд, аммо ин натиҷа надод» [74, с.72-73]. И.В. Виткевич соли 1834 навиштааст, ки «дар Арки Бухоро ва Қасри амир Дувоздаҳ тўп ва ду мортир (миномет) дар зери соябон ҳобидаанд» (мортир яке аз навъҳои тўпи кӯтоҳ ва тўпи калибраш хурд аст – З. Ғ.) [74,с.103].

П.И. Демезон ва И.В. Виткевич оид ба шумораи яроқ ва шумораи сарбозон андешаи якхела пешниҳод мекунанд. Таъкид гаштааст, ки «Хон тақрибан ҳаждаҳ адад тўп дорад, аммо онҳо дар чунин вазъият ҳастанд, ки чандон ғоидаовар нестанд. Онҳоро бо аробаҳо меоранд, тўпҳоро бевосита ба аробаҳо баста, тир мепарронанд. Як тўп бо номи императорзани рус Елизавета Петровна ва ду мортири рус мавҷуд аст, ки ин силоҳҳоро ба он ҷо Нодиршоҳ овардааст. Илова бар ин, хон дорои чанбуракҳо аст» [74,с.114].

Барои таҳлили таърихи муборизаи Англия ва Русия барои нуфуз дар Осиёи Миёна саҳми китоби А. Борнс «Сафар ба Бухоро» [52] махсусан муҳим аст. Дар нимаи аввали асри XIX қудратҳои аврупоӣ, бахусус Британияи Кабир ва Русия, барои назорат ба қаламравҳои аз ҷиҳати стратегӣ муҳим, аз ҷумла Осиёи Марказӣ ғайболона рақобат мекарданд. Ин минтақа, на танҳо ҳамчун як нуқтаи транзити молҳо, балки ҳамчун қаламраве муҳим буд, ки ба Ҳиндустон роҳҳо ва имкони нуфузи мустамликадоронро мекушод.

А. Борнс ҳонигарии Бухороро унсури асосии низоми савдои байни Аврупо ва Осиё медонад. Ин андеша аҳамияти мавқеи ҷуғрофии Бухороро барои манфиатҳои иқтисодии ҳар ду қудрат тасдиқ мекунад. Роҳҳои транзитӣ на

танҳо ба тичорат, балки паҳншавии таъсири фарҳангӣ ва сиёсӣ низ имкон медоданд.

А. Борнс ҳамчун як сайёҳи хусусӣ баромад мекунад, ки ҳадафи аслии ӯ - иқтишофи ширкати Ост-Индияро таъкид мекунад. Ин на танҳо хатарҳои марбут ба ҷамъоварии иттилоот дар ин минтақаро (бо назардошти сарнавишти пешгузаштагони он), балки дараҷаи баланди рақобати байни Британияи Кабир ва Русияро нишон медиҳад.

Сафари А. Борнс барои ғирдоварии маълумот дар бораи сохти сиёсӣ - иқтимоии Аморати Бухоро имконияти беназир фароҳам овард. Тавсифи ӯ дар бораи кори идораҳои маҳаллӣ, низоми ҳарбӣ ва хоҷагӣ барои фаҳмидани сиёсати дохилии хонӣ маълумоти пурқимат медиҳад.

«Саёҳат ба Бухоро»-и А. Борнс сарчашмаи муҳимест, ки оид ба ҷуғрофиё, фарҳанг ва иқтисоди Осиёи Миёна маълумот медиҳад. Шарҳ ва тафсири вижагиҳои меъмории, расму оинҳои аҳоли ва вазъи савдо ин асарро барои омӯзиши минтақа асоснок мекунад. А. Борнс роҷеъ ба меъмории Бухоро чунин маълумот додааст: «Бухоро 150 000 аҳоли дорад; дар байни деворҳои он ягон қабристон ва қариб ягон боғ нест. Ба ғайр аз биноҳои ҷамъиятӣ, ҳамаи хонаҳо ниҳоят хурд буда, якқабата сохта шудаанд; аммо бо вучуди ин, хонаҳои бисёр зебо низ ҳастанд: баъзеи онҳо андова шуда ва хеле хуб наққошӣ гардидаанд, дигар он бо камонҳои готикӣ, ки бо тилло ва санги лочвард оро дода шудаанд, зинат ёфтаанд. Хучраҳои дохилӣ бошукуҳ ва бароҳатанд; хонаҳои одӣ аз хишти дар офтоб хушкшуда сохта шуда, бо чӯб мустақкам карда шудаанд ва мувофиқи анъанаи шарқӣ, аз ҳама тараф бо деворҳои баланд ихота гардидаанд» [52, с. 426-427].

А. Борнс вазъи ҳукукии қавмҳои мухталиф, аз қабилҳои яҳудиён ва ҳиндуҳо ёдовар шуда, ба гуногунрангии ҷомеаи Бухоро ва табиати бисёрқабатаи он таъкид мекунад. Ин ҳам равобитаи мутақобилаи фарҳангу динҳои гуногунро дар фазои хонгарии Бухоро инъикос мекунад. Дар ин маврид дар асараш ӯ чунин нигоштааст: «Барои шиносӣ бо ўзбекҳо ва сокинони Бухоро, бо хориҷиён фақат нишастан дар яке аз курсиҳои Регистон кофист: дар

он чо ӯ зодагони Форс, Туркия, Русия, Тотористон, Хитой, Ҳиндустон ва Кобулро меёбад, туркманҳо, қалмоқҳо ва қайсоқҳоро аз биёбонҳои ҳамсоя вомехӯрад, инчунин зодагони заминҳои серҳосил ва тамоми фарқи байни одатҳои нозуки тобеи подшоҳи бузург ва байни ахлоқи дағали тоторҳои кӯчманчиро хоҳад дид...» [52, с. 389-390].

Тадқиқоти А. Борнс зарурати муносибати мунтазам ва беғарозонаро барои омӯзиши минтақаҳои ношинос таъкид мекунад. Сабти муфассали вохӯриҳо ва мушоҳидаҳои ӯ арзиши илмиро доро буда, барои таҳқиқоти минбаъдаи таърихӣ замина шуда метавонад.

Асари А. Борнс дар омӯзиши ҳамкориҳои қудратҳои аврупоӣ дар Осиёи Марказӣ дар шароити рақобати Англия ва Русия саҳми назаррас дорад. Он на танҳо ҷанбаҳои муҳимми таърихи тиҷорат ва сиёсати ин минтақаро шарҳ медиҳад, балки муносибатҳои мураккаби иҷтимоӣ ва фарҳангиро, ки дар ҳониғариҳои Бухоро вучуд доштанд, нишон медиҳад. Китоб барои муаррихону муҳаққиқоне, ки ҷанбаҳои фарҳангӣ ва иҷтимоии Осиёи Марказиро меомӯзанд, ҳамчун манбаи муҳим хизмат мекунад.

Вазъи ҳарбӣ-сиёсии Аморати Бухорои аҳди амир Насрулло дар ҳуҷҷатҳои дипломатии Русияи подшоҳӣ низ инъикос гаштааст. Чунончи, масъалаи мазкур дар ҳисоботи П.И. Демезон ва И.В. Виткевич [74], ки ба Бухоро ва Афғонистон ташриф овардаанд, инъикос гаштааст. П.И. Демезон дар қайдҳои худ ба генерал-губернатори Оренбург В.А. Перовский дар бораи вазъи лашкари Бухоро ҳисобот пешкаш кардааст. Ӯ таъкид намудааст, ки лашкари Бухоро, асосан аз саворагон иборат мебошад.

Дар ҳисоботи П.И. Демезон ва И.В. Виткевич таъкид мегардад, ки: «Дар Бухоро 19 ҳазор сарбози киро ба ҳисоб гирифта шудааст. Вилояти Бухоро 12 ҳазор сарбоз, Самарқанд 2500, Қаршӣ 2500, Маймана 1000 ва Қарокул 1000 сарбоз медиҳанд. Дар маҷмӯъ, 19 ҳазор шуморае, ки агар лашкари дар ихтиёри баъзе аъёнӯ ашрофи ўзбек буда, вале ба тоҷу тахт тааллуқдоштаро ба ҳисоб гирем, метавонад се-чор ҳазор нафар зиёд шавад. Ин нерӯҳо дар қалъаҳои сарҳадӣ ва шаҳрҳои асосӣ ҷойгир карда мешаванд. Масалан, Бухоро кӯшунҳои

худро дар Чиззах, Болоқурғон, Нурато ва ғайра нигоҳ медорад. Қаршӣ лашкари худро дар Хоҷа-Ҷӯйбор, Кирки, Қарокул дар Ейчӣ ва Чорҷӯй нигоҳ медорад.

Туркманҳои қабилаҳои мухталифи кӯчманчӣ, ки ҳам дар он сӯйи Омударё ва ҳам дар ин сӯйи он зиндагӣ карда, ҳукмронии Бухороро эътироф мекунанд, бояд дар сурати эълони даъвати умумӣ аз ҷониби хон, бино ба маълумотҳо, 18 ҳазор нафарро дар захира дошта бошанд. Онҳо бо харочоти худашон таъмин ва мучахҳаз карда мешаванд. Ҳамин тариқ, неруҳои Бухороро метавон беш аз 36 ҳазор нафар арзёбӣ кард» [74, с.71-72].

И.В. Виткевич дар навиштаҳои худ, асосан мазмуни қайдҳои П.И. Демезонро такрор мекунад ва зикр менамояд, ки Ботурхон (амир Насрулло-З.Ғ.) соҳиби 18 адад тӯп мебошад.

Афзоиши шумораи сафоратхонаҳо ва намояндагӣҳои дипломатии Русия дар Бухоро солҳои 30-юми садаи XIX аз таваҷҷуҳи Русия ба Осиёи Марказӣ шаҳодат медиҳад. Ин вақт бо амиқ шудани рақобати Англия ва Русия хос буд, ки дар баробари даъвоҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ масъалаҳои амният ва ҳифзи роҳҳои тиҷоратро дар бар мегирифт. Русия сабӣ мекард, ки бо тавсеаи шабакаи равобити дипломатӣ ва тиҷории худ нуфузи худро дар минтақа мустаҳкам кунад.

Намояндагони дипломатӣ на танҳо ба таҳкими робитаҳои сиёсӣ, балки барои ҷамъовари маълумот дар бораи сиёсати маҳаллӣ, иқтисодиёт ва артиш низ нигаронида шудаанд. Ин ба манфиатҳои ҳукумати Русия дар таъмини субот ва мавҷудияти манобеи стратегӣ дар минтақа мувофиқ буд.

П.И. Демезон дар қайдҳои худ оид ба вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ иқтисодии хонигарии Бухоро маълумоти арзишманд медиҳад. Дар осори ӯ дар бораи лашкар, тиҷорат ва дигар паҳлуҳои ҳаёти хонӣ маълумот дода мешавад. Ин маълумот барои таърихшиносон хеле муҳим аст, зеро қайдҳои П.И. Демезон имконият медиҳанд, ки ба корҳои дохилии Бухоро бо ҷашми ҳамзамони воқеаҳо назар кунем.

П.И. Демезон на танҳо далелҳои таърихиро қайд мекунад, балки сабабҳои хусусиятҳои рушди Бухороро таҳлил мекунад, ки ин аз майлу хоҳиши тарафи

рус барои дарки воқеияти маҳаллӣ шаҳодат медиҳад. Дар тавсияҳои ӯ ба ҳукумат зарурати муносибати стратегӣ дар робита бо хонгарии Бухоро таъкид шудааст.

Қайдҳои прапоршик И.В. Виткевич оид ба фаҳмидани вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии Бухоро муҳим мебошад. Натиҷаи сафарҳои И.В. Виткевич, тафсилоти муҳим ва мушоҳидаҳои воқеиро дар бораи рафти муносибатҳои дипломатӣ, роҳҳои тичоратӣ ва маъмурияти маҳаллӣ маълумоти муҳим пешкаш мекунад.

Қайдҳои дипломатҳо ва сайёҳон як ҷузъи муҳимми таҳлили таърихӣ гардида, сарчашмаҳои ибтидоиро таъмин мекунанд, ки на танҳо далелҳо, балки контексти муносибатҳоро инъикос мекунанд. Афзоиши шумораи миссияҳои русӣ ва сабтҳои чунин муаллифон, ба монанди П.И. Демезон ва И.В. Виткевич, дар бораи динамикаи мураккаби равандҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар хонгарии Бухоро дар давраи афзоиши нуфузи Русия дар Осиёи Миёна маълумот медиҳад. Ин ҳуҷҷатҳо барои таҳлили ҳамкории ду кишвар асос гардида, на танҳо сиёсати берунӣ, балки масъалаҳои дохилӣ ва хусусиятҳои минтақаро дар он давр тавсиф мекунанд.

Аз муҳаққиқони рус маълумоти ҷолибро оид ба Бухорони соли 1835 П.Савелев [102] пешниҳод кардааст. Дар асари ӯ, аз ҷумла тавсифи Бухоро, маълумот дар бораи қасри хон, масҷиду мадрасаҳо, бозорҳо, ҳаммому корвонсаройҳо, вазъи тичорат бо Русия, Чин, Эрону Туркия, оид ба сафари сайёҳони аврупоӣ (Ченкинсон, Муркфорт, Гетри, Бернс, Гонигбергер, Негри, Демезон) ба Бухоро баррасӣ шудаанд.

Асари П. Савелев яке аз аввалин манбаъҳои мукаммали русист, ки Бухороро ҳамчун маркази муҳимми сиёсӣ, фарҳангӣ ва тичоратӣ тавсиф мекунад. Масалан, ӯ таъкид намудааст, ки «Бухоро, гарчанде ки ҳоло дигар дар он дараҷаи баланди шукуфой нест, ки дар давраи дурахшони Сомониён дошт, то ҳол яке аз ҷойҳои аввалро дар миёни шаҳрҳои Шарқ ишғол мекунад. Шаҳр, аз ҷиҳати аҳаммияти таълимӣ машҳур аст, зеро мадрасаҳои машҳури он шогирдони суннимазҳабро на танҳо аз тамоми Туркистон, балки ҳатто аз

кишварҳои ҳамсоя ҷалб менамоянд, ва боз ҳам бештар аз ҷиҳати тиҷоратӣ, ҳамчун маркази асосии анбор ва гирдоварии савдои Осиёи Марказӣ машҳур аст» [102, с. 13].

П. Савелев бо мушоҳидаҳои худ шароити ҷуғрофӣ, роҳҳои тиҷоратӣ, вазъи иҷтимоӣ ва сохторҳои идории шаҳро ба таври муфассал тавсиф намудааст. Ҷанбаи хоси ин асар дар он аст, ки П. Савелев маълумоти ҳамаҷониба дар бораи ҳамаи сайёҳони аврупоӣ, ки то соли 1835 Бухоро боздид кардаанд, пешниҳод кардааст. Ин таҳлили муқоисавӣ барои шарқшиносон ва таърихшиносон хеле арзишманд аст, зеро имкон медиҳад, ки нуқтаи назари гуногун оид ба вазъи минтақа баррасӣ гардад.

Асар муносибати илмии русҳоро ба Аморати Бухоро инъикос мекунад ва таваҷҷуҳи русҳоро ба ин минтақа ҳамчун як нуқтаи стратегии муҳимми геополитикӣ ва иқтисодӣ нишон медиҳад.

П. Савелев таваҷҷуҳи зиёд ба фарҳанг, урфу одат, тарзи зиндагӣ ва муносибатҳои иҷтимоии мардуми Бухоро зоҳир намудааст. Ин маълумот барои омӯзиши этнография ва фарҳанги мардумони Осиёи Миёна манбаи нодир маҳсуб мешавад. Асар барои хонандагони рус манбаи муҳимест, ки маълумоти аврупоиёно оид ба Бухоро дар як асари ягона ҷамъоварӣ кардааст. Ин имкон медиҳад, ки маълумоти пароканда гирдоварӣ ва бо шарҳҳои иловагӣ пешниҳод шавад.

Асар ҳамчун яке аз аввалин намунаҳои таҳқиқоти русӣ дар бораи Бухоро ва Осиёи Миёна аҳаммияти таърихӣ дорад. Он нишон медиҳад, ки чӣ гуна Русия ба минтақа таваҷҷуҳ дошт ва барои густариши дониши худ дар бораи Осиёи Миёна саъй мекард. Таҳқиқоти П. Савелев заминае барои рушди минбаъдаи шарқшиносӣ ва сафарномаҳои рус дар Осиёи Миёна гардид. Он инчунин дар таҳияи сиёсати Русия нисбат ба Бухоро ва дигар аморати минтақа нақш бозид.

Ба таври умум, асари «Бухара в 1835 году» на танҳо манбаи таърихӣ ва ҷуғрофӣ муҳим мебошад, балки ҳамчун як намунаи аввали таҳқиқоти систематикӣ ва илмии рус дар бораи Осиёи Миёна аҳаммияти махсус дорад. Он

барои шарқшиносон, таърихшиносон ва ҷуғрофидонон иттилооти гаронбаҳо фароҳам меорад ва то ҳол ҳамчун манбаи бунёдӣ арзишманд аст.

Бо таклифи амир Насрулло солҳои 1841-1842 ба Бухоро муҳандиси рус К.Ф. Бутенов ташриф меоварад. Ҳадафи ӯ омӯхтани конҳои тиллои қаламрави аморат буд. Ҳаёти мутахассисони рус калонтарин конҳои тиллоро муайян карда натавонистанд Дар бораи ин сафар П.П. Иванов чунин қайд кардааст: «Натиҷаҳои амалии корҳои иқтишофии Бутенев наметавонистанд амирро қаноатбахш кунанд, зеро бархилофи хоҳиши фармонрави Бухоро кашф кардани конҳои бузурги тилло муяссар нагардид. Бо вучуди ин, Бутенев ва ҳамроҳони ӯ барои тавсифи ҳам неруҳои истехсолии хонигарии Бухоро ва ҳам тарзи ҳаёти аҳолии он маводҳои фароҳ ва гуногунҷабҳа ҷамъоварӣ намуданд. Ба ғайр аз як қатор мақолаҳо ва тадқиқотҳое, ки аз ҷониби Бутенев ба ҷоп расидаанд, инчунин асари «Тавсифи хонигарии Бухоро»-и Н. Хаников ва маводҳои муфассал барои омӯзиши олами наботот ва ҳайвоноти хонигарии Бухоро, ки аз ҷониби А. Леман ҷамъ оварда шудаанд, сазовори диққатанд» [144, с. 145].

Бо ҳамроҳии К.Ф. Бутенев ба ҳайси ёвари ӯ Н.В. Хаников ба Бухоро омада, маълумоти ҷолиб дар бораи ҳаёти иҷтимоиву иқтисодӣ, қувваҳои истехсолӣ, рӯзгори аҳоли ҷамъ намуд. Соли 1843 китоби алоҳидаи Н.В. Хаников таҳти унвони “Тавсифи хонии Бухоро” [106] ба таъъ мерасад. Дар китоби худ Н.В. Хаников дар бораи хонигарии Бухоро, хусусияти сохтори идоракунии маъмурӣ, роҷеъ ба бозорҳо, растаҳои савдо ва карвонсаройҳо маълумот додааст.

Дар китоби Н.В. Хаников муфассал масъалаҳои зайл: ҳудуд, топография, орфография, гидрография, иқлим, қабилаҳо ва ҷойгиршавии аҳоли, саноат (яъне, ҳунармандӣ), тиҷорат, хоҷагии қишлоқ, сохтори маъмурӣ, маорифи хонигарии Бухоро мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар қисмати хотимавии китоб оид ба тахт нишастани амир Насрулло ва юриши ҳарбии ӯ ба хонигарии Қўқанд (солҳои 1840-1842) маълумот дода шудааст. Дар боби аввал ва хотимаи китоб масъалаҳои таърихӣ-сиёсӣ оварда шудааст.

Н.В. Хаников рӯйхати 19 шаҳри асосии Аморати Бухоро қайд кардааст: «1) Бухоро, 2) Кармина, 3) Зиёуддин, 4) Катта-Қўрғон, 5) Самарқанд, 6) Панҷакент, 7) Хотирчӣ, 8) Нурато, 9) Панҷшанбе, 10) Челек, 11) Янги Қўрғон, 12) Қиззах, 13) Ўротеппа, 14) Чоршанбеи Ромитан, 15) Пайканд, 16) Қароқул, 17) Чорчуй, 18) Қаршӣ, 19) Хузар» [106, с.78-79].

Низоъҳои дохилидарбории феодалӣ, мубориза барои тахт, ки баъди вафоти амир Ҳайдар (1826) сураи гирифт, юришҳои амир Насрулло ба самти Қўқанд, ишғол гаштани мулкҳои Қиззах, Ўротеппа ва Хучанд, тасарруфи Қўқанд, муваққатан ҳокими мутлақи Мовароуннаҳр гаштани амир Насрулло баён гаштаанд. Воқеаҳои таърихӣ-сиёсӣ аз соли 1802, яъне ба тахт нишастани амир Ҳайдар, ҳукмронии амир Насрулло то соли 1842, яъне то дар қаламрави Бухоро қарор доштани муаллифи китоб шарҳ ёфт. Дар асар баъзе мулоҳизаҳо оид ба робитаҳои беруна, муносибати Аморати Бухоро бо давлатҳои ҳамсоя, аз ҷумла бо Русия низ оварда шудаанд.

Натиҷаи муҳими асари шарқшинос Н.В. Хаников аз он иборат буд, ки вай бори нахуст ба забони русӣ дар бораи хонигарии Бухоро асари умумие офаридааст, ки дар он дар бораи шароити табиӣ, вазъи иқтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодӣ, инкишофи маориф ва фарҳанг маълумот дарҷ гардидаанд. Н.В. Хаников дар он натиҷаҳои тадқиқоти пештара, маводҳои мушоҳидаҳои худ ва маълумоти маъхазҳои хаттиро ба таври таҳлилӣ истифода бурдааст. Қисми якуми асари Н.В. Хаников тавсифи ҳудуди ҷуғрофӣ, топографияи таърихӣ ва шароити иқлими хонигарии Бухоро дар бар мегирад. Н.В. Хаников дар асари худ масъалаҳои таркиби этникии аҳолии Бухоро муфассал таҳлил мекунад.

Масалан, дар бораи тоҷикон чунин маълумот овардааст: «Тоҷикон. Аз ин сокинони бумии хонигарии Бухоро хеле кам боқӣ мондаанд; онҳо аҳолии асосии шаҳри Бухоро ташкил медиҳанд, аммо дар дигар шаҳрҳо ё тамоман нестанд ё хеле каманд. Машғулияти асосии онҳо аз тиҷорат иборат аст... Чехраҳои онҳо дуруст ва зебо буда, қоматашон бештар баланд аст, ранги пӯсташон сафед, мӯй ва чашмонашон қариб ҳамеша сиёҳ мебошад. Дар либоспӯшии худ, гарчанде ки онҳо қатъиян ба дастурҳои Қуръон пайравӣ мекунанд, бо вучуди ин дар он

нисбат ба ўзбекон бештар нозукӣ ва зебой мушоҳида мешавад, ва умуман зиндагии хонагии онҳо низ нишонаҳои бештари нозукию латофатро дорад» [106, с. 55-56].

Н.В. Хаников вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии хонигарии Бухоро, аз ҷумла масъалаҳои ҳолати заминдорӣ, кишоварзӣ, хунармандӣ, савдои дохилию беруниро амиқ таҳқиқ мекунад.

Муаллиф ба таҳлили сохти маъмурию давлатии хонигарии Бухоро шавқи беандоза зоҳир намудааст. Дар бораи бюрократизми давлатӣ, роҳҳои ба даст овардани унвонҳои баланд тарзу усулҳои таълим дар мактабу мадрасаҳо маълумот медиҳад, вале дар айнаи замон оид ба табақабандии ҷамъияти Бухоро ва он гурӯҳҳои иҷтимоӣ чизе наменависад, яъне унсурҳои сохти ҷамъиятиро баррасӣ менамояд.

Як силсила асарҳо-сарчашмаҳои хаттии аз ҷониби намояндагони сафоратҳо, экспедитсияҳо, миссияҳои русҳо навишта шуда, оид ба муносибатҳои тичоративу дипломатӣ байни Русияи подшоҳӣ бо Аморати Бухоро ва дигар хонигарии Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX нақл мекунад. Ба қатори ин асари К.Ф. Бутенев [57] ва ҳуҷҷатҳои дар китоби А.С. Серебренников [103] ҷой дода шуда, китоби Н. Игнатов [75] дохил мешаванд.

Солҳои 50-уми асри XIX олимони рус ба ҳолат ва дурнамои инкишофи муносибатҳои тичоративу иқтисодии Русия ва Бухоро бештар таваҷҷуҳ зоҳир намуданд. Ба ин масъалаҳо асарҳои иқтисодии машҳури рус П.И. Неболсин бахшида шудаанд [96-97]. Дар бораи тичорат бо Осиёи Миёна ӯ менигорад: «Мо ба Осиёи Миёна чунин навъи молҳоро мефиристам, ки дар маҷмӯъ, ашёи аввалин ва муҳимтарини эҳтиёҷоти тамоми аҳолиро ташкил медиҳанд. Маҳз аз ҷониби мо ба он ҷо тилло, нуқра, мис, ҷӯян, оҳан, навъҳои гуногуни маснуоти филизӣ, пӯст, рангҳо, шакар, чит ва ҳар гуна матоъҳои пахтагӣ, инчунин аксаран маснуоти абрешимӣ меравад...

Дар мавриди молҳое, ки ба иваз аз Осиёи Миёна гирифта мешаванд, сарватҳои табиӣи бозори марказии Осиёи Миёна — Бухоро, ҳоло асосан танҳо аз пахта иборат аст. Ҳамчунин аз абрешим, марена (рустани рангдиханда),

боғҳо ва тоқзорҳои ғанӣ ва ниҳоят аз маҳсулоти чорводорӣ низ маҳсулот интиқол мегардад» [97, с. 22-23].

Солҳои 60-уми асри XIX дар аксари нашриҳои русҳо масъалаи таъсиси протекторати Русия дар болои Бухоро ва пурзӯр кардани сиёсати иқтисодии Русия дар ин кишвар хеле хусусияти тезутунд ва актуалӣ пайдо кард.

Роҷеъ ба ташкили муносибатҳои дипломатии хонигарии Бухоро бо Русия давоми солҳои 1836-1843 ва натиҷаҳои сафорати русҳо таҳти роҳбарии Н. Игнатов соли 1858 асарҳои Н. Залесов [70; с.7-37; 71; с.235-348; 73, с. 421-474] нақл мекунад. Дар ин асар ҳаёти сафоратҳо, сабабҳои вакилии онҳо, вазифаҳои онҳо ва натиҷаҳои бадастомада дар заминаи ҳуҷҷатҳои бойгонӣ шарҳ дода шудаанд. Аз ҷумла, роҷеъ ба ҳаёти сафорат чунин маълумот додааст: «Таркиби миссия (ҳаёти сафорат) чунин буд: ғайр аз агент — котиб, ду тарҷумон, ду афсари штаби генералӣ, ду афсари корпуси топографҳо, ду духтур, як афсари баҳрӣ (астроном), аксбардор, як мансабдор аз тарафи генерал-губернатор ва се топограф; инчунин дар назди миссия як мансабдор, ки аз тарафи Академияи илмҳо барои омӯзиши лаҳҷаҳои шарқӣ фиристода шуда буд, як иеромонах, ки ба флотилияи Арал мерафт ва як донишҷӯи Донишгоҳи Санкт-Петербург, ки бо хоҳиши худ барои омӯзиши дашт ба ҳудудҳои Хива сафар карда буд, ҳузур доштанд.

Конвойи миссия, ки аз байни одамони интиҳобшуда гирифта шуда буд, аз 23 тирандози савора, 17 казак аз Артиши Оренбург, 17 нафар аз Урал ва 9 нафари ғайрисарбозӣ иборат буд, ки бо силоҳи оташфишони хуб мучаҳҳаз буданд, инчунин 7 афсар ҳамроҳ буданд» [73, с.427].

Асарҳои Н. Залесов дар ин замина барои фаҳмиши амиқтар оид ба сабабҳо ва натиҷаҳои сафоратҳо хеле муфиданд. Вай бо истифода аз ҳуҷҷатҳои бойгонӣ далелу қарорҳои асосӣ ва арзиши сиёсати Русияро бо Бухоро тайид мекунад.

Дар омӯзиши таърихи Аморати Бухоро ҳамчун намояндаи самти академии шарқшиносии рус шарқшиноси барҷаста профессор В.В. Григорев «Ёддоштҳои Мирзо Шамси Бухорӣ»-ро соли 1861 ба таъъ расонидааст [64].

«Ёддоштҳои Мирзо Шамси Бухорӣ» ҳамчун манбаи таърихӣ маълумоти арзишмандеро дар бораи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Бухоро ва минтақаҳои атроф пешниҳод мекунад. Нашри ин ёддоштҳо тавассути В.В. Григорев дар замони худ ба таҳқиқотчиён имкон дод, ки оид ба таърихи ин минтақа бештар ва бозётимодтар маълумот гиранд.

Ин ёддоштҳо намунаи осори хаттӣ ва адабии асли мебошанд, ки аз тарафи муаллифи ватанӣ навишта шудаанд. В.В. Григорев бо нашри онҳо чунин манбаъҳоро барои ҷомеаи илмӣ Аврупо дастрас намуд, ки он замон барои омӯзиши Шарқ ба ин гуна осор ниёзи зиёд вучуд дошт.

В.В. Григорев яке аз намоёндагони пешоҳанги самти шарқшиносии рус буд ва кори ӯ дар нашри ин ёддоштҳо ба рушди илмӣ ва маърифати шарқшиносӣ дар Русия саҳм гузошт. Вай бо нашри матнҳои асли ва пешниҳоди шарҳу эзоҳҳои илмӣ барои ин матнҳо роҳи нави таҳқиқи осори хаттӣ ва таърихи Осиёи Миёнаро ба вучуд овард.

В.В. Григорев бо истифода аз методҳои таҳлили муқоисавӣ, ки дар шарқшиносӣ навоҷарона буд, «Ёддоштҳои Мирзо Шамси Бухорӣ»-ро таҳқиқ намуда, онро дар заминаи манбаъҳои дигар ҷойгир кард. Ин кори ӯ намунаи барҷастаи таҳқиқоти илмӣ байнисоҳавӣ ва ҳамаҷониба мебошад. Дар муқаддимаи асар В.В. Григорев доир ба ёддоштҳои Мирзо Шамси Бухорӣ чунин маълумот медиҳад: «Дар ёддоштҳои Мирзо Шамс бисёр ҷузъиёти тамоман нав, ҷолиб ва қомилан бозётимод пайдо шуданд. Масалан, маълумоте, ки ӯ дар бораи ба тахт нишастани Мир-Ҳайдар мувофиқи расму ойинҳои муғулӣ медиҳад, ҳамлаҳои ӯ ба Марв ва шӯришҳои қипчоқҳо ва хитойиён, дар бораи воридшавии ғайриодии Мир-Ҳусейн ба қалъаи Бухоро, муҳосираи Бухоро аз ҷониби амир Насруллоҳ, зиндагии Умархон дар Қўқанд ва ниҳоят дар бораи ҳолатҳои ҳучум ба Туркистони Чин ва гурехтани Муҳаммад-Юсуф-Ҳоҷа аз он ҷо.

Ғайр аз ин, дар маҷмӯъ, ёддоштҳои Мирзо Шамс ба назари ман тасаввури нисбатан хубе дар бораи вазъи бисёр вазнини Осиёи Марказӣ зери идораи ҳокимони ўзбек медоданд» [98, с.4].

Нашри «Ёддоштҳои Мирзо Шамси Бухорӣ» на танҳо ба афзоиши таваҷҷуҳи шарқшиносони оид ба осори хаттии Осиёи Миёна мусоидат кард, балки ҳамчун сарчашмаи мустақим барои таҳқиқоти минбаъда дар бахшҳои таърих, адабиётшиносӣ ва фарҳангшиносӣ истифода шуд.

Таҳқиқоти анҷомдодаи В.В. Григорев дар заминаи нашри «Ёддоштҳои Мирзо Шамси Бухорӣ» ҳамчун як қадами муҳимми илмӣ дар рушди шарқшиносӣ ва шинохти таърихи Осиёи Миёна арзиши баланд дорад. Ин кори ӯ ба ҷомеаи илмӣ имконият дод, ки бо осори хаттии нодир ошно шаванд ва барои таҳқиқоти минбаъда асос гузорад.

Соли 1863 шарқшиноси машҳури венгерӣ А.Вамбери таҳти ниқоби зоири мусулмон ба Бухоро сафар мекунад. Ӯ дар китобҳои худ оид ба табиат, таърих, ҷуғрофиё ва этнографияи аҳолии Бухоро ва тамоми Осиёи Миёна маълумоти пурарзиш медиҳад. Маводҳои ҷамъовардаи ӯ, асосан ба қабилаҳо ва аҳолии шаҳр, ҳунару тиҷорат, соҳаи иқтисодӣ, хусусият ва шароити савдои ғуломдорӣ ва ғайра бахшида шуда буданд [59].

Натиҷаи сафар ва маълумотҳои А. Вамбери доир ба Бухоро диққати махсуси таърихшиносон ва шарқшиносони русро ба худ ҷалб кардааст. Маълумоти пешниҳодкардаи ӯ ба баррасии иқтисоди Бухоро, тадқиқи ҷанбаи иҷтимоӣ ва корҳои тиҷоратӣ равона шудааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки А.Вамбери ҳамчун як муҳаққиқи аврупоӣ тавонист тавассути таҳқиқоти худ иттилооти бой ва амиқро дар бораи таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Аморати Бухоро ҷамъоварӣ намояд. Китоби ӯ “Таърихи Бухоро” (“История Бухары”) яке аз аввалин асарҳои мукаммалест, ки таърихи Бухороро бо истифода аз манбаъҳои хаттии маҳаллӣ ва мушоҳидаҳои мустақим таҳлил кардааст.

Дар китоби “Саёҳат ба Осиёи Миёна” (“Путешествие по Средней Азии”), А.Вамбери на танҳо дар бораи ҷуғрофияи минтақа ва роҳҳои тиҷоратӣ маълумот медиҳад, балки инчунин муносибатҳои дипломатӣ ва низоми сиёсии Аморати Бухороро таҳлил мекунад. Вай муносибатҳои байни Аморати Бухоро

ва кудратҳои бузурги он давра, ба монанди Русия, Британияи Кабир ва Эронро равшан кардааст.

А. Вамбери бо сабаби сафарҳои шахсии худ ба Хива, Бухоро ва Самарқанд тавонист мушоҳидаҳои мустақим анҷом диҳад. Ин мушоҳидаҳо ба ӯ имкон доданд, ки маълумоти воқеӣ ва саҳеҳ доир ба зиндагии ҳаррӯза, урфу одат, анъанаҳо ва сохторҳои иҷтимоии минтақа пешниҳод кунад.

А. Вамбери дар асарҳояш ба масъалаҳои этнография ва фарҳанг диққати махсус додааст. Ӯ тавсифоти муфассале дар бораи қавмҳо, забонҳо, либосҳо, урфу одат ва динҳои мардумони Бухоро пешкаш мекунад, ки барои омӯзиши таърихи фарҳангии минтақа бениҳоят арзишманд аст.

Асарҳои А. Вамбери ба ҷомеаи илмӣ Аврупо имкон доданд, ки бо таърихи Бухоро ва Осиёи Миёна ошно шаванд. Онҳо ҳамчун сарчашмаи асосӣ барои шарқшиносон, таърихшиносон ва географҳо дар Аврупо хизмат карданд.

А. Вамбери дар асарҳояш маълумоти муфассалро дар бораи роҳҳои тиҷоратӣ, бозорҳо, моли тиҷоратӣ ва аҳаммияти стратегияи Аморати Бухоро дар низоми тиҷоратии Осиёи Миёна пешниҳод мекунад.

Бо вучуди ин, таҳқиқоти А. Вамбери баъзан бо нуқсонҳое, аз ҷумла ҳулосаҳои субъективӣ ва таъсири стереотипҳои аврупоии замонаш, рӯ ба рӯ шудаанд. Бо вучуди ин, арзиши умумии асарҳои ӯ бетаъсир намест.

Ҳулоса, асарҳои А. Вамбери, аз ҷумла «Таърихи Бухоро» ва «Саёҳат ба Осиёи Миёна», ҳамчун манбаъҳои бунёдӣ дар омӯзиши таърихи Аморати Бухоро ва Осиёи Миёна аҳаммияти хос доранд. Онҳо на танҳо маълумоти бойро дар бораи вазъи таърихӣ, сиёсӣ ва фарҳангии минтақа пешниҳод мекунанд, балки барои таҳқиқоти минбаъдаи шарқшиносӣ асос гузоштаанд.

Аз ҷиҳати мавзӯ ва мазмун китобҳои А. Вамбери ба маълумоти пешниҳодкардаи Н.В. Хаников монандӣ доранд. Аммо бар хилофи Н.В. Хаников, А. Вамбери тавассути таҳлили муқоисавӣ таркиби иҷтимоӣ, қавмҳо, мавқеъ ва нақши онҳоро дар ду хониғарӣ-Бухоро ва Ҳева тавсиф мекунад.

Солҳои 70-уми асри XIX пас аз таъсиси протекторати Русия бар Аморати Бухоро муҳаққиқони рус ба омӯзиши сарватҳои табиӣ иқтисодӣ, вазъи

низомии идора ва муносибатҳо бо Русия бештар таваҷҷуҳ карданд. Дар ин бобат асарҳои шарқшиносии рус А.Л. Кун, географ ва этнографи рус Н.А. Маев муҳим мебошанд [78-81; 86-87]. Масалан, Н.А. Маев дар асари “Очеркҳои хонии Бухоро” ба низомии идора дар Аморти Бухоро таваҷҷуҳ намуда, қабули шахрвандонро аз ҷониби амир чунин тасвир шудааст: «Мо ҳавлии дарунии арки амирро тамошо кардем, ки дар он ҷо ӯ ҳафтае як маротиба ба мардум қабули оммавӣ (арз) медиҳад. Рӯзҳои муайян ва таъиншуда барои ин кор вучуд надоранд; амир маъмулан як ё ду соат пеш аз қабул эълон мекунад, ки хоҳишмандони пешниҳоди арзу шикоят метавонанд ба дарбор ҳозир шаванд.

Сипас, ӯ аз ҳучраҳои дарунии худ баромада, дар пешайвон, дар ҳуди лаби суфа менишинад ва дар ҳамон ҷо арзхоро гӯш мекунад. Дар давоми тамоми вақти қабул дар айвонҳои паҳлӯӣ кӯшунҳо, яъне ҳамон гурӯҳи доимии кулбачиҳо, ҷойгир мешаванд. Қабул, одатан чоряк ё ҳадди аксар ним соат давом мекунад» [86, с.119-120].

Шарҳи аҳаммияти илмӣ ин асарҳо барои таҳқиқи таърихи Аморти Бухоро дар чоряки дуҷуми асри XIX ба таври зерин метавонад сурат гирад:

В.В. Радлов «Очерки Зерафшанской долины» (1880). Ин асар дар бораи минтақаи Зарафшон, ки як қисми Аморти Бухоро буд, маълумоти муҳим пешниҳод мекунад. В.В. Радлов дар ин китоб ба тафсили ҷуғрофия, этнография ва вазъи иҷтимоӣ минтақаи Зарафшон ишора мекунад. Маълумоти кӯҳнаи ҷамъоваришударо дар бораи нақши Зарафшон дар иқтисодиёти Аморти Бухоро ва сохтори иҷтимоӣ он, ки дар чоряки дуҷуми асри XIX муҳим буданд, нишон медиҳад. Ин асар ба таҳқиқоти сиёсати давлат дар минтақа ва вазъияти маҳаллии хонигариҳо кумак мерасонад.

А.П. Федченко дар «Путешествие в Туркестан» маълумоти хеле арзишманд дар бораи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвари Туркистон, аз ҷумла Аморти Бухоро, ба даст овардааст. Асар дар тасвири замон ва ҳаракатҳои сиёсӣ, шиносоии кишварҳо ва хонигариҳои Осиёи Миёна дар асри XIX кумак мекунад. Маълумот дар бораи муносибатҳои байни Русия ва

Аморати Бухоро ва нишондиҳии таъсири иқдомҳои дохилӣ ва хориҷӣ дар Аморати Бухоро аҳаммияти махсус доранд.

А.Л. Кун «Бухарские порядки» (1873). Ин асар назар ба як ҷузъи муҳим барои фаҳмидани низоми молиявӣ ва андозбандӣ дар Аморати Бухоро мебошад. «Бухарские порядки» ба таври дақиқ тартиби қабули андозҳои зироатӣ ва низоми феодалӣ дар аморатро бо нишондиҳии таъсири онҳо ба аҳолии Аморати Бухоро таҳлил мекунад. Тафсири хос дар бораи низоми маъмурӣ ва раванди ҷамъоварии андозҳо дар Аморати Бухоро дар чоряки дуюми асри XIX нақши муҳим дорад.

Н. Стремоухов «Поездка в Бухару» (1875). Ин асар як манбаи арзишманд барои шиносоии ҳаёти сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии Аморати Бухоро дар нимаи дуюми асри XIX мебошад. Н. Стремоухов дар ин асар маълумоти муфассал оид ба мавқеи Бухоро дар минтақа ва муносибатҳои байналмилалӣ аморат ба Русия, хонигарии Қўқанд ва дигар хонигарӣҳои минтақа пешниҳод мекунад.

Л.Н. Соболев «Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе» (1874). Дар асари мазкур оид ба Зарафшон ва вазъи иқтисодӣ ва ҷамъиятии он дар Аморати Бухоро ба таври амиқ таҳлил шудааст. Ин маълумот барои таҳлили рақобатҳои маҳаллӣ ва вазъи иқтисодии хонигарии Бухоро муҳим мебошад.

Н.А. Маев «Очерки Бухарского ханства» (1879). Н.А. Маев асари худро ба таҳлили ҳаёти сиёсӣ ва низоми маъмурии дар Аморати Бухоро бахшидааст. Маълумот дар бораи ҳокимият ва ташкили идоравӣ дар аморат ва рақобат бо дигар хонигарӣҳои Осиёи Миёна аҳаммияти таърихӣ доранд.

Асарҳои зикршударо ҳамчун манбаҳои илмӣ арзишманд метавон ба назар гирифт, ки маълумотҳои муҳим доир ба таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Аморати Бухоро дар чоряки дуюми асри XIX медиҳанд. Ин асарҳо ба таҳқиқоти донишмандон ва муҳаққиқон барои фаҳмидани муаммоҳои давраи мазкур ва муносибатҳои таърихӣ он давра мусоидат менамояд.

Асарҳои олимони рус, сайёҳон, ходимони давлатии солҳои 80-90-уми асри XIX асосан характери амалӣ дошта, пешомадҳои инкишофи муносибатҳои иқтисодии Русия ва Бухоро таҳқиқ менамуданд.

Дар байни асарҳои илмӣ давраи ибтидои асри XIX дар бораи Бухоро асарҳои афсари подшоҳӣ ва публитсисти оянда Д.Н. Логофет мароқи калон доранд. Дар асарҳои Д.Н. Логофет ба рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои Аморати Бухоро таваҷҷуҳи хосса дода шудааст, ки муаллиф ба масъалаҳои сиёсӣ ҳарбӣ, сохтори маъмурӣ ва низоми андози кишвари мавриди таҳқиқ эътибори ҷиддӣ додааст. Масалан, ӯ дар бораи лашкари Аморати Бухоро чунин маълумот додааст: «Қисмҳои гвардия дар шаҳри Кармина — қароргоҳи Амир ва қисмҳои артиш дар шаҳрҳои гуногуни мулки Бухоро мустақар шудаанд, ки ин қисмҳои охирин қомилан дар тобеияти бекҳои (ҳокимони) маҳаллӣ мебошанд ва дар ҳар шаҳр ба миқдори як ё ду рота дар казарма-ҳавлиҳои махсус ҷойгир шуда, дар ҳуҷраҳои хурд 5–6-нафарӣ зиндагӣ мекунанд. Сарбозони қаторӣ дар як моҳ 20 танга (3 рубл) мегиранд, ки ин маблағ ҳам ҳамчун маош ва ҳам барои таъмини ҳӯроки ҳар як сарбоз хизмат мекунад, афсарон бошад, вобаста ба рутбаашон аз 8 то 30 рубл маош гирифта, илова бар ин, ҳар сол аз амир ва бекҳо 2–3 ҷомаи нимшоҳӣ тухфа мегиранд.

Либоси низомии афсарон ва сарбозон аз ҳисоби хазина дода мешавад, вале муҳлати муайяни истифодаи он вучуд надорад ва додани он ба салоҳиди тўпчибошӣ вобаста аст; барои тирпарронӣ дар рӯйи коғаз дар як сол барои ҳар нафар як тир ҷудо мешавад, вале дар асл тирпарронӣ бо тирҳои ҷангӣ ҳеҷ гоҳ гузаронида намешавад ва танҳо дар рӯзҳои ид бо тирҳои ҳолӣ тирпарронӣ мекунанд, ки маблағи онро бекҳои маҳаллӣ аз ҳисоби худ пардохт менамоянд. Дар Бухоро барои қўшунҳо ягон намуд захираҳо, қорвонҳои боркаш (обозҳо) ва анборҳо мавҷуд нестанд» [52, с.69].

Маводҳои гирдовардаи муҳаққиқони тоинқилобии рус аҳаммияти муҳим доранд. Муаллифони асарҳои ба таърифи расида, чун намоёндагони ҳукумати подшоҳии рус, вазифаҳои муҳимми хизматиро иҷро менамуданд. Онҳо таърихи

сиёсии Аморати Бухоро ва дигар хонигариҳои Осиёи Миёнаро инъикос карда, барои рушди илми шарқшиносӣ ва таърихнигорӣ мусоидат намудаанд.

Ҳамин тавр, дар нимаи аввали асри XIX, Аморати Бухоро ҳамчун маркази муҳимми сиёсӣ ва фарҳангӣ, сабаб шуд, ки таваҷҷуҳи зиёде аз ҷониби шарқшиносони русро ҷалб кунад. Осор ва таҳқиқоти ин шахсон ба фаҳмидани вазъияти иҷтимоӣ, сиёсии Аморати Бухоро ва таъсири онро ба равандҳои геополитикии минтақа мусоидат намуд.

Шарқшиносони рус ба таҳқиқи таърихи Аморати Бухоро бо мақсади ба даст овардани маълумот дар бораи сохтори иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии он замон бештар вақт сарф карданд. Онҳо на фақат таърихи сиёсиро, балки фарҳанги маҳаллӣ, забон ва вазъияти иҷтимоии мардумро низ омӯхтанд.

Мақолаву асарҳои шарқшиносон таърихи сиёсӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ Бухороро нишон медиҳанд. Маъруфтарин шарқшиносон, монанди А. А. Гейнс, В. В. Григорев, Н. Хаников, А. Вамбери дар қорҳои худ ба таъсири сиёсӣ ва омилҳои низомии дохилии Аморати Бухоро диққати хос доданд.

Шарқшиносони рус ба масоили иҷтимоӣ, имконияти нопурраи иқтисоди маҳаллӣ ва иштирок кардани қабилаҳо дар ҳаёти сиёсии аморат таваҷҷуҳ карданд. Онҳо натиҷаҳои ин тарафҳоро хеле амиқ таҳлил ва ба омӯзиши ҳамаи қабилаҳо барои фаҳмидани нисбатан таваққуфҳои иҷтимоии Бухоро мусоидат карданд.

Осори шарқшиносони тоинқилобии рус дар таърихи Аморати Бухорои нимаи аввали асри XIX нишон медиҳад, ки онҳо на фақат таҳлили сиёсӣ, балки фаҳмиши амиқи фарҳангӣ ва иҷтимоии мардуми он замонро баррасӣ намуданд.

БОБИ 2. ВАЗЪИ ДОХИЛИИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР ДАВРАИ БУҲРОНИ ШАДИДИ МИЁНАИ АСРИ XIX

2.1. Ҳаёти сиёсии Аморати Бухоро

Дар нимаи аввали асри XIX Аморати Бухоро дар байни хонигариҳои Осиёи Миёна бо салоҳият, ҳудуд, нуфузи аҳоли, захираҳои табиӣ ва ғайра мақоми баландро касб мекард. Аз нимаи дуюми асри XVIII сар карда намояндагони сулолаи манғитҳо ба ҳокимияти Аштархониён хотима бахшида, тадричан низоъҳои дохилиро барҳам ва барои баланд бардоштани иқтисодии ҳокимияти марказӣ, рушди иқтисодиёти мамлакат тадбирҳо андешиданд. Аз ҷумла, асосгузори давлати манғитҳо Муҳаммад Раҳимхон (1847-1858) сипас, амир Шохмурод (1785-1800), амир Ҳайдар (1800-1827) ва амир Насрулло (1827-1860) дар замони ҳукмронияшон ташкили давлати пурқудрат ва мутамарказро шиори асосии худ меҳисобанд.

Фитрат дар асараш доир ба сари қудрат омадани амир Насруллоро чунин ёдовар шудааст: «Баъди вафоти амир писари ӯ амир Ҳусайн ба ҷояш нишаста, баъд аз ду моҳ ва чанд рӯз вафот кард, ба ҷояш амир Умар гузашт. Лекин амир Насрулло писари амир Ҳайдар муқобили бародари худ лашкар кашида, Бухороро муҳосира кард ва ҳукуматро аз ӯ гирифт ва ҳуди амир Умарро аввал ба ҷон амон дода, аз Бухоро берун кард, лекин ба аҳди худ наистода аз дунболаш яке аз ҷаллодони худро фиристод, ки сари онро бурида оваранд. Бародарони дигари худро низ ба анвои ҳиллаҳои ваҳшиёна кушт ва ҳукумати Бухороро бе ҳеҷ рақиб соҳиб шуд. Амир Насрулло он қадар хунрез ва золим ва бебок буд, ки аҳолии Бухоро онро Ботур қассаб лақаб карда буданд»[42].

Дар хотираҳои амир Олимхон ба сари қудрат омадани амир Насрулло чунин инъикос ёфтааст: Баъди вафоти амир Ҳайдар (1826) писарони ӯ амир Ҳусайн ва амир Умар паи ҳам як муддати кӯтоҳ ҳукм ронда буданд. Насрулло бо дасти қушбегӣ амир Ҳусайнро кушт ва амир Умарро аз тахт ронда, ғайриқонунӣ амир шуд.

Аморати Бухоро то солҳои 60-уми асри XIX ҳамчун калонтарин давлати Осиёи Миёна эътибори худро нигоҳ дошт. Худуди ин давлат он вақт наздик 200 ҳазор км² мураббаъро ташкил мекард. Дар ибтидои асри XIX якум бо Эрон, Афғонистон, дуюм бо хониғарии Ҳева, сеюм бо Ҷузҳои қазоқҳо ва чорум бо худудҳои хониғарии Қўқанд ҳамсарҳад буд [256, с. 344]. Дар ин давр дар худуди давлат зиёда аз 10 шаҳр, аз қабили Бухоро, Самарқанд, Кармина, Қаршӣ, Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор, Тирмиз, Шеробод, Ҳисор, Кўлоб амал мекарданд [108, с. 380-386; 199, с. 73-118].

Ҳаёти сиёсии Аморати Бухоро, махсусан дар аҳди амири Насрулло (1826-1860) рушд кардааст. Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ номи пурраи ӯ Саййид Амир Насрулло Муҳаммад Баҳодурсултон омадааст [16, с. 14]. Амир Насрулло писари дуюми амир Ҳайдар буда, 1-уми июни соли 1806 дар Бухоро таваллуд шудааст. Амир Ҳайдар соҳиби шаш писар будааст: якум Мир Муҳаммад Ҳусайнхон, дуюм Насрулло, сеюм Мир Умархон, чорум Мир Зубайрхон, панҷум Мир Ҳамзахон ва шашум Мир Сафдархон. Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ омадааст, ки онҳо «ба сарҳади рушду камол расида, аз улуми ақлию нақлӣ ва аҳодису калом баҳраи тамоми ёфта буданд» [16, с. 17].

Дар камолоти маънавии Насрулло шайх Муҳаммад Ҳусайн ал-Алавӣ ал-Бухорӣ (1785-1870) нақши муҳим бозидааст. Баъдан амир Насрулло ӯро аз деҳаи Қорӣ Камоли ноҳияи Ромитан ба Бухоро даъват мекунад, аз хонақоҳи Шайх Ҳабибуллоҳ ҳуҷраи махсус ҷудо карда, ба ӯ нафақа таъин мекунад. Ин маълумотҳо дар китоби “Тўҳфат-аз-зоирин”-и Муҳаммад Насриддин ал-Ҳанафӣ ал-Ҳасанӣ ал-Бухорӣ зикр шудааст.

Насрулло ҳанӯз аз овони ҳукмронии падараш дар набардҳои мусаллаҳона иштирок намудааст. Чунончи, ҳангоми сар задани шӯриши хитой-қипчоқҳо (солҳои 1821-1822) ӯ ба лашкари Бухоро сарварӣ намуда, Панҷшанбе ва Каттақўрғонро аз шуришгарон озод намуд, қариб як ҳазору панҷсад нафарро ба асирӣ гирифт, онҳоро қатли ом намуд. Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ гуфта мешавад, ки «ба фармудай тўраи тўронӣён, шахзодаи хусравнишон (Насрулло-З.Ғ.) муфсидони асиршударо дар ҳар кўча, паскўча ва дар растаҳои бозор ба

катл расонда калонони он ҷамоатро аз болои ашҷор ва аз баландиҳои девор зинда ба зинда сарнагун овехта ба ҳалокат расониданд»[16, с.18].

Дар давраи вафоти падараш амир Ҳайдар (6-уми октябри соли 1826) Насрулло ҳокими Қаршӣ буд. Барои ҳокимияти марказӣ байни ӯ ва бародаронаш амир Ҳусайн (1797-1826) ва амир Умархон (1810-1829) ҳокими Кармина муборизаи шадид ба миён меояд ва бо ғолибияти амир Насрулло меанҷомад. Тафсилоти воқеаҳо дар «Кашкӯли Салимӣ»-и Салимбек Салимӣ [39, с.296-299] баён шудаанд. Ӯ менигорад, ки амир Ҳайдар соли 1826 дар синни 47-солагӣ вафот мекунад ва дар қабристони Ҳазрати Имло дафн мешавад. Баъди вафоти амир Ҳайдар Мир Ҳусайнтӯра ба тахт нишаст. Бо изҳори итоат ҳокимони вилоятҳо ба ӯ пешкаш фиристоданд. Бояд зикр намуд, ки Ҳусайнтӯра 11-уми июни соли 1797 дар Бухоро таваллуд шудааст ва писари калонии амир Ҳайдар буд. Ӯ дар овони ҷавонӣ ба омӯзиши илмҳои давр ва ба шеърнависӣ машғул буд ва аз илмҳои тиб, кимиё ва астрология низ бохабар буд. Ҳусайнтӯра шогирди шайх Шарифхоҷа Мавлавӣ буд. Ӯ баъди ба синни балоғат расидан муддати кӯтоҳ ҳокими Ҷиззах буд. Сипас дар вилоятҳои Кармина ва Самарқанд низ ҳоким буд. Баъди ба тахти Бухоро соҳиб шудан бо фазилатҳои саховатпешагӣ ва шуҷоат машҳур гашт. Чунонки дар сарчашмаҳои ҳатӣ таъкид мегардад, дар маросими ба тахт нишастан қариб ҳазор тиллоӣ Бухороро ба фуқаро инъом кардааст. Аммо ӯ баъди 78 рӯз дар синни 30-солагинаш вафот менамояд. Яъне ҳокимияти ӯ аз 9 октябр то 22 декабри соли 1826 давом кардааст.

Аз ҷониби А. Бёрнс ҳатто ақидае пеш оварда мешавад, ки Мир Ҳусайн дар натиҷаи истеъмор намудани таоми заҳролуд, ки аз ҷониби Ҳаким кушбегӣ тайёр карда шуда буд, кушта мешавад [52, с.467]. Г. Вамбери гуфтаҳои А.Бёрнсро тасдиқ намуда, таъкид мекунад, ки ба Мир Ҳусайн Ҳаким кушбегӣ ва ҳокими Ҳисор Мӯминбӣ заҳр додаанд ва тахмин карда мешавад, ки дар кушта шудани Мир Ҳусайн Насрулло низ даст доштааст [59, с.137].

Баъди вафоти Мир Ҳусайн амалдорон иттифоқ баста аз Кармина Сайид Мир Умар (ё худ амир Умархон)-ро ба тахт даъват карданд. Ин воқеа дар

“Зафарнома”-и Хуравӣ” чунин омадааст: «...амирзодагон хабари вафоти Мирмуҳаммад Ҳусайнхонро шунида, филфавр ба чониби вилояти Қаршӣ ва вилояти Кармина арзадошт намуда, фиристоданд. Аз чихати қурби масофати Кармина, Мирумархон, ки хабари вафоти акаи худро шунид дафъатан ба ҳамроҳии давлатхоҳони худ саворӣ намуда, ба як шабгир худро ба Бухорои Шариф расонида, бе музоҳамати сипоҳу фуқаро баромада, ба Арки олий қарор гирифта, кӯси шоҳиро фурӯ кӯфт» [16, с.23].

Амир Умархон ба ҳайси писари сеюми амир Ҳайдар 19-уми декабри соли 1810 дар Бухоро таваллуд шудааст. Дар замони ҳукмронии амир Ҳайдар ва бародараш Мир Ҳусайн ҳокими Кармина буд. Мир Ҳусайн айёми хастагӣ (беморӣ)–аш аз Кармина амир Умархонро даъват намуда, васият мекунад, ки ӯ ба тахт соҳиб гардад. Амир Умархон 23-юми декабри соли 1826 ба тахти Аморати Бухоро соҳиб мегардад. Ӯ ҳамагӣ 17-сола буд. Ҳамчун амири Бухоро ҳамагӣ 4 моҳ ба тахт соҳиб буду халос.

Амир Умархон дар байни халқ соҳиби обрӯӣ набуд ва ба айшу ишрат дода шуд. Дар сарчашмаҳои хаттӣ таъкид шудааст, ки амир Умархон ҳулки хуб надошт, ба зами ин, ӯ аз оини давлатдорӣ беҳабар буд. Баъзе аз амалдорон аз ӯ норозигӣ баён карда, ба Насрулло мактуб фиристоданд. Насрулло ба Бухоро омад, вале аёну ашрофе, ки тарафдори амир Умархон буданд, ба ӯ дарвозаҳоро накушоданд.

Тафсилоти ба Бухоро наздик шудани Насрулло дар “Зафарнома”-и Хусравӣ чунин омадааст: «...аз камоли хушнудие, ки дошт манзилу мароҳил тай намуда ба музофоти Бухорои шариф дохил шуда. Дар он рӯз аввалин маротиба зиёрати ҳазрати шоҳи Нақшбанд алайҳирраҳмаро карда, аз ботини руҳи пурфутуҳи он бузургвор истиъонат талабида, баъд аз он маъа қӯхуни муборакмашхун дар маҷолиси мавзеи Ғарбун дар лаби Шохруд хаймаву хиргоҳ барпо намуда, нузули иҷлол арзонӣ фармуда, дар он ҷо як шаб истироҳат намуда, рӯзи дигар хабар расонид, ки Мирумархон аз камоли даҳшат ва ҳаросе, ки дошт дарвозаҳои шаҳро ҳокрез карда, бурҷ ва борӯи қурғонро мустаҳкам

намуда, роҳи омадушуди мардумро ба рӯйи худ баста, хисорӣ шуда нишастааст» [16, с.26].

Насрулло мазори Баҳоваддин Накшбандиро зиёрат намуда, аввал ба Қаршӣ, сипас ба Самарқанд омад. Аз ҷониби ҳокими Самарқанд Муҳаммад Сафарбӣ хуш пазиroy гашт, ҳатто самарқандиён дар Кӯктош (тахти рамзӣ, ки дар аҳди Темур дар болои он маросими тоҷгузории ҳокимон гузаронида мешуд) бо Насрулло маросими тоҷгузорию барпо намуданд. Сипас, Насрулло баъди як ҳафта дар Самарқанд қарор гирифтанд Миёнқолро забт кард, лашкаро аз ҳисоби сарбозони Қаршӣ, Ҳузур, Бойсун, Шеробод ва Чироғ зиёд намуда [16, с.24], аз сари нав ба Бухоро омад, қариб панҷоҳ рӯз шаҳро муҳосира намуд [39, с.296-297]. Ҳангоми муҳосираи Бухоро якчанд нафар аъёну ашрофи Бухоро, аз қабили Тӯрахӯча Нақиб, Бекӯғлии Девонбегӣ Баҳрин, Раҳимбекбӣ манғит ва дигарон, ки қаблан тарафдори амир Умархон буданд, ба Насрулло изҳори итоат карданд [16,с.26]. Саид Мансур Олимӣ қайд кардааст, ки Ҳаким кушбегӣ, Раҷаббек парвоначӣ ва Айёзбӣ дарвозаҳои Бухоро барои лашкари Насрулло боз намуданд. Ин воқеахоро Н. Хаников чунин баён кардааст: «Амир... 7 феввали соли 1826 ба Бухоро наздик шуд ва муҳосираи онро оғоз кард; муҳосира 44 рӯз идома ёфт. Дар шаҳр гуруснагӣ сар шуд... Амир фармон дод, ки ба шаҳр аз ду тараф ҳамла карда шавад: аз ҷониби дарвозаи Имом ва аз ҷониби дарвозаи Саллаҳона... ва ӯ 22 марти соли 1826 ботантана дар қасри падари худ нишаст, фармон дод, ки хонаҳои тарафдорони Умархон вайрон карда шаванд» [106, с. 228].

Тавре ки шоҳиди воқеаҳо Мирзо Шамси Бухорӣ нақл мекунад, ҳангоми ишғоли Бухоро аз ҷониби Насрулло ва дар рафти аз тахт сарнагун шудани бародараш Умар аз ҳафт то ҳашт ҳазор нафар кушта шуданд. Ғайр аз ин, дар як моҳи аввали ба тахт нишастани Насрулло аз ҷониби ӯ ҳар рӯз аз 50 то 100 нафар кушта мешуданд, дар натиҷа қисми зиёди аҳолии Бухоро ба Шаҳрисабз ва дигар мавзёҳо фирор мекунанд [98, с. 25-27, 30]. Барои ҳамин ҳам ӯро “амири қассоб” хондаанд.

Намояндаи ҳафтуми сулолаи манғития Насрулло 1-уми июни соли 1806 дар Бухоро таваллуд шудааст. Дар ташаккули камолоти ӯ шайхи маъруф Муҳаммад Ҳусайн ал-Алавӣ ал-Бухорӣ (1785-1870) аҳаммияти хосса дорад. Баъдтар Насрулло ин шайхро аз деҳаи Қорӣ Камоли ноҳияи Ромитон ба Бухоро овардааст. Насрулло ибтидои моҳи апрели соли 1827 дар синни 27-солагӣ соҳиби тахти Бухоро мегардад. Ба амир Насрулло барои соҳиби тахт гаштан кушбегии падараш Муҳаммад Ҳакимбӣ кушбегӣ бо ҳамроҳии Раҷаббек парвоначӣ ва Айёзбӣ ёрӣ мерасонанд [18, с.55]. Онҳо хангоми муҳосираи шаҳри Бухоро аз ҷониби лашкари амир Насрулло дарвозаҳоро кушода медиҳанд.

З.Н. Абдулзода ба навиштаҳои Мирзо Шамси Бухорӣ таъя намуда менигорад, ки «Қушбегӣ садри аъзам, ки хостори вуруди Насруллоҳон буд, ҷосуси ҷобукдасте пайдо карда, номае ба ӯ навишта буд, ки чанд рӯзи дигар даст аз муҳосира барнадоред, шояд ҷорое андешида, шаҳрро ба тасарруфи ӯ бидиҳад. Қушбегӣ охируламр ба ҳар василае ва ҳилае буд, тавонист Айёзбег ва Раҷаббекро бо худ муттаҳид кунад. Нимашаб Насруллоҳ бо лашкари худ пушти дарвоза ҳозир шуд. Қушбегӣ ба Айёзбег фармон дод, ки даҳони тўпҳоро ба тарафи шаҳр гардонда ва ҳокрезаи пушти дарвозаро бардошта, дарвозаро бикушоянд. Хуллас, дарвозаро кушоданд ва Насруллоҳ вориди шаҳр шуд ва ба лашкари худ фармон дод, то дар кўчаҳо гашта ва аз лашкариёни Бухоро ҳар киро ёфтанд, дастгир ва хонаҳоро ғорат кунанд» [232, с.83].

Чунонки дар “Зафарнома”-и Хусравӣ зикр гаштааст, аз Бухоро то Самарқанду Миёнколот, Қаршӣ ва Ҳазор ва соири билоди қаламрав ба номи Насрулло дар намози ҷумъа хутба хонда мешавад [16, 28].

Баъди соҳиб шудан ба тахти Бухоро амир Насрулло бидуни муҳориба Самарқандро ишғол мекунад ва дар мавзеи Кӯктош маросими тоҷгузорию барпо намуда, худро амири Бухоро эълон мекунад. Анъанавӣ баргузор намудани маросими тоҷгузорӣ дар Кӯктош аз замони амир Темури расм буд ва ба ин васила ҳокимони Мовароуннаҳр ба ҳокимияти хеш ҷилои сиёсӣ меоданд.

Амир Насрулло дар давраи ҳукмронияш ба нишондодҳои шариат риоя мекард. Дар идоракунии давлат ба лашкар ва руҳониён таъия мекард, сиёсати марказӣ кардани ҳокимиятро пеша кард. Баҳри муттаҳид кардани вилоятҳо тадбирҳо андешид. Барои идора кардани вилоятҳо на танҳо ҳешовандони худро, балки аъёнӯ ашрофи маҳаллиро низ ҷалб намуд. Аз сабаби ҷасури нотарс будани ба ӯ унвони “Баҳодурхон” ва ё “Ботурхон”-ро лоиқ дониста буданд.

Аз таърих маълум аст, ки ҳама гуна ҳокиме, ки дар асрҳои миёна соҳиби тахт мегашт, барои нигоҳ доштани мавқеи худ тамоми рақибони сиёсиашро маҳв мекард. Дар ин роҳ ҳатто нисбати ҳешовандонаш (падар, бародарон, фарзандон, амаку тағо, ҷиянҳо ва диг) гузашт намекард. Ин қонуни азалии ҳукмдорӣ буд. Касе ба ин қонун риоя накунад, ҳудаш нобуд мегашт. Аз ин лиҳоз, ҳаракатҳои амир Насрулло дар солҳои 1826-1827 фаҳмидан мумкин буд. (Барои намуна Яъқуб ибни Лайс 3 бародарашро накушт, Исмоил бародарашро бо мағлуб кардан гардан назад ва соири бародарони дигарашро қатл накард.)

Баъди ишғоли Бухоро амир Насрулло сараввал Исмаиulloҳбӣ калмоқро, ки ба ӯ ҳангоми муҳосираи Бухоро муддате дарвозаҳоро накушода буд, бо писараш ва сарлашкарони амир Умархонро ба қатл мерасонад. Бо маслиҳати уламои киром Муҳаммадшарифхоҷаи Мавлавӣ бародараш амир Умархонро бо ҷанде аз хизматгорунаш аз Бухоро бадағ мекунад, се бародари дигари ба балоғат расидааш – Мир Зубайрхон, Мир Сафдархон ва Мир Ҳамзахонро ба қасабаи сарҳадии Нарзам, ки дар соҳили Амударё воқеъ буд фириастода, ба ҳабси хонагӣ мегирад. Ин воқеа дар “Зафарнома”-и Ҳусравӣ чунин баён гаштааст: «Насрулло (З.Ғ)...аз рӯйи дурандешӣ ва аз омадушудӣ сипоҳигарӣ рӯзи ноомадаро андеша карда, ҳар се амирзодаро ҷониби қасабаи Нарзан, ки дар лаби оби Омӯя воқеъ аст, дар он ҳусни ҳасин фириастода, ба маҳокими он ҷо супориши оӣ шуд, ки шаҳзодагонро ба қасабаи мазкура ҳабси муаббат намуда, ба эҳтиётӣ тамом ба нигоҳбонии инҳо машғул бошанд» [16, с.29]. А. Бернс ва Г. Вамбери дар бораи ба таври махфӣ бо амри Насрулло ба қатл расонида шудани онҳо маълумот додаанд.

Дар мавриди тақдири минбаъдаи амир Умархон Муҳаммад Миролим Бухорӣ дар “Фатҳномаи султонӣ” менигорад, ки Саид Умархон сараввал дар хавлии хоҳараш (исми домод Саид Аҳмадхӯча буд) пинҳон мешавад. Уламои бухорогӣ Мавлавӣ Шариф хоҷа (Қозӣ Муҳаммад Шариф ибн Абдуллоҳхоҷа) аз Насрулло хоҳиш мекунад, ки амир Умархонро ба қатл нарасонад. Дар натиҷа амир Умархон бадарға карда мешавад. Ӯ сараввал муддате дар Ҳирот дар ҳузури Комроншоҳ ибн Маҳмудшоҳ истиқомат мекунад. Аз рӯйи баъзе маълумотҳо ӯ ба Машҳад ва Балх низ рафтааст. Сипас ба Қўқанд омада, дар он ҷо умр ба сар бурдааст. Бо хоҳари Муҳаммадалихон (хони Қўқанд) издивоҷ кардааст. Дар бораи ҳаёти минбаъдаи Умархон дар сарчашмаҳо хабарҳои зидду нақиз пеш оварда мешаванд. Чунончи, Г. Вамбери таъкид кардааст, ки амир Умархон дар Қўқанд ба касалии вабо вафот кардааст. А. Бёрнс қайд мекунад, ки баъди дар Қўқанд вафот намудан ҷасади амир Умархон ба Бухоро оварда шуда, дафн гаштааст. Таърихшиноси маҳаллӣ Мирзо Олим Махдум Ҳоҷӣ ин фикрҳоро тақвият дода, қайд намудааст, ки ҷасади амир Умархон ба Бухоро оварда шуда, дар назди қабри Дониёлбӣ гузошта шудааст.

Амалдороне, ки амир Насрулло ро дастгирӣ намуданд ба мансабҳо соҳиб гаштанд. Чунончи, писари Ҳақимбӣ кушбеги ро ҳокими Қаршӣ, Раҷаббек парвоначи ро ба Панҷшанбе, писари Эрдонабек тўқсабо ро ба Янги Қўрғон, Олимбек туёқлӣ юзро ба Челек, Элназар парвоначи ро ба Нур, Пирназарби ро ба Кармана, Қобилбӣ девонбеги ро ба Нарпай, Мирзо Ибодуллоби ро ба Қароқўл, Абдурасулби ро ба Чорчўй ҳоким таъин кард [39, с.297-298].

Амир Насрулло дар давоми қариб 34 соли ҳукмрониа ш (ӯ дар байни амирони манғит аз ҳама бештар ҳукмронӣ намудааст) кўшиш намуд, ки аҳкоми шариатро ба пуррагӣ риоя намояд. Яъне, амир Насрулло бо назардошти он ки Аморати Бухоро як давлати исломӣ буд, шариатро на танҳо ҳамчун қонуни динӣ, балки ҳамчун воситаи идоракунии давлатӣ истифода мебурд. Ҳамаи қарорҳои ҳукуматӣ, аз ҷумла қорҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бояд бо аҳкоми шариат мувофиқ бошанд. Ӯ мақомоти адлияро таҳти назорати қатъӣ қарор дода, ба қозиён супориш дод, ки парвандаҳоро мутобиқи фикҳ ҳаллу

фасл кунанд. Дар давраи ӯ чойгоҳи қозиҳо ва муфти ҳамчун намояндагони ислом ва шариат дар ҷомеа хеле боло рафт.

Риояи аҳкоми шариат дар давраи ҳукмронии амир Насрулло як василаи муҳим барои ҳифзи қудрат ва устувории давлат буд. Вале дар айни замон, маҳдудиятҳо ва зиддиятҳо, ки бо татбиқи шариат рӯ ба рӯ шуданд, нишон медиҳанд, ки танҳо риояи шариат бе ислоҳоти иҷтимоӣ барои ҳалли мушкилоти амиқи давлати аморат кофӣ набуд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки фаъолияти амир Насрулло дар ин самт бештар ба ҳифзи манфиатҳои шахсӣ ва сиёсӣ равона шуда буд.

Ӯ бо мақсади мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ амалдорони зиёдеро, ки сарварони қавму қабилаҳо буданд, аз вазифа озод ва ба ҷойи онҳо ҷавонони болаёқати аз табақаҳои поён баромадаро ба мансабҳои давлатӣ таъин мекунад.

Тибқи маълумоти Аҳмади Дониш ӯ ба мансабҳои давлатӣ пеш аз ҳама, тоҷикон, эронӣҳо ва намояндагони дигар халқҳоро таъин мекард. Ӯ асосан онҳоро аз вазифаҳо озод мекунад, ки манфиати шахсиашонро аз манфиати давлату ҳукумат боло мегузоштанд, нисбати онҳо ҷазои қатъӣ меандешад. Масалан, Исматуллобӣро бо писараш ва сипоҳиёни ӯро, ки ҳангоми муҳосираи Бухоро дарвозаҳоро боз накарда буданд, қатл намуд. Аз амалдорон мир Забир, мир Ҳамза ва мир Сафарро ва додари ӯро ба вилояти Нарозим (Наразим - яке аз ноҳияҳои Бухоро) яргӯ (бадарға- З.Ғ.) кард [39, с.297-298], қушбегӣ Муҳаммад Ҳакимбиро, ки дар замонаш барои ба тахт нишастани Насрулло кумак расонида буд, аз вазифа сабукдӯш кард.

Бояд зикр намуд, ки Муҳаммад Ҳакимбӣ дар давоми наздик 40 сол дар вазифаи қушбегӣ қарор дошт. Ҳакимбӣ ҳокимияти худро он қадар мустаҳкам намуда буд, ки ба мансабҳои олӣ писаронаш ва хешу таборашро таъин карда буд. Олу авлоди ӯ дар Бухоро мавқеи устуворро касб карда буданд. Александр Бернс, ки солҳои 1831-1833 ба Бухоро сафар дошт, менигорад, ки ҳангоми дар Бухоро қарор доштаниш ду бародари Ҳакимбӣ дар вилоятҳои алоҳида ҳоким буда, 13 писараш низ дар вилояту ноҳияҳои гуногун ҳоким будаанд. Ҳатто

кушбегӣ ба ҷойи худ таъин шудани яке аз писаронаш қарор қабул карда буд. Худи Ҳақимбӣ низ мансаби кушбегиро аз падараш ҳамчун мерос гирифта будааст. Дар ин давр Ҳақимбӣ тақрибан 60-сола буда, бо қобилияти ақливу корчаллониаш фарқ мекард.

Аз як тараф боло рафтани мавқеи кушбегӣ ба обрӯву нуфузи баланд соҳиб будани аҳли оила хешовандони ӯ, яъне дар дохили аморат боз як ҳокимияти алоҳида таъсис доданашон, аз тарафи дигар аз ҷониби Ҳақимбӣ ва пайвандони ӯ талаву тороч гаштани мулкҳо халқу давлат, аз ҷониби онҳо ғасб гаштани хазинаи давлат, сеюм аз вазъияти баамаломада амир Насрулло дар ғзаб гашта, барои аз байн бурдани Ҳақимбӣ (ҳамон кушбегие, ки Насрулло роӣи қудрат оварда буд) тадбирҳо меандешад. Ҳақимбӣ ба ихтиёри суди шариат (қозихона) супорида мешавад. Ёро дар азхудкунии хазинаи давлат ва нисбати аҳоли ба роҳ мондани ҷабру ситам айбдор мекунад. Ҳақимбӣ ба Қаршӣ, сипас ба Нурато бадарға карда мешавад. Даре нагузашта якҷоя бо Ҳақимбӣ хешованди куҳансоли ӯ Айёзбӣ зиндон мегарданд ва ҳардуи онҳо баҳори соли 1840 ба қатл расонида мешаванд [52, с. 473-475].

Аҳмади Дониш дар бораи амир Насрулло қайд мекунад, ки ӯ шахси нотарс, саҳтгир ва ҳукмдори зукко буд. Дар замони ҳукмронииш бо эҷоди ғитнаҳо дар байни мардум ва қавм ном баровардааст. Ҳамаи муҳолифинро, ки ба муқобили ҳокимияти марказӣ исён мебардоштанд ҷазо меод ва нобуд мекард. Ба тарафдорони худ некӣ намуда, ба онҳо меҳрубонӣ мекард. Мулки ӯ васеъ гашта, аз Қўқанд то Кеш (Шаҳрисабз) тамоми ҳудудҳо ба ӯ тобеъ гаштанд [10, с.38-39]. Дар натиҷаи саҳтгирии худ амир Насрулло тавонист дар мамлакат тартибу низоӣ қатъӣ ҷорӣ намояд. Онҳое, ки зидди сиёсати ӯ мебароманд, ҷазо дода мешуд.

Дар аҳди амир Насрулло ислоҳоти маъмурӣ ва сиёсӣ гузаронида шуд. Муаррихи тоҷик О. Маҷлисов қайд намудааст, ки дар Аморти Бухоро дар ҳузури амир наздик 100 мансабдор хизмат мекарданд [161, с.32-33]. Дар “Маҷмаъ-ал-арқом”-и Мирзо Бадеъ девон доир ба мавҷудияти аз 130 зиёд унвон ва мансабҳо зикр шудааст [19, с.92-100]. А.А. Семенов менигорад, ки

«амалдорони Аморати Бухоро ба 2 қисм тақсим мешаванд: яъне амалдорон (ашрофони дараҷаи дунявӣ, саркардаҳои ҳарбӣ, сарварони қавмҳо ва дигарон) ва уламо (арбобони дараҷаи динӣ-шайхулислом, қозикалон, муҳтасиб, раис, аълам ва дигарон)» [195, с.14].

Дар мавриди мансабҳои давлатии Аморати Бухоро ҳаминро таъкид бояд кард, ки дар нимаи аввали асри XIX шахси аввал дар умури давлатдорӣ ҳукмдори оӣ - амир маҳсуб ёфта, ӯ қонунҳоро содир мекард ва ҳокимияти иҷроияро созмон медод. Ҳамаи масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, динӣ дар қароргоҳи асосии амир -Арки Бухоро ҳаллу фасл мегашт. Дар Арк ба ғайр аз амир ва аҳли оилаи ӯ, инчунин мансабдорони оӣ, аз қабили қушбегӣ, шиғовул, тўпчибошӣ, мирзобошӣ ва дигар амалдорони қасри ҳоким бо аҳли оила ва хизматгорон зиндагӣ мекарданд. Дар бораи Арки Бухоро О.А. Сухарева чунин маълумот медиҳад: «Дар Бухоро — пойтахти аморат ва маркази сиёсии он, ки дар он муассисаҳои асосии идоракунии ҷамъи шуда буданд, синфи феодалҳо аз ҷанд гурӯҳи калон иборат буд.

Дар ин ҷо қароргоҳи асосии амир, дарбори ӯ ва урда — қисми қанона, ки дар он модари амир, қанонаш, қанизон, фарзандон, ҳешовандони гуногун ва хизматгори сершумор зиндагӣ мекарданд, ҷойгир буданд. Урда дар қалъа (Арк) воқеъ буда, қисми зиёди масоҳати онро ишғол мекард, ки он бо биноҳои истиқоматӣ зич бунёд ёфта буд.

Дар қалъа инчунин идораи коргузори ва манзили қушбегӣ ҷой дошт, ки ӯ дар набудани амир ҳаққи тарк кардани Аркро надошт. Ҳамчунин дар ин ҷо толори асосии қабули амир (қўринишхона), утоқҳо барои қабули меҳмонон, масҷиди калон барои адои намозҳои ҳаррӯза, устохонаҳои дарборӣ, сикказанхона, анбори аслиҳа, ҳазинадорӣ, зиндонҳо барои маҳбусони маҳсусан муҳим ва қазармаҳои муҳофизони дарбор (ғуломбачаҳо) мавҷуд буданд» [199, с.100].

Дар натиҷаи омӯзиши манбаъ ва адабиёти илмӣ маълум мегардад, ки дар Аморати Бухоро девонхонаҳо бевосита ба ҳокимияти амирӣ тааллуқ дошта, аз инҳо иборатанд: 1. Девонхонае, ки ба вазоратхонаи Бухорои шариф тааллуқ

дошт. 2. Девонхонаҳои назди мансабдорони сатҳи олӣ (тӯпчибошӣ, қозикалон, раисикалон). 3. Девонхонаҳои бекигарихо.

Девонхонаи ба вазоратхонаи Бухорои шариф тааллуқдошта яке аз девонхонаҳои калон ба ҳисоб мерафт ва он девонхонаҳои зеринро дар бар мегирифт: 1. Девонхонаи масъули корҳои молиявии кишвар. 2. Девонхонаи бо бекигарихо ва мурочиати шахрвандон сарукордошта. 3. Девонхонаи қушбегии поён, ки масъалаҳои иқтисодии қаламрави аморатро ба уҳда дошт. 4. Мирзохона-девонхонае, ки бо вакилони империяи Русия робитаҳои байнидавлатиро ба роҳ мемонд. 5. Девонхонаи ҳукумати Аморати Бухоро дар агентии сиёсии империяи Русия [19].

Идоракунии Аморати Бухоро аз ҷиҳати мавқеи маъмурии қушбегӣ баъди амир, ҷойи аввалро соҳиб буд [114, с.60]. Яъне қушбегӣ мақоми сарвазирро соҳиб буд. Ба мансаби қушбегӣ шахси соҳибтаҷриба, корчаллон, сиёсатмадор таъин мегашт, ашхоси номзад ба вазифаи қушбегӣ аввал бояд дар вазифаи девонбегӣ фаъолият мебуд. Дар низоми идоракунии маъмурии Аморати Бухоро ду мансаби қушбегӣ вучуд дошт: қушбегии боло ва қушбегии поён. Қушбегии боло дар як вақт муҳри амирро ҳифз мекард, робитаи байни давлатҳоро назорат мекард. Назорати ҷараёни пардохти гумрукӣ, боҷхона ба зиммаи қушбегӣ буд. Ҳамчунин назорати бехатарии қасри амир низ бар зиммаи қушбегӣ буд. Ҳангоми аз шахр берун баромадани амир қушбегӣ вазифадор буд, ки дар ҳавлии махсуси дар дарвозахонаи арк (сарой)-и амир ҷойдошта амирро интизор шавад.

Одате будааст, ки ҳар шаб калидҳои дарвозаҳои қулфшудаи шахрро ба қушбегӣ месупориданд ва саҳар барои кушодани дарвозаҳо калидро ба дарвозабон мебуданд. Инчунин, қушбегӣ бо вучуди ҳокими шахр будан, сарвари ҳамаи бекҳо низ буд. Аз маҳкамаи ӯ нишондодҳои ҳокимияти марказӣ ва қарорҳо содир мегашт. Қушбегӣ ҳамаи супоришҳоро бо иҷозати амир иҷро мекард, ҳар рӯз ба амир ба таври шифоҳӣ ва хаттӣ ҳисобот медод. Муҳри давлатро низ ӯ нигоҳ медошт, ҳазинаро ҳифз мекард [195, с.54-55].

Қушбеги поён мансабдоре буд, ки аз ҳолати молия, андоз, яъне идоракунии андозситонӣ назорат мебурд ва аз ҷиҳати дар мавқеъ дар зинаи дуоум қарор дошт. Ҳаминро бояд таъкид кард, ки дар ҳолати руҳ додани ҳолатҳои ғавқулодда ва сар задани ҷангҳо ҳар ду мансаби қушбегӣ муттаҳид карда шуда, унвони кулли қушбегӣ ташкил карда мешуд. Ё тамоми ҳокимияти амириро ба дасти худ мегирифт ва қарорҳои таъҷилий қабул мекард.

Мавқеи оталиқ, вазири ҳарб, қозӣ дар идоракунии давлат муҳим буд. Оталиқ мансаби муҳим дар Аморати Бухоро ба шумор рафта, вақолатҳои ба худ хосро доро буд. Оталиқ дар замони Урдаи тиллоӣ (Олтин Ёрда) ба сифати тарбиятгари шаҳзода ғавқолият мебурд ва дар як вақт аз хоҷагии хонаводаи шаҳзода назорат мебурд. Дар Аморати Бухоро оталиқ ҳамчун тақяғоҳи ҳукмдорони манғит ғавқолият мебурд, ба ҳайси машваратчи хон ва шахси боваринок баромад мекард, ба эҳтироми ҳукуматдорон соҳиб буд. Ба оталиқ вазифаи назорати низоми обёрии шаҳри Бухоро ва аз Самарқанд то Қарокӯл воғузошта шуда буд. Дар навбати худ оталиқ вазифаи мироби канали Шохрудро иҷро мекард. Ҳамзамон оталиқ вазифаи доруға (сардори миршабҳои Бухоро)-ро иҷро мекард, яъне ҳар шаб аз рабази Бухоро хабар мегирифт. Дар замимаи “Маҷмаъ-ал-арқом” гуфта мешавад, ки оталиқ вазифаи шаҳна (сардори полис) ва уйдачиро иҷро мекард, яъне дар деҳқадаҳо оталиқ аз иҷро ғаштани расму оини дини ислом назорат мебурд [194, с.145-147].

Ба қавли Аҳмади Дониш: Чун амир Насрулло шеваи ярғу ва мусодаро бар ғардани сипоҳ ниҳод, уммолу мутассарифон ночор ба зулм даст ниҳоданд, уламо низ аз доду ғирифти ё битарсиданд ва хушомад ғатвоҳои мулоим меоданд ва касеро маҷол намонад, ки ҳақиқати шаръиро бар амир тавонад маълум кард [11, с.19].

Дар идоракунии марказии Аморати Бухоро зинаи сеюмро идораи молия – девонхонаи молиявӣ ишғол мекард. Ин идораро девонбегӣ идора менамуд ва он яке аз соҳиб мансаби муҳим ба шумор мерафт. Девонбегӣ ҳазинаи давлатро зери назорат мегирифт, идоракунии зақот ва андозҳо ба зиммаи ё буд. Девонбегӣ тақсимооти обро дар Қарокӯл назорат мебурд. Мирзо Бадеъ девон ёро

“девонбеги аъзам” низ номидааст [19, с.96-97]. Баъзан девонбегиро вазири молия низ меномиданд.

Бояд зикр намуд, ки масоили марбут ба идораи молия дар Аморати Бухоро ва нақши девонбегӣ дорои аҳаммияти хос мебошад, чунки он на танҳо ҷаъолияти иқтисодии давлатро танзим мекард, балки ҳамчун як унсури калидии сохтори идораи марказӣ баромад мекард.

Девонхонаи молиявӣ яке аз зинаи асосии идораи марказии Аморати Бухоро ба шумор мерафт. Вазифаи асосии ин ниҳод идоракунии тамоми масоили молиявии давлат, аз ҷумла ҷамъоварии андозҳо, танзими хароҷот ва назорати хазинаи давлатӣ буд. Ин созмон системаи муташаккилонаро дар бар мегирифт, ки барои нигоҳ доштани устувории молиявӣ ва таъмини рушди иқтисодии аморат мусоидат мекард.

Девонбегӣ, ки масъули идораи молия буд, яке аз мансабдорони муҳимми давлатӣ ба шумор мерафт. Масъулияти ӯ зери назорат доштани хазинаи давлатӣ ва идоракунии захираҳои молиявӣ буд. Ин мансабдор чунонки зикр гашт, ҳамчун "девонбеги аъзам" низ номида мешуд, ки ҷойгоҳи ӯро дар сохтори ҳукуматӣ таъкид мекард. Номи дигари ӯ – "вазири молия" нишон медиҳад, ки ҷаъолияти ӯ ба корҳои молиявии давлат иртиботи мустақим дошт [19, с.96-97].

Яке аз вазифаҳои асосии девонбегӣ назорати ҷамъоварии закот ва дигар навъҳои андозҳо буд. Закот, ки як қисми низоми иқтисодии исломӣ буд, ҳамчун манбаи асосии даромади давлат хизмат мекард. Идоракунии самараноки ин раванд барои рушди иқтисодӣ ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоии аморат нақши муҳим мебозид. Девонбегӣ на танҳо ҷамъоварии андозҳоро танзим мекард, балки барои адолати иҷтимоӣ дар байни табақаҳои мухталифи ҷамъият масъул буд.

Яке аз вазифаҳои дигари девонбегӣ, ки аҳаммияти хос дошт, назорати тақсимои об дар Қарокӯл буд. Ин вазифа нишон медиҳад, ки девонбегӣ на танҳо бо корҳои молиявӣ, балки бо танзими захираҳои табиӣ низ сару кор дошт. Дар минтақаҳои кишоварзии Осиёи Миёна, аз ҷумла Қарокӯл, об яке аз сарчашмаҳои асосии истеҳсолоти иқтисодӣ ба шумор мерафт. Бо назорати

тақсимоти об, девонбегӣ ба фаъолияти кишоварзӣ ва танзими ҳуқуқии дастрасӣ ба захираҳои обӣ мусоидат мекард, ки барои пешгирии ихтилофҳо байни табақаҳои мухталифи деҳқонон муҳим буд.

Истифодаи унвонҳои "девонбеги аъзам" ва "вазири молия" нишон медиҳад, ки девонбегӣ на танҳо як мансаби амалӣ, балки як мақоми баландсифати рамзӣ дар низоми давлатдории аморат буд. Ин мақом доираи васеи ваколатҳоро дар бар мегирифт ва шахсе, ки ба ин вазифа таъйин мешуд, бояд на танҳо донишманди молия, балки сиёсатмадори моҳир ва сарваре боэътимод мебуд.

Маълумот дар бораи девонбегӣ ва нақши ӯ дар идораи молия барои таърихшиносон ва шарқшиносон аҳамияти калидӣ дорад, зеро он нишон медиҳад, ки дар Аморати Бухоро чӣ гуна сохтори маъмурӣ ва иқтисодӣ вучуд дошт. Шарҳи Мирзо Бадеъ дар бораи "девонбеги аъзам" ин мақомро ҳамчун яке аз сутунҳои асосии идораи давлат тасдиқ мекунад [19, с.98-99].

Хулоса, девонхонаи молиявӣ ва мақоми девонбегӣ на танҳо ба танзими иқтисодии аморат мусоидат мекарданд, балки воситаи асосии нигоҳ доштани устувории иҷтимоиву сиёсӣ низ буданд. Нақши васеи девонбегӣ дар идораи молия, назорати андозҳо, тақсимоти об ва муносибатҳои давлат бо табақаҳои мухталифи ҷомеа нишон медиҳад, ки ин мансаб яке аз пояҳои асосии низоми Аморати Бухоро маҳсуб мешуд.

Вазорати мудофия аз идораҳои марказии аморат ба шумор рафта, он аз ҷониби тўпчибошӣ идора карда мешуд. Тўпчибоширо вазири ҳарбӣ низ меномиданд. Артиллерияи гарнизони шаҳри Бухоро, артиллерияи аморат, ҳамаи саркардаҳои қўшуни аспсавор ва пиёдагард ба тўпчибошӣ (тўпчибошии лашкар) итоат мекарданд. Тамоми қисмҳои ҳарбӣ, аз ҷумла сардори гарнизони шаҳри Бухоро тўпчибошӣ буд. Агар амир ва қушбегӣ аз пойтахт берун бароянд, тўпчибошӣ ҳамчун ҷойнишин дар Арк менишаст [77, с.287]. Ӯ фаъолияти маҳалҳоро тавассути намояндаи махсуси ҳарбӣ назорат мекард. Дар айни ҳол, тўпчибошӣ вазифаи коменданти қалъа ва болои арки олиро ба уҳда дошт.

Аҳмад Маҳдуми Дониш вазъи сиёсӣ ва ҳарбии аморатро чунин менигорад, ки амир Насрулло мансаби амири аскарӣ ва тўпхонадории Бухоро ба писараш Шохрух вогузор намудааст [11, с.45].

Инчунин чор гурӯҳи мансабдорони асосии олии динӣ дар идоракунии мамлакат нақши муҳим мебозиданд: 1) Шайх-ул-ислом яке аз унвонҳои динӣ буда, аз болои диёнати мардум роҳбарӣ мекард. Ӯ дар маросимҳои давлатӣ ҳамеша дар тарафи дасти рост амир аввалин шуда ҷой дошт. Ба мансаби шайх-ул-ислом аз авлоди сайдон, донандаи тафсир, фикҳ, ҳадис ва дигар илмҳои динӣ таъин мегашт. Баъди шайх-ул-ислом қозикалон меистод. Қозикалон дар аморат қозиухузод (ҳаками) оӣ буд. Қозӣ аксар масъалаҳои ҳарбӣ ва ҷиноятҳои ҳарбиرو ҳаллу фасл менамуд; 2) Аълам мансабдорест, ки аз рӯйи масъалаҳои фикҳӣ (ҳуқуқшиносии ислом) фатво мебаровард, ҳуҷҷатҳои расмӣ аз ҷониби муфти омодашударо бо муҳр тасдиқ мекунад. Аълам ҳамчун сарвари муфтиҳо эътироф гашта буд. Аълами муфти маслиҳатчи қозикалон ба шумор мерафт.

Дар Бухоро, одатан дар назди қозикалон 14 нафар муфти фаъолият мебуданд. Роҷеъ ба муфтиҳо А. А. Семенов чунин маълумот додааст: «Шахсони муҳим дар иҷрои адолати судӣ дар пойтахти хонӣ муфтиён буданд, ки дар гузашта амир онҳоро (ба шумораи 14 нафар) аз миёни беҳтарин донишмандони шариат таъин мекард. Онҳо фикҳ (ҳуқуқ)-ро хеле хуб медонистанд ва аз ҳадисҳо (суханони паёмбар ва ривоятҳо аз ҳаёти ӯ, ки ба ҳолатҳои гуногуни умумии зиндагии инсонӣ марбутанд) огоҳии комил доштанд» [195, с.41].

Муфтии ҳарбӣ барои низомӣён фатво мебаровард, махсусан ҳангоми сафари амир ба бекигарӣҳо ё юришҳои ҳарбӣ ҳамчун вакили фатводиханда амал мекард; 3) Муҳтасиб аҳолиро ба он даъват менамуд, ки худро аз ҳаракатҳои ғайришаръӣ боздоранд, қорҳои шариат иҷозатдодаро риоя намоянд. А. А. Семенов дар бораи вазифаи муҳтасиб чунин қайд мекунад: «Вазифаи муҳтасиб, ки онро ҳисба меноманд, аз ҷумлаи он мансабҳое буд, ки ба дин вобаста буданд. Муҳтасиб посбони қонун буд, ки, чунонки зикр шуд, амр

мекард ба некӣ мусоидат карда шавад ва аз бадӣ пешгирӣ гардад» [195, с.45]. 4) Мударрис-тарбиятгар (ба забони русӣ профессор) – ба ин мансаб дар Аморати Бухоро эътибори муҳим зоҳир мегардид, вазифаи асосии мударрисон ба муҳассилин илм додан ва онҳоро муофиқи таълимоти шариат тарбия намудан буд [11]. Ҳаминро таъкид бояд кард, ки қозихо, бекҳо ва дигар мансабдорони оянда барои тарбияи мударрисонро гирифтани вазифадор буданд.

Садри Зиё доир ба таълиму тадрис дар аморат маълумот дода, навиштааст, ки ҳикояти домумло Шермуҳаммад алайҳирраҳма, ки дар амири саъид (амир Ҳайдар) ва амири Баҳодурхон (амир Насрулло) ба охундӣ ва тадрисӣ (дарсгӯи) мадрасаи Кӯкалтош мансуб ва бонии мадрасаи машҳур, ки дар шафати Кӯкалтош воқеъ шуда. Охунди мазкур олими мутабаххир (олими пурдон) ва комили мутафаррид (ягона), устози уламои он аср ва мумтози фузалои он замон буда, дар илми ҳолу қол (илмҳои мадраса) беқарину ҳамол (бемонанд) буданд [39, с.13].

Дар қисмати эзоҳоти “Таърихи нофеъи”-и Муҳаммад Алии Балчувонӣ, ки аз ҷониби таҳиягарон Ш. Воҳидов ва З. Чориев нашр шудааст, таъкид меравад, ки мадрасаи Модари хон дар лаби рӯдгузари Модари хон ҷойгир аст ва мадрасаи Олимҷонбой воқеъ дар гузари Чаҳор ҳаррос, мадрасаи Эшони пир дар гузари Эшони пир, мадрасаи амир Насрулло дар гузари Қўчқор, мадрасаи Алӣ Чўбин дар гузари Хўча Ҳабибулло (1277/1860) аз ҷониби амир Насрулло бунёд гардидааст [25, с.89, 92, 93, 97].

Тибқи маълумотҳои сарчашмаҳо дар Аморати Бухоро яке аз унвонҳои олии қозӣ буда, аз чаҳор дараҷа иборат буд. 1. Шайхулислом. 2. Қозӣ ул-қузот. 3. Қозии аскар. 4. Қозии вилоят.

Мирзо Баде Девон дар “Маҷмаъ–ул-арқом” мансабҳои диниро чунин шарҳ додааст: «подшоҳони Мовароуннаҳр мувофиқи шариасти байзо мансаби уламои киромиро сивои мансаби ҳуққом чаҳор кардаанд. Яке он мансаби қузот аст, ки аълои он шайхулислом аст, ки муруффеъ илайҳи қозиюлқузот ва оқиди он аст. Пас, ба ҳасби мансаб фоиқ аз қозиюлқузот аст. Дигар қозиюлқузот аст, ки муруффеъу илайҳи ва волии ақобире, ки мисли қозии аскар ва фавқи ин аст аз

лашкарӣ ва фуқаро биачмаҳим (ҳамаашон пурра) мебошанд. Ва охир, қозии аскар аст, ки мурофеъ илайҳи ва волии соири аскария мебошанд.

Дувум мансаби муфти аст, ки аълои онро аълам лақаб кардаанд, ки ба фатвои фуқаро иштиғол доранд. Дигар муфтии аскар аст, ки ба фатвои аскария мутасаддӣ мебошанд, хусусан дар вақти лашкаркашӣ ё ба соири вилоят рафтани қозии аскар ва муфтии аскар ба ин вилоятҳо қозии вилояти мазкур аз ғайри иҷозати ман лаҳу ал-вилоят маъзул аст, камо ғӣ ал-матво вуллот. Ва сеюм мансаби эҳтисоб аст. Агар муҳтасиб аз ҷумлаи сиёдат набошад. Пас, дар бадади мазкур аз ғайри сиёдат амри маъруф ва наҳӣи мункар камо ҳаққиҳумо шаръан ҷорӣ созанд. Ва чаҳорум мансаби тадрисӣ аст. Агарчанде ки дар ин вақт иштиҳор надошта бошад, ки аксари авқоти хештанро сарфи таълими талаба созанд» [19, с.152-153].

Инчунин боз чор гурӯҳи мансабҳо вуҷуд дошт, ки онҳоро амир ба шахрвандон - саидзодагон инъом мекард. Ғайр аз ин, новобаста аз мансубияти иҷтимоӣ ба уламо, саидҳо, хоҷаҳо ва дигар тоифаҳо мансабҳои мири асад, файзӣ, садр ва судур инъом карда мешуд.

Агар файзӣ олим ё саид бошад, ба ӯ вазифаи муҳтасиби қисми берунии шаҳри Бухоро супорида мешуд. Агар мири асад аз олимон ё саидон бошад, ӯ вазифаи муҳтасиби яке аз шаҳракҳоро иҷро менамуд. Дар роҳбарии идораи марказии Аморати Бухоро чор мансабдори асосӣ бо ташкили қорҳои давлатӣ машғул мешуданд. Ин ваколатро девонбегӣ – шахсе, ки ба масъалаҳои молиёт шуғл меварзид, иҷро мекард; мушриф – бо навиштани (ба қайд гирифтани) ҳадяву лавозимоти ба номи амир инъомшуда (ашёҳо, сарулибос, яроқу аслиҳа ва ғ.) машғул буд; дафтардор – маълумотро дар бораи истифодабарӣ ё худ рад карда шудани танҳоё ё ки суюрғол гирд меовард; девони танобчӣ – аз хирочи дар фасли баҳор ва тирамоҳ воридшуда назорат мебурд [19, с.83]. Мирзо Бадеъ Девон ин мансабҳоро чунин шарҳ додааст: «Ва мутасаддии замини танҳоё мебояд, ки Дафтардор бошад. Ва мутасаддии хирочи муваззаф мебояд, ки Девони танобона бошад. Ва мутасаддии дафтари ғаллот ва нуқуд сарқории подшоҳ мебояд, ки Девони сарқор бошад. Ва мутасаддии донондани адади

лашкар мин ҳайси-л-каммия (миқдор) ва-л-кайфия (сифат) маа олоти чаворех мебояд, ки Мушрифӣ калон бошад маа камия ва кайфияи улуфа ва вазифа ва сару по ва ғайриҳо ба элчӣ ва тавочӣ ва асокир ва уламо ва ғайри инҳо» [19, с.83].

А.А. Семенов менигорад, ки: «Чор мансаби дигар вучуд доранд, ки ба намояндагони онҳо иҷозат дода намешавад савора аз қасри олій берун раванд, аз ҷумла: 1) нигоҳбони асосии остонаи олій, ки вазифаи ӯ ҳифзи қасри олій мебошад, вақте ки ҳокими давлат дар он ҷо ҳузур дорад; ба ғайр аз ин, ба ӯ идораи тумани Шофурком ва назорати низоми обёрии он низ вогузор шудааст; 2) чағатай-бегӣ, ки ҳамчун сардори қабилаи чағатай таъин гардида, тумани Амирободро идора мекунад ва низоми обёрии онро назорат менамояд; 3) тўқсаба, ки вазифаи ӯ гузоштани таомҳо дар пеши подшоҳ мебошад, инчунин идораи тумани Харақан ва назорати низоми обёрии он ба уҳдаи ӯст; 4) мирохур (саиси бузург), ки дар назди рикоби подшоҳ истода, бодикқат ба ҳама чизе, ки аз рост ва чап рӯй медиҳад, менигарад ва мисли шабпарак ҳушёру чолок аст» [194, с.150].

Дар идоракунии марказӣ инчунин якчанд мансабҳову вазифаҳо мавҷуд буда, онҳо ба ғайр аз вазифаҳои асосӣ боз ба ваколатҳои иловагӣ низ соҳиб буданд. Масалан, тўқсабо ба ғайр аз назорат қардани дастурхони амир, вазифаи ҳоким ва мироби ноҳияи Харканруд (Ғиждувон)-ро иҷро мекард. Илова бар аз ин, тўқсабо ҳангоми юришҳои ҳарбӣ туғ (парчами) амирро бардошта мегашт. Ӯ сардори маҳкамаи хизмати бехатарӣ низ буд [19, с.97]. Эшикоғабашӣ ҳангоми дар қаср қарор доштани амир бо посбонӣ машғул мешуд, ба зами ин ӯ ҳокими ноҳияи Шопурком ва масъули обтақсимкунӣ ба ин минтақаҳо буд [19, с.98]. Кўкалдош – аз қорҳои вилоятҳо, дўсту душман хабардор гашта, қорҳои ҷосусиро назорат мекард.

Дар бораи мансабҳои хусусияти ҳарбӣ-маъмурӣ дошта Мирзо Бадеъ Девон чунин маълумот медиҳад: «Ба чаҳор амали дигар аст, ки аз дарбори олій пиёда медароянд, лекин қариб ба он чаҳор қас, ки иноқи хурд илах (то охир) мебошад, меистанд. Мисли кўрчибашӣ, ки дурустии сурбу дору аз хому пухтаи онҳоро

месозад, ҳукумат ва миробии баъзе анҳорро муфавваз ба он карда шудааст. Ва мисли уйдачӣ, ки мутасаддии синф ба синф чудо кардани навқарияву сипоҳ дар вақти муҳориба ба машварати нақиб ва дурустии дарбори олий аз мулозимат ва ғайри онро месозад. Ва мисли қаровулбегӣ, ки маа қаровулону дидбонон посбонӣ ва дидбонии роҳҳо ба дараҷае месозанд, ки ғоратгар ва ё ҷосусе дар вилоят ва ё ба лашкар роҳ наёбад. Ва мисли меҳтари тӯшақхона, ки аз он чӣ нукуде, ки аз музофоти сарқорӣ бо худ оварда шудааст, дурустии сару пою ағнои лашқарӣ ва вазифаи онҳоро муҳайё созад» [19, с.161].

Дар аморат вазифаҳои шиғовул, мирохурбошӣ, миршаб низ мавҷуд буд, ки амалҳои ба худ низомиро сарварӣ мекарданд. Масалан, шиғовул - вакилон ва сафирони давлатро қабул мекард ва ғайрияти онҳоро назорат мекард.

Ҳаминро алоҳида таъкид бояд кард, ки дар идораи марказии аморат боз якчанд мансабҳо вуҷуд доштанд, ки дар ҳолати ҷамъшавии лашкар, вакилони идоракунии маҳаллӣ дар қори фармонфармои марказӣ бевосита иштирок мекарданд. Ба чунин мансабҳо ҷандавул, қаровул, йӯлчӣ ва ҷосус ва ғайра дохил мегардиданд.

Дар маҳкамаи давлатӣ инчунин якчанд хизматчиёну ходимон, аз қабилӣ чебаҷӣ, садаққурҷӣ, қиличқурҷӣ, музабардор, офтобаҷӣ, руйпоқбардор, қурутбардор, таркашбардор, гулобӣ, муфаррих, дасторбанд, ҷиғобанд, тамоқусоз, оташбардор, туғбичӣ, шуқурҷӣ, найзабардор, ҷиловчӣ танҳо вазифаҳои хизматиӣ ба онҳо дахлноштаро иҷро мекарданд. Масалан, чебаҷӣ масъули дӯхти либоси ҳарбӣ ба ҳисоб гирифт, мӯзабардор пойафзоли амирро нигоҳубин мекард ва ғ. [19, с.161]

Таъкид бояд кард, ки дар аморат ба таъмини беҳатарии шаҳрвандон қорҳои муҳим ба сомон расонида мешуданд. Аз ҷумла, бо мақсади ҳимояи аҳоли аз роҳзанҳо, дуздон, ғоратгарон, исёнгарон як қатор мансабҳо қорӣ гашта буд. Дар қатори онҳо зиндонбанд, ҷилбанд, ҷаллод ва бандибандро номбар кардан мумкин аст.

Умуман, сохтори идоракунии маъмурии Аморати Бухоро аз ду қисмат иборат буд: Ҳокимияти олий ва ҳокимияти тобеъ. Ҳокимияти олий дар ихтиёри

намояндагони сулолаи манғитҳо қарор дошт, ки ҳукмронии онҳо авлодӣ буд. Ҳокимияти тобеъ ба ду дараҷаи низомӣ тақсим мешуд: якум, сарварони вилоятҳо – бекҳо/ҳокимон, ки аз ҷониби амир таъин мегаштанд; дуюм, ҳокимони ноҳияҳо - амлоқдорон, ки аз ҷониби бекҳо/ҳокимон таъин мегаштанд.[196, с. 112]

Дар нимаи аввали асри XIX ба қоидаҳои низоми маъмурии Аморати Бухоро тағйирот ворид гардид. Вилоятҳои Бухоро ва Самарқанд аз ноҳияҳо таркиб ёфта, дигар вилоятҳо аз амлоқдорӣ иборат буданд. Сарҳадбандии вилоятҳо на бо масоҳати заминҳои қорам, балки бо ҳаҷми андоз ба роҳ монда шуданд. Тавре ки П.И. Демезон таъкид кардааст, соли 1830 Аморати Бухоро аз вилоятҳои Қарокӯл, Бухоро, Кармина, Миёнқол, Самарқанд, Каттақӯрғон, Тошканд, Қиззах, Қаршӣ, Лабиоб (соҳили Амударё) ва ноҳияҳои ҷанубиву вилояти Балх иборат буд [67, с.39].

Дар мавриди ҳудуди ягонаи Аморати Бухоро дар сарчашмаҳои ҳаттии маҳаллӣ фикри ягона вучуд дошта, асосан истилоҳи “Мовароуннаҳр”-ро истифода мебаранд. Танҳо мулкҳо - музофотҳои Марв ва Балхро дар алоҳидагӣ нишон медиҳанд. Инчунин дар асарҳои муаллифони маҳаллӣ Муҳаммад Вафои Карминагӣ, Муҳаммад Шариф, Мирӣ ва дигарон истилоҳи “Турон”, “Туронзамин” ё “мамолики Турон” истифода мегардад, ки онро дар мавриди аз Эрон ҷудо кардани минтақа истеъмом мекарданд [117, с.92].

Ҳокими вилоятҳо мансаби бекро ишғол менамуд. Инчунин онҳоро бо унвони “ҳоким”, “волӣ”, “қушбегӣ” ва “девонбегӣ” низ ном мебарданд. Бекҳо аз ҷониби амир ба мансаб таъин мегаштанд. Бекҳо намояндаи табақаи болоӣ буда, одатан заминдорони қалон буданд.

Бекҳо асосан аз рента даромад мегирифтанд, зеро онҳо аз амир маош намегирифтанд, дар навбати худ ӯ аз ҷараёни андозситонӣ назорат мебард. Бекҳо амалдорони амир ба шумор мерафтанд, аз ҷониби амир бо фармон ба вазифа тайин мешуданд ва ба амир доир ба вазъи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсии ҳудуди идоракуни ҳисобот медоданд. Сарварони вилоятҳо ба унвони хос соҳиб буданд. Чунончи, сарварони мулкҳои Шаҳрисабз ва Ҳисор ба унвони ҳоким,

сарварони Қаротегин ва Дарвоз ба унвони шоҳ соҳиб буданд [154, с.141, 267]. Ин нуқта дар чилди 4-уми китоби “Таърихи халқи тоҷик” чунин омадааст: «Сардорони мулкҳои феодалии дар Шаҳрисабз ва Ҳисор «ҳоким» номида мешуданд, дар Қаротегин ва Дарвоз – «шоҳ». Дар назди ҳар як ҳоким муассисаи молиявӣ мавҷуд буд. Мансабдори масъули он «деворбегӣ» ном дошт. Дар вазифаҳои хизматӣ мирзоҳо (котибони шахсии ҳоким ё шоҳ), инчунин котибон ва нависандагон фаъолият мекарданд.

Дар назди шоҳи Қаротегин ашрофи маҳаллии дарборӣ қарор дошт, ки асосан ҳамчун мушовирони шоҳ хизмат мекарданд. Дар миёнаи асри XIX дар Қаротегин тақрибан 400 деҳа мавҷуд буд, ки дар ҳар яке ба ҳисоби миёна 30 хоҷагӣ ҷой дошт. Ин деҳаҳо ба 22 ғурӯҳ муттаҳид шуда буданд ва ҳар яке аз онҳо аз ҷониби мансабдори махсус, ки «бек» ном дошт, идора карда мешуд» [154, с.267].

Мансаби бек меросӣ набуд, амир кай хоҳад бекро метавонист иваз кунад. Ҳангоми вафоти бек молу мулки ӯ ба ҳазинаи давлат супорида мешуд, меросхӯрони ӯ ба соҳиб шудани ин мулк ҳақ надоштанд. Бо назардошти низоъҳо баъзан зарур меомад, ки бекигарӣҳо барҳам дода шаванд, ба дигар бекигарӣ ҳамроҳ карда шаванд. Ҳокими вилоятҳои калонтарин то 100 нафар аъёнро ашроф (соҳибмансаб) доштанд, онҳо сиёсати раҳбари давлат – амирро дар маҳалҳо ҷорӣ мекарданд, на фақат ҳуқуқи судӣ, инчунин ҳуқуқҳои маъмурӣ ва молиявӣ доштанд [19, с.115; 146, с. 42].

Тартиботи ҷамъиятиро шабона баъди намози хуфтан то намози бомдод миршабҳо ва шабгардҳо назорат мекарданд. Одатан, дар назди қароргоҳи бек зиндони хурд вучуд дошт.

Дар калонтарин деҳаҳо агар истеҳкомҳои мудофиавӣ – қӯрғон вучуд дошта бошад, дар қатори маъмурӣ, граждони инчунин мансабдори ҳарбӣ – доруға фаъолият мебард.

Тартиботи дохилии шаҳри Бухоро аз ҷониби миршаб назорат карда мешуд. Ба миршаббошии Бухоро миршабҳои шаҳрҳои дигар тобеъ буданд. Маъмури муҳофизати шаҳр миррасас унвон дошт ва ӯ ба миршаббошӣ тобеъ буд.

Маҳбусон дар ихтиёри ӯ қарор доштанд. Шиғовул, удайчи амир бо ихтиёри худ ҳеҷ корро анҷом дода наметавонишанд, онҳо танҳо ба фармони амир итлоат мекарданд.

Тавре ки Р. Холиқова менигорад, шаҳри Бухоро аз ду деҳа ва ҳар яки онҳо аз 6-тоғӣ чариб иборат буданд. Чарибро бобо идора мекард, маҳкамаи ӯ бобохона номида мешуд. Дар ихтиёри бобо муҳофизи шабона фаъолият мебуд [226].

Аз ин маълумотҳо бармеояд, ки миршаб мансабдоре буд, ки барои таъмини тартиботи дохилӣ, назорати ҳуқуқӣ ва амнияти умумии шаҳри Бухоро масъул буд. Миршабҳо фаъолияти худро дар ҳамкорӣ бо дигар маъмури шаҳр, аз ҷумла миррасас (маъмури муҳофизат-З.Ғ.) ба роҳ мемонданд.

- Миршаббошӣ – ин мансабдор баландтарин масъули тартиботи дохилӣ буд, ки миршабҳои шаҳрҳои дигар низ ба ӯ тобеъ буданд.

- Миррасас – ба назорат ва ҳифзи бевоситаи шаҳр машғул буд ва бо қорҳои маҳбусон сару қор дошт, ки ба сохтори адлияи шаҳр алоқаманд буд.

Дар шаҳрҳо ва ноҳияҳои атроф низоми муташаккили назорат вучуд дошт. Ҳар шахс ё мақомдор вазифаҳои худро дар доираи ваколатҳои муайян иҷро мекард: Шиғовул ва удайчӣ – ин шахсиятҳо вазифаҳои маъмурӣ ё низомӣ доштанд, вале бе иҷозати амир амал қардан ҳуқуқ надоштанд. Онҳо мисли намояндагони махсуси амир буданд, ки дар ҳолатҳои ғавқулода фармонҳои ӯро иҷро мекарданд.

Ин сохтор нишон медиҳад, ки Амوراتи Бухоро низоми марказонидашуда дошт, ки дар он тамоми сохторҳои маъмурӣ бевосита ба амир итлоат мекарданд.

Шаҳри Бухоро аз ду деҳа иборат буд, ки ҳар яки онҳо ба 6 чариб тақсим мешуданд. Чарибҳо воҳидҳои маъмурии хурд буданд, ки дар онҳо сохтори ҳудидоракунии маҳаллӣ амал мекард:

-Бобо – шахси масъул барои идораи чариб. Ӯ на танҳо ҳамчун роҳбари маъмурӣ, балки ҳамчун додрас ва намояндаи мардум низ амал мекард.

-Бобохона – идораи расмӣ бобо, ки дар он масъалаҳои маҳаллӣ ҳал қарда мешуданд, аз ҷумла баҳсҳои ҳуқуқӣ, тақсими молу мулк ва ҳалли ихтилофот.

-Муҳофизии шабона – шахсе, ки беҳатариин чарибро дар шаб таъмин мекард, нишон медиҳад, ки тартиботи дохилии дар сатҳи маҳаллии низ хеле муҳим ҳисобида мешуд.

Ташкил ва тақсимоии шаҳр ба чарибҳо ва вазифадориин бобоҳо бо мақсади нигоҳ доштани тартибот, ҳифзи иҷтимоӣ ва пешгирии бесарусомониҳо амал мекард. Ин сохтор самарабахшии идоракунии шаҳрро баланд мебардошт ва имконият медод, ки амният ва назорати тартибот дар сатҳи маҳаллии таъмин гардад.

Миррасас ҳамчун шахсе, ки барои назорати маҳбусон масъул аст, дар сохтори адлия нақши муҳимро доро буд. Ҳама гуна баҳсҳои марбут ба маҳбусон ё ҳолатҳои ҳуқуқӣ таҳти роҳбарии ӯ сураи мегирифтанд. Ин нишон медиҳад, ки идораи маҳбусон низоми худтанзимкунии муайян дошт, ки ба ороиштиин қомеа мусоидат мекард [226].

Тарзи идоракунии Бухоро таҷассумгари сохтори марказонидашудаи ҳукуматдориин Амориин Бухоро буд. Нақши бобоҳо, миршабҳо ва дигар мақомдорони маҳаллии нишон медиҳад, ки дар шаҳр ҳам низоми маъмурии пуқудрат ва ҳам ташкили худидоракунии маҳаллии вуҷуд дошт. Ин омезиш ба таври муассир тартибот ва амнияти дохилиро таъмин мекард [226].

Ба таври умум, идораи дохилии шаҳри Бухоро, бо назорати бевоситаи миршаб ва сохторҳои маҳаллии ба мисли чариб ва бобо як намунаи нодири идоракунии мутамарказ ва маҳаллии мебошад. Ин низом на танҳо таъмини тартибот ва амниятро таъмин мекард, балки дар ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ ва адолати ҳуқуқӣ низ нақши калидӣ мебозид.

Умуман, ба рушди иҷтимоиву сиёсии Амориин Бухоро дар аҳди амир Насрулло якчанд омилҳо, аз қабиле чангҳои байниҳамдигариин феодалӣ, қашшоқу хонахароб будани аҳолии, номуросоиҳои динӣ, ҳолати бади роҳҳои тичоратӣ, ғоратгариҳо дар роҳҳои корвонгузар ва ғайра таъсири манфӣ мерасониданд. Низоми идоракунии маъмурии, ки дар хонигариҳо қорӣ гашта буд, барои васеъ намудани ҳудуди давлатҳо, тобеъ кардани мулкҳои сердаромад равона гашта буд.

Худи амир Насрулло дар лашкаркашиҳо ба мулкҳои ҳамсоя ғаёл буд. Дар аҳди амир Насрулло (1826–1860), лашкаркашиҳои ӯ бахше аз сиёсати дохилӣ ва хориҷии Аморати Бухоро буданд, ки ба ҳадафҳои васеъ қардани ҳудуд, таҳкими ҳокимият ва назорати бештар ба мулкҳои сердаромад равона гардида буданд. Аммо, ин лашкаркашиҳо аксар вақт ба натиҷаҳои манфӣ барои рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии аморат оварда мерасониданд.

Амир Насрулло мекушид, то ҳудудҳои гуногуни аморатро таҳти назорати марказӣ қарор диҳад ва ҷангҳои байниҳамдигарии феодалиро саркуб кунад. Лашкаркашиҳо аксар вақт бо ҳадафи ишғоли мулкҳои ҳамсоя ва ба даст овардани минтақаҳои сердаромад, ки аҳамияти стратегӣ ё иқтисодӣ доштанд, анҷом меёфтанд. Ҳадафи дигар аз лашкаркашиҳо ҳимоя ва назорати роҳҳои тижоратии қорвонгузар буд, ки манбаи асосии даромад барои аморат ба ҳисоб мерафтанд. [226].

Дар дохили аморат ҷангҳои байниҳамдигарии феодалӣ вазъиятро печидатар мегардониданд. Амир Насрулло дар муқобили гурӯҳҳои муҳолиф ва қасабаҳо, ки ҳокимияти ӯро наметазируфтанд, лашкар мекашид. Ин ҷангҳо боиси заифшавии иқтисодиёти маҳаллӣ ва хонахаробии аҳоли мешуданд. Ӯ инчунин кӯшиш мекард, ки ҳудудҳои ҷудошударо аз нав ба аморат баргардонад. Лашкаркашӣ ба минтақаҳои ҳамсоя аксар вақт бо ғоратгарӣ ва харобии зиёди мулкҳо ҳамроҳ мешуд.

Дар лашкаркашиҳо, аҳкоми шариат низ нақши муҳим мебозиданд. Ҳадаф на танҳо забти ҳудудҳо, балки таҳкими нуфузи динӣ ва назорати идеологӣ буд.

Ҷангҳои пайдарпай боиси ғайр, талафи зиёди аҳоли, хонахаробӣ ва нестшавии захираҳои кишоварзӣ мегардиданд. Ҳолати бади роҳҳои тижоратӣ, ғоратгарии қорвонҳо ва бесарусомонии маъмурӣ тижоратро заиф карда, манбаи даромади аморатро кам мекарданд. Лашкаркашиҳо боиси афзоиши зиддиятҳои динӣ ва иҷтимоӣ мегардиданд, ки сабаби беэътимодии аҳоли ба ҳокимият мешуданд [226].

Амир Насрулло бо лашкаркашиҳои худ як навъ устувории сиёсиро дар муддати кӯтоҳ таъмин намуд, аммо ин ҷангҳо ба рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии

аморат тулонӣ таъсири манфӣ расонданд. Роҳҳои тичоратӣ заиф, аҳоли қашшоқ ва давлат ба ҷангҳои харобиовар гирифтор шуд. Низоми идоракунии маъмурӣ балки бештар на барои рушди устувори аморат барои ҳифзи қудрат хидмат мекард [19, с.37-38].

Дар ҳамин маврид қайд кардан лозим аст, ки дар ҳудуди Аморати Бухоро ҳалқиятҳо ва қавмҳои гуногун сукунат доштанд ва қисми зиёди онҳоро тоҷикон ташкил мекарданд. Ғайр аз тоҷикон, инчунин қабилаҳои гуногуни ўзбек чун сарой, қўнғирот, манғит, чабғу, қарлуқ, қаллик, найман, хитой қипчоқ, қирқ, минг, кенагас, керайит ва дигарон мавқеи муҳим доштанд. Дар охири асри XVIII Мирзо Бадеи Девон дар бораи наздик 50 қавмҳои ўзбекҳо маълумот додааст. Ў таъкид намудааст, ки ҳар як қавм дар навбати худ боз ба гурӯҳҳои алоҳида тақсим мешуданд. Аз ҷумла, манғитҳо ба гурӯҳҳои тўқ, оч, ок, қора, кўк тақсим мешуданд.

Дар навбати худ, ин гурӯҳҳо ба гурӯҳҳои хурд, масалан, қораманғитҳо ба чўқӣ, галабаҳодур, кўса ва ғайра тақсим мешуданд [19, с.37-38]. Аксарияти онҳо дар водии Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё, шаҳри Бухоро ва атрофи он зиндагӣ мекарданд. Дар шаҳрҳои алоҳидаи Бухоро ва дар қисмати шарқии он тоҷикон истиқомат мекарданд, ки аз лиҳози теъдод баъди ўзбекҳо қарор доштанд.

Дар қисмати ҷанубӣ ва ғарбии Аморати Бухоро туркманҳои бодиянишин зиндагӣ мекарданд. Дар баъзе маҳалҳои Қашқадарё авлодҳои арабҳо, дар болооби Амударё ва Сирдарё ва атрофи воҳаи Зарафшон қароқалпоқҳо умр ба сар мебуданд. Қабилаҳои кўчманчии қазоқҳо (аз аҳли ҷузи хурд ва миёна) дар қисмати шимолу шарқии Аморати Бухоро, бештар дар Конимех зиндагӣ мекарданд.

Дар ҳудуди аморат теъдоди муайяни эронӣ-форсҳо, ҳиндуҳо, яҳудиҳо, афғонҳо, қалмиқҳо, русҳо, тоторҳо, чўғиҳо (лўлиҳо) ва вакилони дигар ҳалқиятҳо истиқомат доштанд. Қисми зиёди аҳоли тарзи ҳаёти муқимнишин доштанд. Аҳолии нимкўчӣ бештар дар воҳаҳои Қашқадарё ва Зарафшон зиндагӣ карда, онҳо аз қабилаҳои хитой, қипчоқ, маркит ва ғ. иборат буданд.

Баъзе халқиятҳо, масалан, яҳудиҳо ҳуқуқҳои хеле маҳдуд доштанд, онҳо дар чойҳои чамбиятӣ либоси одӣ ба бар намуда, ба миёнашон арғамчин - камарбаста мегаштанд. Қисми зиёди аҳоли дар мавзеҳои замини қорам, водиву воҳаҳо истиқомат мекарданд. Кӯчманчиён бинобар бо чорводорӣ машғул гаштанишон дар дашту биёбон ва доманакӯҳҳо зиндагӣ мекарданд. Дар ибтидои асри XIX қисми зиёди кӯчманчиён ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд [153, с.183-184].

Дар мавриди ҳудуди ҷуғрофӣи тоҷикон ҳаминро таъкид бояд кард, ки дар нимаи аввали асри XIX, ҳудуди ҷуғрофӣи тоҷикон зери ҳукмронии Аморати Бухоро маҳдуд ба минтақаҳо буд, ки имрӯз, асосан ба ҳудуди Тоҷикистон, қисматҳои шимолии Афғонистон, Ёзбекистони ҷанубӣ ва қисман Туркменистону Қирғизистон шомиланд. Ин минтақаҳо ҳудуди ҷуғрофӣи васеъро фаро мегирифтанд, ки бо вучуди гуногунрангии этникӣ, тоҷикон дар онҳо аҳолии асосиро ташкил медоданд.

Ҳудуди асосии тоҷикон дар даврони Аморати Бухоро: шимоли Тоҷикистон, ки маркази он шаҳри Хучанд буд, як маркази муҳимми фарҳангӣ, тиҷоратӣ ва кишоварзӣ маҳсуб меёфт. Қисматҳои ҷанубу шарқии водии Зарафшон, ки шаҳрҳои Панҷакент, Самарқанд ва ноҳияҳои атрофро фаро мегирифтанд, ҳудудҳои ҳастанд, ки тоҷикон аҳолии аслиро ташкил медоданд. Водии Ҳисор: Ин минтақа, ки шаҳрҳои Ҳисор, Регар (Турсунзода), Варзоб ва гирду атрофи Душанберо дар бар мегирифт, яке аз минтақаҳои муҳим барои тоҷикон буд. Дар шарқи Аморати Бухоро, минтақаи Бадахшон ва кӯҳистони он ҳамчун ҳудуди суннатии тоҷикон боқӣ монда буд. Минтақаҳои Қубодиён, Кӯлоб ва Балҷувон низ зери нуфузи Аморати Бухоро қарор доштанд ва аз ҷиҳати фарҳангӣ ва таърихӣ минтақаҳои тоҷикнишин маҳсуб мешуданд.

Қисмати шимолии Афғонистон: Минтақаҳои Тахор, Қундуз, Мазори Шариф ва атрофи онҳо, ки онҳо тоҷикон ҳамчун аҳолии асосӣ зиндагӣ мекарданд, низ зери таъсири фарҳангии Аморати Бухоро қарор доштанд.

Шаҳрҳои бузург: Самарқанд, Бухоро, Панҷакент, Хучанд ва Ҳисор марказҳои асосии маъмурӣ, тиҷоратӣ ва фарҳангии минтақа буданд. Водии

Зарафшон ва Кӯҳистони Бадахшон минтақаҳои тоҷикнишин бо хусусиятҳои ҷуғрофии душворгузар, вале дорои аҳаммияти стратегии баланд буданд.

Тоҷикон ҷануби Тоҷикистон ва шимоли Афғонистон дар минтақаҳои водӣ ва даштҳо ба кишоварзӣ ва чорводорӣ машғул буданд.

Бо вучуди он ки тоҷикон дар бисёр минтақаҳо аксариятро ташкил медоданд ва мероси фарҳангӣ ва илмиашон назаррас буд, аксари қудрати сиёсӣ ва маъмурӣ дар дасти ашхоси манғитӣ ва табақаҳои туркӣ қарор дошт. Тоҷикон бештар дар бахшҳои илмӣ, адабӣ ва фарҳангӣ нуфузи худро нигоҳ медоштанд.

Ҳудуди ҷуғрофӣи тоҷикон дар замони ҳукмронии Аморати Бухоро водии Зарафшон, Ҳисор, Кӯлоб, Хучанд ва минтақаҳои шимолии Афғонистонро дар бар гирифта, то ҷое васеъ буд, аммо шароити сиёсӣ ва иҷтимоӣ имкониятҳои рушди пурраи онҳоро маҳдуд мекард.

Гуруҳи алоҳидаи иҷтимоӣ дар Аморати Бухоро ғуломон ба шумор мерафтанд. Ғуломон дар натиҷаи ҷангҳои байниҳудии ашрофони қабिलाҳои ўзбек, инчунин задухӯрҳои ҳарбӣ бо Эрон ба даст меомаданд. Дар баъзе сарчашмаҳо вучуд доштани теъдоди зиёди ғуломон аз ҳисоби русҳо ҳарчанд таъкид шуда бошад ҳам, сайёҳ ва сафири русҳо прапоршик Я.Виткевич соли 1836 ба Бухоро омада, оид ба мавҷуд будани 75 нафар ғуломони рус ва аз сукунат доштани 25 нафари онҳо дар пойтахт маълумот медиҳад [74, с.115]. Инчунин аз ҳисоби эронӣҳо ва қалмиқҳо ғуломон мавҷуд буданд. Бозорҳои асосии ғуломфурӯшӣ дар Бухоро, Самарқанд, Қарокӯл, Қаршӣ ва Чорҷӯй ҷойгир буданд. Нархи ғуломон дар солҳои 50-60-уми асри XIX чунин будааст: писарони 10-15-сола то 35 тилло, наврасон ва ҷавонони 16-25-сола атрофи 40-50 тилло, мардҳои 26-40-сола 80 тилло, духтарони 10-15 сола 70 тилло, занони 16-25 сола атрофи 50-60 тилло, занони 26-40 сола то 40 тилло нарх доштанд. Ҳамин давр теъдоди ғуломони рус 1000-2000 нафар тахмин карда мешавад [149, с.20-30]. Дар қорҳои мухталиф, аз қабилҳои қорҳои хонаводагӣ, қорҳои сахро, сохтмон, ободонӣ ва ғ. аз қувваи ғуломон истифода мебуданд.

Дар Бухоро ғуломони эронӣ арзиши баланд доштанд. Онҳоро зархарид меномиданд. Бархе аз ин ғуломон дар идораҳои маъмурӣ ва зинаҳои давлатдорӣ

истифода мегаштанд. Амирони Бухоро аз ҳисоби эронӣён ҳатто дастаи ҳарбии аспсавор таъсис дода буданд. Абдусамади Табретӣ аз ҷониби амир Насрулло ба мансаби тўпчибошӣ таъин гашта буд.

Намояндагони сулолаи манғитҳо мунтазам баҳри таъсиси давлати мутамарказ муттаҳид намудани Осиёи Марказӣ талош меварзиданд, вале қавму қабилаҳои кўчманчии ўзбек сиёсати марказгурезиро пеша менамуданд, ки боиси парокандагии сиёсӣ мегашт. Ҳамзамон, низоъҳои ҳарбии байниҳамдигарии хонигарӣҳои Осиёи Миёна, талаву тороч гаштани шахру деҳот вазъиятро боз ҳам ноустувор мекард, бо деҳқонӣ ва ҳунармандӣ шуғл меварзиданд. Тарзи заминдорӣ аҳолии Осиёи Миёна давоми асрҳои XVI-XIX қариб ки бетағйир боқӣ монда буд. Аз ҷумла, дар Аморати Бухоро заминдорӣ дар шаклҳои зайл: заминҳои давлатӣ, заминҳои танҳо, заминҳои улуфа муваҷҷиб, заминҳои робита ва тархон (заминҳои аз андоз озод) иборат буданд [112, с.84].

Дар бораи моликияти замин дар Аморати Бухоро дар ҷилди чоруми «Таърихи халқи тоҷик» қайд шудааст, ки: «дар ин ҷо заминҳои амлокӣ, мулкӣ, хирочӣ, вақфӣ ва танҳо мавҷуд буданд. Инро К. Мейендорф, ки соли 1820 ба Бухоро омада буд ва Н. В. Ханников тасдиқ мекунанд. Бино ба гуфтаи Мейендорф, дар хонгарӣ панҷ намуди моликияти замин мавҷуд буд: 1) мулкҳои давлатӣ, ки муҳимтарин мебошанд; 2) хирочӣ – заминҳое, ки аз қадим байни давлат ва моликони хусусӣ боиси баҳсу мунозира гардидаанд; 3) заминҳое, ки барои хидмати ҳарбӣ дода мешуданд; 4) мулк ё моликияти хусусӣ; 5) вақфҳо ё заминҳои васиятшуда». Муҳаққиқ Мейендорф зери истилоҳи «заминҳои давлатӣ» заминҳои амлокӣ ва зери мафҳуми «мулкҳои барои хидмати ҳарбӣ додашуда» заминҳои танҳо дар назар дошт» [154, с.272].

Ҳамин тавр, дар нимаи аввали асри XIX Аморати Бухоро дар вазъияти душвори сиёсӣ ва таъсири қувваҳои берунӣ вучуд дошт. Аморати Бухоро дар ин давра таъсири қувваҳои берунӣ, аз ҷумла Русия ва Бритониёи Кабирро низ эҳсос мекард. Бо вучуди баъзе хусусиятҳои умумӣ, дар ҳаёти иҷтимоӣ сиёсии Аморати Бухоро хусусиятҳои ба худ хос вучуд дошт. Ҳокимият дар Аморати

Бухоро ба таври мутамарказ дар ихтиёри амир қарор дошт, ки ӯ ҳукуматро ба воситаи намояндагони сулола ва аъёну ашрофи маҳаллӣ идора мекард. Дар Аморати Бухоро гурӯҳҳои мухталифи этникӣ ва иҷтимоӣ мавҷуд буда, онҳо ба рушди сиёсии мамлакат то андозае ҳиссаи ҳудро мегузоштанд.

2.2. Низоми лашкардорӣ ва ислоҳоти ҳарбии амир Насрулло

Роҷеъ ба низоми лашкардорӣ Бухоро дар сарчашмаҳо маълумоти бештар дода шудааст. Филлип Ефремов, ки дар охири асри XVIII дар асорати Аморати Бухоро қарор дошт, таъкид намудааст, ки солҳои 70-ум лашкари бухороӣ аз ҳисоби халқиятҳои гуногун сомон дода шудааст, яъне дар ҳаёти қўшуни Бухоро на фақат тоҷикону ўзбекҳо, инчунин туркману афғонҳо низ шомил буданд [147, с.301]. Бинобар маълумоти сарчашмаҳо тоҷикони Қаротегин, Дарвоз ва Мастҷоҳ ба ҳаёти лашкари Қўқанд ҷалб гашта буданд [226, с.399-402].

Дар Аморати Бухоро низоми муайяни лашкар ташаккул ёфта буд. Тибқи маълумоти сарчашмаҳо дар Аморати Бухоро лашкар асосан аз аспсаворон иборат буда, пиёдагардҳо вучуд надоштанд. Дастаи аспсаворон ба ду қисм ҷудо мешуд: навқарон ва қарочирикҳо [146, с.41-42]. Навқарон дар ҳаёти дастаи ҳарбии хўҷаини худ (хон, амир, воӣ, атолик, ашроф) хизмат мекарданд, доимо бо ҷизу чора ва пулу маош таъмин гардида, инчунин аз ҳар гуна уҳдадорӣҳо (ба ғайр аз уҳдадорӣи ҳарбӣ) озод буданд.

Дар ҷилди чоруми «Таърихи халқи тоҷик» оид ба қувваҳои мусаллаҳи Аморати Бухоро чунин қайд шудааст: «Суворагони лашкар ба навқарон (хидматгорон) ва қарочирикҳо (лашкариёни ихтиёрӣ) тақсим мешуданд. Навқарон дар хидмати хоҷаи худ (феодал, хон, атолик ё амир) буданд ва барои ин доимо бо пулу мол мукофотпулӣ мегирифтанд, инчунин аз иҷрои уҳдадорӣҳои гуногун, ба истиснои хидмати ҳарбӣ, озод буданд. Онҳо силоҳ доштанд, аз ҳисоби худ хўрок ва аслиҳа таҳия мекарданд, вале аз аспҳои давлатӣ истифода менамуданд. Навқарон вобаста ба навъи аслиҳа ба мерганҳо

(тирандозон) ва найзадастон тақсим мешуданд. Шумораи навкарон маҳдуд буд, вале теъдоди қарочирикҳо, ки дар вақти ҷанг аз ҳисоби оммаи асосии аҳолии мард ба артиш сафарбар мешуданд, хеле зиёд буд. Ҳангоми эҳтиёҷ набудан, қарочирикҳоро ба хонаҳояшон рухсат медоданд, то ки «ба аҳоли зарар нарасонанад». Онҳо бо аспҳои худ хидмат мекарданд ва на ҳамаашон силоҳ доштанд, вале доштани каланд ва бел ҳатмӣ буд. Қўшунҳои Бухоро ба полкҳо, ротаҳо ва ғайра тақсим мешуданд, ки ба полки иборат аз 100 нафара тўқсабо ва ба рота юзбошӣ (садбошӣ) фармондеҳӣ мекарданд. Инчунин панҷохбошиҳо ва даҳбошиҳо низ мавҷуд буданд» [154, с.249].

Чи тавре, ки мебинем, вобаста ба соҳаи хизмат навкарон ба мерганҳо ва найзадастон тақсим мешуданд. Шумораи навкарон маҳдуд буд, қарочирикҳо бошанд дар шумора маҳдуд карда намешуданд. Қарочирикҳо ҳангоми сар задани ҷангҳо ба хизмати ҳарбӣ сафарбар карда мешуданд. Асосан мардҳо ба хизмат даъват карда мешуданд [128, с.15-16]. Қарочирикҳо бо аспӣ худашон ба хизмати ҳарбӣ ҳозир мешуданд. Ин нуқтаро И. Бониезов чунин баён кардааст: «Дар вақти ҷанг амир ба хидмат қарочирикҳо – лашкариёни ихтиёриро (ополчение) даъват мекард, ки онҳо тавассути сафарбаркунии қисми зиёди мардони қобили меҳнати Бухоро ба артиш такмил меёфтанд. Қарочирикҳо бо аспҳои худ хидмат мекарданд ва ҳар чӣ ки даст медод, бо ҳамон мусаллаҳ буданд. Дастаҳои қарочирикҳо инчунин ҳамчун як навъ прототипи қўшунҳои муҳандисӣ барои сохтани иншооти гуногуни мудофиавӣ истифода мешуданд» [235, с.86].

Лашкари Аморати Бухоро ба дастаҳои мухталиф тақсим мешуд. Дастаи ҳарбии 500-нафараро сарлашкар панҷсадбошӣ, дастаи 100-нафараро тўқсабо, юзбошӣ сарварӣ мекарданд [54, с.100-101]. Инчунин панҷохбошӣ ва даҳбошӣ низ масъули дастаи ҳарбӣ ба шумор мерафтанд. Солҳои 70-уми асри XVIII дар ихтиёри лашкари Бухоро 5 тўпи нўҳфунта, 2 тўпи панҷфунта, 8 тўпи сефунта ва 5 мотир мавҷуд буданд .

Теъдоди лашкари Бухоро аз 10 ҳазор нафар иборат буд. Дар аҳди Шоҳмурод (1785-1800) теъдоди лашкар ба 60 ҳазор нафар расонида шуд.

Лашкар мунтазам бо маош таъмин мегардид [64, с.50]. Аскари қаторӣ тибқи маълумоти Ф.Ефремов дар як сол 2 червон (6 рубл) пул, 4 ботмон (як ботмон -8 пуд) чаварӣ ё гандум мегирифт.

Дар давраи ҳукмронии амир Насрулло кӯшунҳои мунтазам ташкил карда шуд. Шумораи сарбозон аз 40 ҳазор нафар иборат буд Лашкари ҳарбӣ аз ҷанговарони савора ва пиёда таркиб ёфта, силоҳҳои онҳо шамшер, найза ва тиру камон ба ҳисоб мерафт. Лашкарони Аморати Бухоро дар атрофи тамоми шаҳрҳои мамлакат, асосан шаҳрҳои сарҳадӣ (Ҷиззах, Ўротеппа, Қароқўл ва Марв) ҷойгир буданд.

Тибқи маълумоти А.Л. Троитская дар Аморати Бухоро даромад ва маоши моҳонаи лашкар соли 1856 ба тариқи зайл нишон дода шудааст: «...барои таъмини ин кӯшунҳои мунтазам даромад аз заминҳои ду тумани (ноҳияи) Занданӣ ва Киштӣ ҷудо карда шуда буд. Истифодаи ин заминҳо ва ҷамъовариҳои даромад ба сардорони сарбозон воғузур шуда буд, ки ин сабаби гуногуни сӯйистифодаҳо гардид, ба тавре ки ҳоло сарбозон ва унтер-афсарон нисбат ба муқаррарот нима маош мегиранд. Маоши Афсарони бухорӣ ба тариқи зерин шакл мегирифт: юзбошӣ дар як моҳ 6 тилло (24 рубл нуқра); қаравулбегӣ 4,5 тилло (18 рубл нуқра); панҷоҳбошӣ 85 танга (17 рубл нуқра) ва панҷоҳбошии хурд 50 танга (10 рубл нуқра) дар як моҳ» [204, с.214].

Ҳамзамон А.Л. Троитская таъкид кардааст, ки «Ҳангоми лашкаркашиҳо кӯшунҳои мунтазам ва ғайримунтазам навъе пули роҳӣ мегирифтанд, яъне ба ҳар сарбоз, новобаста аз рутба ва вазифааш, як тилло... Сарбозони одӣ ва тўпчиён барои ҳар се рӯз як танга (20 копейки нуқра); унтер-афсарон ё даҳбошиҳо барои ҳар ду рӯз ҳамон миқдор; панҷоҳбошии хурд як танга, панҷоҳбошии калон як тангаву ним дар як шабонарӯз; қаравулбегӣ ду танга ва юзбошӣ дар як рӯз чор танга ва навозандагон мисли сарбозон маош мегиранд» [204, с.215].

Барои корнамоиҳо дар ҷараёни ҷангҳо ҳарбиён бо ҷомаҳои зарбофу шохӣ, саллаҳо, корд, миёнбанд (камар), шамшер мукофотонида мешуданд. Мансабдорони олӣ бо камари тиллову сангҳои қиматбаҳо ороишёфта, корд ва

шамшер кадрдонӣ мегардиданд. Ғайр аз маош ва либос, аз юзбошӣ сар карда ба ҳар як нафар замин дар намуди “танҳоҳ” инъом карда мешуд. Ҳаҷми замин вобаста ба рутбаву унвон ҷудо мегардид.

Сарвари лашкарро дар Бухоро тўпчибошӣ баъзан худӣ амир ё атолиқӣ вай саркардаи лашкар бар уҳда дошт. Ёрдамчи тўпчибошӣ нақиб буд, ки ӯ ҳангоми лашкаркашиҳо масъули ҳаракати лашкар ва ҷойгиршавии он буд. Нақиб тактика ва стратегияи ҳарбиро хуб медонист, дар бораи авангард ва арьергади лашкар, қаноти росту чапи қўшун ва дигар қисмҳо маълумоти кофӣ дошт. Лашкар на танҳо дар раванди ҷангҳо, ҳифзи давлат ва ҳокимият, инчунин ҳангоми ивазшавии ҳокимон, муборизаи меросхўрон, аёну ашроф нақши муҳим мебозид.

Дар нимаи аввали асри XIX рушди умури лашкари Аморати Бухоро ду марҳиларо аз сар гузаронд: давраи то ташаккули лашкари доимӣ ва давраи баъди ташаккули лашкари доимӣ дар соли 1837 [153, с.301].

Дар давраи аввал тарзи ҷамъ намудани лашкар чунин буд. Номи сарбозон ба рўйхат дароварда мешуд ва дар мавриди зарурат амир онҳоро ба воситаи *ҷарчӣ* ҷамъ мекард, ва ба сарбозон ҷойи ҷамъшавӣ хабар дода мешуд. Доир ба ҳадафу мақсади ҷамъшавӣ пешакӣ ба сарбозон хабар дода намешуд. Ба сарбозон амр мегардид, ки ҳамроҳи худ хўроку пўшок, ки ба муҳлати 10-12 рӯз басанда аст, оваранд. Сарбозе, ки асп надошт, вазифадор буд, ки асп бихарад. Баъди бозгашт аз юриши ҳарбӣ аспро фурӯхта метавонист. Ба сарбозони захиравӣ хеле маоши ночиз ҷудо карда мешуд [147, с.301]. Сарбозони қаторӣ дар як сол ҳафт танга маош ва якчанд ботмон ғалла мегирифтанд, ва аксар вақт ҳатто ҳаминро ҳам намегирифтанд.

Дар мавриди зарурӣ амир метавонист аз 30 то 50 ҳазор нафар лашкар ҷамъ намояд. Миқдори муайяни сарбозонро ҳокимони вилоятҳои алоҳида (Самарқанд, Ёротеппа, Хучанд, Қаротегин ва Ҳисор) таъмин менамуданд. Солҳои 30-юми асри XIX дар Аморати Бухоро 19000 лашкар мавҷуд буд. Ба лашкар аз вилояти Бухоро 12 ҳазор сарбозон, аз ҷумла, аз Самарқанд 2500, аз Қаршӣ 2500, аз Маймана 1000, аз Қарокўл 1000 нафар аскар сафарбар

мегаштанд. Дар асри XIX сохтори лашкар қариб, ки бетағйир боқӣ мемонд [53, с.40]. Сафири англис А. Бернс, ки ибтидои солҳои 30-юми асри XIX ба Бухоро ташриф оварда буд, қайд мекунад, ки: «лашқари Бухоро аз вилоятҳои гуногуни мамлакат бо теъдоди 20 ҳазор савора ва 400 сарбози пиёдагард бо 41 тӯп чамъ мешаванд. Ғайр аз ин, 50 ҳазор нафар элчар ё милитсия, ки 10 ҳазори онҳо аз минтақаи Балх ва ҷануби Амударё ва аз ҳисоби туркманҳо гирд оварда мешуданд ва дар қўшун интизом вучуд надошт» [52, с.422].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сохтори лашқари Аморати Бухоро бо мушкилоти зиёд, аз ҷумла таъмини худӣ, маоши кам, интизоми заиф ва вобастагӣ ба манбаъҳои маҳаллӣ мувоҷеҳ буд. Ин шаҳодати онро дорад, ки лашқари аморат барои муқовимати дарозмуддати ҳарбӣ омодагӣ надошт ва бештар ба низоми суннатии феодалӣ таъя мекард.

Дар лашқари Аморати Бухоро яроқи вазнини оташфишон - тӯп (замбарак) мавриди истифода қарор мегирифт. Қисми муайяни тӯпҳо аз замони ҳучуми Нодиршоҳи Афшор боқӣ монда буданд. Тӯпҳо аз ҷиҳати ҳаҷм хеле калон буда, барои интиқоли он 8 барзагов истифода мегашт. Сайёҳи рус Будрин аз мавҷуд будани якчанд тӯпҳои ҷўянии корношоям дар Бухоро маълумот додааст. Масалан, амир соли 1810 ҳангоми юриш ба самти хонигарии Қўқанд 15 адад тӯпҳои милашон хурдро, ки онҳоро уштурҳо кашола мекарданд, истифода бурдааст. Тӯпҳои хурдро ба воситаи аробаҳои асп (сартароба ё қўқандароба – 3.Ғ.) ба майдони ҷанг меоварданд [147, с.302].

Тӯпҳо имконияти маҳдуд дошта, тири онҳо ба масофаи дур намерасид. Тӯпҳо бештар байни сарбозони рақиб тарсу ҳаросро ба вучуд меоварданд ва қомилан ба нишон расидани тири онҳо на он қадар муҳим буд.

Баъди ташкили лашқари доимӣ тӯпчиҳо маош мегирифтанд (се сўми нуқра дар як моҳ), либоси махсуси фарқкунанда, ки ранги сияҳ дошт ба бар мекарданд. Миёнаи солҳои 50-уми асри XIX миқдори тӯпҳои Аморати Бухоро ба 80 адад расид. Аз онҳо 30 адад дар Шаҳрисабз ва 50 адад дар Бухоро ва 32 адади он дар майдони Арки ҳоким ҷойгир буданд [147, с.303]. Инчунин, дар Қиззах 2, дар Қарқӣ 1, дар Ўротеппа 10, дар Қорқўй 1 ва дар Зомин 4 тӯп нигоҳ

дошта мешуд [204, с.215]. Ғайр аз ин, ба ихтиёри беки Ҳисор якчанд тўпҳои мисин мавҷуд буданд.

Заифии лашкари доимии хонигарӣ дар ҳар набард эҳсос мегашт. Баъди якчанд мағлубият дар ҷангҳо ба муқобили хонигарии Ҳева ва Қўқанд амирони Бухоро водор намуд, ки ба ислоҳоти ҳарбӣ шуруъ кунанд. Ба тезонидани ислоҳот, инчунин ба Бухоро омадани казакҳои рус, ки ҳайати сафорати Негиро (1821) ҳимоя мекарданд, сабаб гардид. Вале солҳои 20-уми асри XIX барои татбиқи ислоҳоти ҳарбӣ шароити зарурӣ вучуд надошт.

Нахустин маслиҳатчиёни ташкили лашкари доимӣ дар Бухоро асирони рус ба шумор мерафтанд. Амир Насрулло шахси кунҷков буд, дар бораи давлатҳои Аврупо, хусусан дар бораи Русия пайваста маълумот ҷамъ мекард. Ёро бештар лашкари русҳо ба худ ҷалб мекард. Ё бо сарбозон ва казакҳои рус, ки ҳайати дипломатии Негиро ҳимоя мекарданд, шинос гашта буд. Тарзу усули истифодаи яроқи онҳо амирро ба худ ҷалб карда буд.

Таҳаввулоти сохтори низомии Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX дар марҳалаи гузариш аз анъанаҳои қадимии шарқӣ ба таъсири моделҳои аврупоӣ қарор дошт. Истифодаи тўпҳо ва ташкили аввалин қисмҳои лашкари доимӣ нишонаи оғози тағйироти сохторӣ ба ҳисоб мераванд, ки минбаъд дар аҳди амир Насрулло ҷиддитар ба роҳ монда шуданд. Аммо набудани заминаҳои техникийи иҷтимоӣ ва маҳдудияти захираҳои иқтисодӣ монеъ аз татбиқи ҳамаҷонибаи ин ислоҳот гардид.

Тавре ки зикр гардид, соли 1837 амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронида, ба ташкили лашкари доимӣ шуруъ мекунад. Дар натиҷаи ин ислоҳот ҳолати ҷангии лашкар беҳтар гардид. Пеш аз ҳама, ба созмон додани лашкари пиёдагард эътибор дода шуд. Ҳолати ҷангии лашкари аморат беҳтар гардид. Сарбозони пиёдагард дар замони ҷанг либосҳои гуногунранг мепӯшиданд, ки сарбозонро бо сару либос амир таъмин мекард. Бо фармони амир аз оғози ислоҳоти ҳарбӣ зарур шуд, ки тамоми лашкар бо яроқ таъмин гардад. Ҳангоми фориғ будан аз ҷанг сарбозон ҷома мепӯшиданд. Ранги либоси расмӣ сарбозон (костюм) сурх, шалворашон сафед буд, кулоҳашон телпаки

форсӣ буд. Сару либоси ҳарбиён - афсарони поёнӣ ҳар се сол иваз карда мешуд, ҳангоми юриши ҳарбӣ ба онҳо ҷуфти мӯзаҳо дода мешуд.

Амир Насрулло соли 1837 даста (баталон) «қисми махсуси ҳарбӣ-тўпчиро, ки ҳамаи таърихшиносон онро ҳамчун даста (взвод)-и артиллерия номидаанд» ташкил мекунад [204, с.213]. Ташкилкунандаи дастаи тўпчиён Абдусамади шиа ноиб эронӣ (Табрезӣ) ба шумор мерафт. Дар ин бора Н. Хаников кайд кардааст, ки «Ба ҳамон давра омадани Ноиб Абдусамад ва ташкили қўшунҳои мунтазам рост меояд. Абдусамад, ки зодаи Табрез буд, дар ибтидои ин аср (асри XIX – З.Ғ.) дар лашкари Форс хидмат мекард...»[106, с. 71, 231-232]. Ҳамаи 2500 сарбози Аморати Бухоро бо яроқи оташфишони найзадор, шамшер ва пистолет таъмин гашта буданд [147, с.40].

Дар бораи дастаи тўпчиҳои Аморати Бухоро И. Бониезов чунин нигоштааст: «Дар ибтидо ба ҳайати баталони артиллерӣ ду батарея дохил мешуд. Батареяи якум дар Бухоро ҷойгир буда, бо шаш тўпи мисини 12-фунтагӣ ва шаш қуттии лавозимоти тир мучахҳаз буд. Батареяи дуюм дар Ҳисор мустақар гардида, ҳамин гуна таркиб дошт ва ба беки Ҳисор итоат мекард.

Баъдан шумораи тўпҳои артиллерӣ дар баталони тўпчиҳо то бист адад зиёд карда шуд ва дар Бухоро корхонаи рехтагарии тўпҳо таъсис ёфт. Танҳо дар аввали асри XX дар ҳайати артиши амири Бухоро пулемётҳои «Виккерс», истеҳсоли Бритониё пайдо гардиданд» [235, с.89].

Бо яроқи оташфишон танҳо сарбозон ва тўпчиҳо таъмин карда мешуданд. Сарбозон бо милтиқи найзадор, тўпчиҳо бо пистолет ва шамшери русӣ, ки ғилофи оҳанин дошт, мусаллаҳ мегаштанд. Афсарон бо милтиқи бенайза, юзбошӣ бо милтиқи думила, пистолет ва шамшери бухороӣ (бо ғилофи ҷўбини бо ҷарми сияҳ печонидашуда) таъмин буданд.

Баталони сарбозон нахустин лашкари доимии Аморати Бухоро ва умуман Осиёи Миёна ба шумор рафта, бо яроқи оташфишон мусаллаҳ гашта буданд. Онҳо дар урдугоҳ бо аҳли оилашон ҷойгир карда мешуданд. Маҳаллае, ки урдугоҳи ҳарбӣ ҷойгир буд “сарбозхона” ном дошт ва дар он ҷо 800 хонавода

истиқомат доштанд [204, с.212]. Лашкари доимӣ –сарбозон ба чунин қисматҳо чудо мешуданд. Баталони (бӯлук)-и сарбозон 700 нафарро муттаҳид мекард. Баталон аз 7 *даста* (рота) иборат буда, даста аз ду *нимдаста*, 4 расад (взвод) ва 8 *бара* (нимвзвод) иборат буд. Ба даста *юзбошӣ* роҳбар буд. Ёвари юзбоширо *қаравулбегӣ* меномиданд. Расад (взвод)-ро *панҷоҳбошӣ* сарварӣ мекард, аз ӯ поёнтар *панҷоҳбошии хурд* меистод. Олими рус Е.К. Мейендорф, ки солҳои 20-уми асри XIX ба Бухоро ташриф оварда буд, таъкид кардааст, ки: «дар аморат ба мавқеи “командири полк”-*тӯқсабо*, “командири якчанд полкҳо” – *додхоҳ*, мавқеи сарлашкар ё маршалро *парвоначӣ* ишғол мекарданд. Дар аморат соҳибони мансаб ва унвони ҳарбиرو “*саркарда*” меномиданд» [90, с.139].

Теъдоди умумии сарбозон аз 40000 ҳазор нафар иборат буда, 250 нафари он гурӯҳи тўпчиёро ташкил медоданд. Дар Бухоро барои омада кардани тўпҳо тўпхонаи махсус сохта мешуд.

Инчунин, иборат аз гурӯҳи 200 нафараи аскарон бо услуби англисӣ созмон дода шуда, ҳайати он аз ҳисоби ғуломони эронӣ пурра мегардид. Ин дастаи ҳарбӣ ба сифати гвардияи махсуси амир Насрулло бо роҳбарии тўпчибошӣ Абдусамади Табрзӣ фаъолият мебуд. Тавре ки С. Айнӣ нигоштааст: «Дар аҳди амир Насрулло Абдусамад ном як шахси табрзӣ ворида Бухоро гардид. Чун ин шахс аз фунуни ҳарб ва машқи низомӣ хабардор буд, хидмати худро ба амир тақдим кард. Амир ин матлабро пазируфта аз усарои эронӣ 200 нафар гирд оварда ба дасти таълими ӯ супурд. Абдусамад ин 200 нафарро хуб таълим дода, бо тўпу туфанг мусаллаҳ намуд. Азбаски он замон дар Туркистон аскари низомӣ набуд, амир Насрулло ба сояи ин дусад нафар сарбоз ба қабилаҳои саркаш ба осонӣ ғалаба мекард» [116, с.37].

Абдусамад дар як вақт ҳамчун мушовири ҳарбӣ ва ноиби амир хизмат мекард. Вазифаи сардори гарнизони шаҳри Бухороро низ ба уҳда дошт. Ёро вазири ҳарб низ меномиданд, ӯ инчунин сарлашқари ҳамаи сардорон (командирон)-и қисмҳои ҳарбии хонигарӣ ба шумор мерафт. Дар назди амир ва аҳли дарбор обрӯву эътибори ӯ ниҳоят баланд буд [90, с.140].

Абдусамад тўпчибошӣ аскарони низомиро бо услуби аврупоӣ созмон медихад. Аз хориҷи мамлакат мутахассисони соҳаи ҳарбиро ҷалб мекунад, ки онҳо барои омӯзонидани сирру асрори ҳарбӣ, тайёр намудани яроқу аслиҳа мусоидат мекарданд. Дар ин давр дар Бухоро коргоҳи махсуси бо усули рехтагарии филизот тайёр кардани тўпҳо (замбаракҳо) ташкил карда мешавад. Иборат аз дусад нафар қисми махсуси ҳарбӣ бо услуби низомии англис созмон дода мешавад, ба ҳайати он ғуломони эронӣ шомил карда мешаванд. Гуруҳи мазкур гвардияи амир Насрулло ба шумор рафта, сарварии онро Абдусамади Табрзӣ ба зимма гирифта буд. Инчунин аз хориҷ Шохруххон ибн Иброҳимхон низ ҳамчун тўпчибошӣ ба сафи лашкари Аморати Бухоро ҷалб карда шуда буд.

Дар он давра тибқи ислоҳоти ҳарбӣ лашкар бо либосҳои махсус (куртаи сурх, шалвори сафед ва кулоҳ) таъмин карда мешавад. Сарбозон бо милтиқи найзодор, шамшер ва таппонча мусаллаҳ мегарданд. Ба сарбозони амир ба ғайр аз афсарони эрониву турк, инчунин афсарони рус таълим медоданд.

Роҷеъ ба ҷалби сарбозон ба ҳайати лашкари Аморати Бухоро И. Бониезов чунин қайд мекунад: «Қобили зикр аст, ки дар ибтидо амири Бухоро, ки ба вассалони худ — бекҳо эътимод надошт, ба ҷалби сарбозон тавассути харидани ғуломон оғоз намуд. Қисми асосии сарбозонро эронӣён – форсҳое ташкил медоданд, ки аз ҷониби туркманҳо ҳангоми ҳамла ба қаламрави Эрон асир гирифта шуда, сипас ба Бухоро фурухта мешуданд.

Аз миёни форсҳо дар аввал унтер-офитсерон ва афсарони қисмҳои пиёдагарди мунтазам таъин мегардиданд. Гуруҳи дуёми калонро асирони рус ташкил медоданд, ки онҳоро бинобар доштани дониши муосири ҳарбӣ ва таҷрибаи ҷангӣ хеле кадр мекарданд.

Ғайр аз русҳо ва форсҳо, ба ҳайати сарбозон ҳамчунин бухорӣён аз табақаҳои камбизоаттарини аҳолии шаҳр ҷалб карда мешуданд... Ҳамчунин дар хизмати амир дастаи муздурони афғон қарор дошт ва дар замони ҷанг амир метавонист чанд ҳазор туркмани кўчманчиро ба хизмат ҷалб намояд, ки бо ҷанговарии худ шуҳрат доштанд ва аз беҳтарин ҷанговарони Осиёи Марказӣ ба ҳисоб мерафтанд» [235, с.91].

Е.К. Мейендорф дар бораи вазъи тўпхона (артиллерия)-и Аморати Бухоро чунин маълумот додааст: «Тўпхона (артиллерия) аз дувоздаҳ адад тўпҳои форсӣ иборат аст, ки танҳо се-чортои онҳо бо аробаҳои тўп (лафет) бе меҳҳои оҳанӣ мучаҳҳаз гардидаанд. Ҳарчанд ин аробаҳо сечарха бошанд ҳам, бо вучуди ин, онҳо танҳо бо душвории зиёд ҳаракат карда метавонанд. Хулоса, онҳо новобаста ба истеъдоди тўпчибошӣ ё сардори тўпхона, ки як сарбози пири рус мебошад, обрӯ намеоранд» [90, с.140].

Муҳаққиқ И. Бониёзов доир ба тўпхона (артиллерия)-и Аморати Бухоро чунин нигоштааст: «Ба ҳайати батальони тўпхона (артиллерия) дар аввал ду батарея дохил мешуд. Батареяи якум дар Бухоро ҷойгир шуда, бо шаш тўпи мисии 12-фунта ва шаш қуттии тирдон мучаҳҳаз буд. Батареяи дуюм дар Ҳисор ҷойгир буд, ҳамин гуна ҳайат дошт ва ба беки Ҳисор итоат мекард. Баъдтар шумораи тўпҳо дар батальони тўпчиён то ба бист адад расонида шуд ва дар Бухоро корхонаи тўпрезӣ кушода шуд» [235, с.89].

Миёнаи асри XIX дар лашкари Аморати Бухоро тўпҳои эронии аз ҷониби туркманҳо овардашуда, тўпҳои дар Хитой аз ҷониби миссионерони аврупоӣ тайёркардашуда, фалконетҳо (тўпҳои калибри хурд) - “хитойчӣ” низ истифода мегаштанд.

Сарбозон нахустин хизматчиёни ҳарбии лашкари доимӣ буданд, ислоҳоти ҳарбӣ бошад навгонӣ дар таърихи ҳарбии Осиёи Миёна буд. Чунин навгонихоро на ҳама ҷонибдор буданд, аёну ашроф, сарварони баъзе қabilaҳои ўзбекҳо, ки муқобили ҳокимияти марказӣ буданд, муқовимат нишон медоданд. Инро ба инобат гирифта, амир Насрулло ба гузаронидани ислоҳоти ҳарбӣ ҷиддӣ муносибат кард. Ба ҳайати сарбозон асирони форс, русҳо ва ихтиёриён аз ҳисоби аҳолии таҳҷой ҷалб карда шуданд.

Сарбозон ба таври доимӣ дар урдугоҳи ҳарбӣ истиқомат мекарданд. Ба онҳо маош аз ҳазинаи давлат ба миқдори се сўми нуқрагӣ ҳар моҳ дода мешуд. Ба афсарон чунин маош таъин шуда буд: ҳар моҳ юзбошӣ 6 тилло, қаравулбеги 4,25 тилло, панҷоҳбошӣ 80 танга ва панҷоҳбошии хурд 50 танга мегирифтанд [204, с.213]. Дар давраи авҷи юришҳои ҳарбӣ ба ҳамаи сарбозон новобаста аз

унвону мансаб рӯзе як тилло маблағ пардохт карда мешуд. Инчунин, ба таври иловагӣ ба сарбозон мутобиқи унвону рутбаи ҳарбӣ маош ба тариқи зайл муқаррар карда мешуд: барои сарбозони одӣ ва тӯпчиён – барои хизмати се рӯзаашон 1 танга, ба даҳбошӣ барои ду рӯзи хизмат 1 танга, барои қаровулбеғӣ барои як рӯзи хизмат 2 танга, барои юзбошӣ барои як рӯз 4 танга.

То асри XIX лашкари Аморати Бухоро оиннома надошт ва дар асоси тартибу низоми асримиенагӣ фаъолият мебурд. Қўшуни доимии аспсавор созмон наёфта буд. Вале лашкари аспсавор ҳамеша ба ҷанг омода буд, дар аморат то 13 ҳазор аспсаворон мавҷуд буданд [147, с.302-303]. Аспсаворон дар замони осоишта дар дохили шаҳру деҳот, дар хонаҳои шахсиашон истиқомат мекарданд. Ба онҳо аз ҳазина маош муқаррар нагашта буд. Дар ҳолати ҷанг онҳо аз ҳазинаи давлат ба миқдори 2-3 танга тилло дар як моҳ маблағ мегирифтанд. Ғайр аз ин, дар сурати нобуд шудани асп дар ҷанг, ҷуброни он аз ҳисоби ҳазинаи давлат амалӣ мегашт.

Дар арафаи гузаронидани ислоҳоти ҳарбӣ, яъне солҳои 1830-1832 дар Бухоро лашкари аспсавори 20 ҳазор нафара, қўшуни пиёдагарди 400-нафара ташкил гардида буд, ки дар ихтиёри онҳо 41 адад тӯпҳо низ мавҷуд буданд. Ғайр аз ин, аз ҳудудҳои мухталифи аморат то 50 ҳазор аспсаворон (аз онҳо 10 ҳазораш аз Балх ва ҷануби Амударё) сарчамъ мешуданд. Тавре ки дар сарчашмаҳо омадааст, ин дар намуди элжари (милитсия-З.Ғ.) амал намуда, беҳатарии дохили мамлакатро низ таъмин мекард.

Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ тирӯ камон умуман зикр нашудааст, зеро ин намуди аслиҳа ба ҷорӣ шудани яроқи оташфишон аҳаммияти ҳудро аз даст дод. Дар ин бора П.И. Демезон маълумот додааст. Вай чунин навиштааст: «Сарбозони Бухоро маҳорати камонварии ҳудро комилан аз даст доданд» [74, с.72].

Лашкари Аморати Бухоро аз гуруҳҳои пиёдагард ва аспсаворон иборат буд. Аспсаворонро дар Аморати Бухоро “*ғалаботир*” ва “*қасабадор*” меномиданд. Ҳар яки онҳо бо найзаи дароз, шамшер ва милтиқи пилтагӣ мусаллаҳ мешуданд. Ҳангоми сар задани ҷанг аз ҳисоби аспсаворон лашкари

халқӣ созмон дода мешуд. Ҳар як вилоят дастаи сарбозони аспсаворро ба набард мефиристод. Сарвари қабила ба ин даста сарлашкар буд. Сарбозонро афсарони рус, эрониву туркӣ таълим медоданд. Тавре ки И. Бониёзов қайд мекунад: «Айёми набардҳои мусаллаҳона лашкар ба қисмҳои “марказ”, “қаноти рост”, “қаноти чап” тақсим мегашт. Инчунин истилоҳи “нешсаф”, “нешгард” ва “пассаф” истифода мегашт» [235, с.84].

Дар замони ҷанг коргарони махсус – ёрикдорон даъват мешуданд. Онҳо ба сохтмони иншооти мудофиавӣ, истеҳкомҳо машғул мешуданд [121, с.67, 95]. Нимаи аввали асри XIX дар Аморти Бухоро зимни амалиётҳои ҷангӣ хандақҳо кофта, обхезии сунӣ ташкил мекарданд ва ҳангоми муҳосира маҷрои оби дарёро ба самти дигар мегардонданд [204, с.217].

Чунонки И. Бониёзов таъкид кардааст: «Хидмати ҳарбӣ дар байни шахриёни Бухоро хеле номаҳбуб буд, бинобар ин, танҳо эҳтиёҷи ниҳоят сахт метавонист сокини Бухоро маҷбур кунад, ки сарбоз шавад. Сарбозонро дар казармаҳо ҷой медоданд, вале баъдтар барои онҳо дар берун аз шаҳр шаҳракҳои иборат аз хонаҳои давлатӣ сохтанд. Дар ҳар як хона як оилаи сарбоз ҷойгир мешуд. Ҳар як сарбоз маоши пулӣ ва дар як сол як маротиба маҷмуи сарулибос мегирифт. Дар шароити лашкаркашӣ ба сарбозон дар як рӯз сетой нон ва бегоҳирӯзӣ аз ҳисоби давлат шӯрбои гарм дода мешуд. Пас аз соли 1858 сарбозон мебоист аз ҳисоби маоши худ барои худ хӯрок харидорӣ мекарданд» [235, с.91].

Дар лашкари бухороӣ оиннома, низоми хизмати дохилӣ ва посбонӣ вучуд надошт. Хизмат дар сафи лашкар дар асоси одатҳои асримиёнагӣ ба роҳ монда шуда буд. Сафири Эрон, ки дар аҳди амир Насрулло ба Бухоро ташриф оварда буд, таъкид мекунад, ки лашкари бухороӣ ба кадом самт лашкар кашанд, юриши онҳо аз чил рӯз зиёд давом намекард. Амир ҳуқуқ надошт, ки ин муҳлатро ҳатто ба панҷ рӯз дароз кунад. Новобаста аз натиҷаи ҷанг сарбозон пароканда мешуданд. Сафир қайд намояд, ки ин одатро на фақат лашкари Бухоро, балки Қўқанд ва Хоразм низ риоя мекарданд. Боз як одати дигар аз он иборат буд, ки муҳосираи қалъа набояд аз ҳафт рӯз зиёд бошад. Яъне қалъаро

лашкар бояд дар ҳафт рӯз фатҳ намояд. Дар акси ҳол сарбозон онро тарк мекарданд. Маҳз ҳамин ҳолатҳо аз заифии лашкари хонигариҳои Осиёи Миёна дарак меоданд.

Ҷинойтҳои аз ҷониби лашкар содиргашта, инчунин шикоятҳои сарбозонро амалдори махсус - *қози-аскар* дида мебаромад. Дар бораи ҷинойтҳои ҳарбӣ фатворо *муфтий-аскар* омода менамуд. *Муфтий-аскар* дурустӣ ё нодурустии ҳукмҳои қозиро дар масъалаи ҳарбӣ баррасӣ мекард. Яъне, қарорҳои ҳарбӣ ва шахрвандӣ аз ҷониби маҳкамаҳои алоҳида дида баромада мешуд.

Дар таркиби лашкари доимии Аморати Бухоро мусиқинавозони ҳарбӣ низ хизмат карданд. Онҳо дар байни сарбозон ва тўпчиҳо фаъолият мебуданд. 14 нафар нағорачӣ ва 14 нафар сурнайнавозон ба хизмат ҷалб гаштанд, ғайр аз ин, дар ҳар баталон 2 нафар мусиқачии нағораи туркӣ ва 4 қарнайнавоз фаъолият мебуданд, инчунин дар назди дастаи тўпчиён 6 нафар қарнайнавозон хизмат мекарданд. Теъдоди мусиқанавозони ҳарбӣ 40 нафарро ташкил дода, ба онҳо юзбошӣ сарварӣ мекард [204, с.213].

Нимаи аввали асри XIX лашкари доимӣ дар Бухоро ба пуррагӣ созмон дода нашуд. Дар юришҳои ҳарбии аморат *қарочирикҳо* нисбат ба *сарбозон* бештар истифода мешуданд. *Сарбозон* ва *тўпчиҳо* бемуҳлат хизмати ҳарбиро адо мекарданд.

Онҳо, тўпчию душманро ба ҳарос меандохтанд ва ғалабаи лашкари амирро дар набардҳо таъмин мекарданд. Ҳукуматдорон бо ташкили лашкари доимӣ аз дастгирии пайвастаи ҳарбӣ бархурдор гаштанд, лашкар дар паҳши исёнҳо низ истифода мегафт. Лашкари амир дар ҷамъоварии андоз низ иштирок мекард, аз иҷрои маҷбуриятҳои деҳқонон назорат мебуд.

Сафири Эрон доир ба сохтори низоми идоракунии Аморати Бухоро дар солҳои 1843-1844 маълумоти муҳимро оварда, ҳамаи мансабҳоро ба тариқи зайл номбар кардааст: «дахбошӣ, панҷохбошӣ, юзбошӣ, чехрабошӣ, мирзобошӣ, хазинадорбошии бе мансаб, қарчибошӣ, чапоначӣ, гулбошӣ, қўрбошӣ, қаровулбегӣ, пансадбошӣ, мирохур, тўқсабо, меҳтар, экишоғабошӣ, ҷиғатойбегӣ, иноқ, бӣ, додхоҳ, иноқи калон (бе муҳр), парвоначӣ бо муҳр,

девонбегӣ, девонбегии калон, унвони мирзо (аз авлоди амир), атолик, кушбегӣ – вазири амир» [147, с.320].

Дар Аморати Бухоро ба бунёди қалъа, деворҳои шаҳрҳо ва қасабаҳои деҳотӣ, яъне истехкомҳои мудофиавӣ аҳаммияти муҳим меоданд. Яке аз шаҳрҳои дорои истехком-қалъаи мустаҳкам Каркӣ (воқеъ дар соҳили Амударё) ба шумор мерафт. Ин қалъа барои Бухоро “қалъаи сарҳадӣ” ҳисобида шуда, дар соҳили рости Амударё ҷойгир буд, дар он ҷо 4 адад тӯп (замбарак) низ мавҷуд буд. Қисми асосии шаҳр дар соҳили чапи Амударё ҷойгир буда, он аз девори сеқабатаи поҳсагӣ иҳота гашта, дар он ҷо 16 тӯпи ҷўянӣ ва 6 тӯпи мисин ҷойгир карда шуда буд [59, с.191].

Ҳамин тариқ, мақоми давлат дар минтақа новобаста аз макон ва шароити таърихӣ аз вазъи лашкардорӣ вай вобастагии калон дорад. Аз таҳлили маводи сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ бармеояд, ки лашкари Аморати Бухоро дар байни дигар давлатҳои Осиёи Миёна ҷорӣ буд.

Лашкари Аморати Бухоро дар асри XIX аз ду гуруҳ – пиёдагард ва аспсаворон иборат буд. Аспсаворон, ки онҳоро "ғалаботир" ва "қасабадор" меномиданд, бо найзаи дароз, шамшер ва милтиқи пилтагӣ мусаллаҳ буданд. Дар ҳолати ҷанг лашкари халқӣ аз ҳисоби аспсаворон ташкил мегадид, ки сарварони қабिलाҳо онҳоро ба набард мефиристоданд. Афсарони рус, эронӣ ва туркӣ барои таълим додани сарбозон масъул буданд [59, с.192].

Барои ҳифзи минтақа ва амалиётҳои мудофиавӣ коргарони махсус (ёрикдорон) барои сохтмони истгоҳҳо ва иншооти мудофиавӣ даъват мешуданд. Ҳангоми муҳосира хандақҳо кофта, обҳезии сунъӣ ташкил мекарданд ва аз маҷрои оби дарёҳо барои манфияти ҷанг истифода мебарданд [59, с.192].

Дар баҳши идоракунӣ Аморати Бухоро низоми махсуси хизмати дохилӣ ва оиннома надошт. Хизмат дар лашкар дар асоси одатҳои асримиёнагӣ сурат мегирифт.

Ислоҳоти ҳарбии амир Насрулло, ки соли 1837 оғоз ёфт, як қадам муҳимми нав дар таърихи ҳарбии Аморати Бухоро буд. Бо таъсиси лашкари доимӣ ва таъмини сарбозон бо яроқҳои муосир, ҳамчунин таъсис додани баталонҳои

муташаккил ва тўпхонаҳои махсус ҳолати ҷангии лашкар ба таври назаррас беҳтар гардид. Аз ҷумла, таҳияи либосҳои расмӣ сарбозон ва мустаҳкам намудани интизом дар байни онҳо нишонаҳои аслии ин ислоҳот мебошанд [59, с.193].

Амир Насрулло дар асоси ислоҳот дар лашкар як системаи мукаммали ташкилоти ҳарбӣ барпо кард. Ин шомил кардани аскарони доимии пиёдагард, тўпчиён ва аспсаворон, ки ҳар кадом вазифаҳои муайянро ба уҳда доштанд. Ба ҳар як гурӯҳ ё баталон вазифа дода мешуд ва вазифаҳои ҳарбӣ дар дохили лашкар хеле дуруст ва равшан ба роҳ монда мешуданд.

Дар ҷараёни ин ислоҳот Абдусамад Табрэзӣ ҳамчун роҳбари тўпчибошӣ ва мушовири ҳарбии амир, на танҳо дар ташкили дастаҳои тўпчиён, балки дар омодагии аскарон ва мутахассисони ҳарбӣ низ нақши муҳиме дошт. Вай инчунин бо истифода аз мутахассисони хориҷӣ ва ҷалби онҳо ба омӯзиши технологии ҳарбӣ, ба рушди лашкари Бухоро мусоидат кард [59, с.193].

Аз таҳлили сохтори лашкар ва дастовардҳои ислоҳот бармеояд, ки онҳо на танҳо ҳадафҳои амният ва дифоъро таъмин мекарданд, балки ташкили низоми идоракунии ҳарбӣ, ба монанди қишрҳои фармондеҳӣ, системаи сарлашкарӣ ва вазифаҳои афсарӣ, инчунин ташкили гарнизонҳо ва урдугоҳҳои муназзамро имконпазир гардониданд. Ҳамин тариқ, ислоҳоти амир Насрулло соли 1837 на танҳо марҳилаи муҳим дар таърихи низоми ҳарбии Аморати Бухоро, балки намунаи мутобиқсозии анъанаҳои миллӣ бо таҷрибаҳои ҷаҳонӣ маҳсуб меёфт.

Ислоҳоти ҳарбӣ соли 1837 ба ташкил намудани низоми мукаммали лашкари доимӣ ва гвардияи махсуси амирӣ оварда расонд. Ташкили баталонҳо, дастаҳои пиёдагард ва қисмҳои тўпчӣ бо таҷҳизоти замонавӣ, инчунин истифодаи машваратчиёни хориҷӣ ва анъанаҳои аврупоӣ, ҳамчун намунаи омезиши таҷрибаи миллӣ ва ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки Аморати Бухоро дар замони амир Насрулло тавонист низоми ҳарбии муассир ва омодабоширо ба вуҷуд оварад. Ин раванд саҳми муассир дар устувор намудани давлатдории аморатӣ ва таҳкими неруҳои ҳарбӣ дошт [59, с.193].

Ба ҳар ҳол, ин ислохотро на ҳама ҷонибдорӣ ё қабул мекард, балки аъёну ашроф ва сарварони баъзе қабिलाҳо муҳолифат нишон медоданд. Муқовимат ба ҳокимияти марказӣ ва тартиби наву ислоҳоти ҳарбӣ аз ҷониби баъзе қишрҳои ҷомеа нишон дод, ки тарзи қаблан қабулшудаи хидмати ҳарбӣ дар байни баъзе гурӯҳҳо дигар на танҳо қобили қабул набуд, балки як таҳдид ба манофеи онҳо ҳисобида мешуд [59, с.194].

Ҳарчанд иқдомоти амир Насрулло барои таҳкими лашкар ва беҳтар кардани заминаҳои ҳарбӣ муфид буданд, ки дар натиҷа дар ҷангҳои баъдӣ қобилият ва шиддати Аморати Бухоро зиёд шуд, лекин муқовимати дохилии мардум ба ин ислоҳот нишон медиҳад, ки сиёсати ҳарбӣ бояд мувофиқ бо эҳтиёҷоти иҷтимоии кишвар ва вазъи сиёсӣ бошад.

Ҳамин тавр, таҳлили низоми низомии Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX нишон медиҳад, ки ислоҳоти ҳарбии амир Насрулло дар соли 1837 марҳилаи муҳими гузариш аз сохтори суннатии феодалӣ ба низоми мунтазами давлатиро оғоз намуд. То ин давра лашкар, асосан аз саворагони ғайримунтазами қабилавӣ ва навкарони ашроф иборат буд, ки садоқати онҳо на аз давлат, балки аз сарварони маҳаллӣ вобастагӣ дошт. Ташкили аввалин воҳидҳои доимии пиёдагард (сарбозон) ва баталонҳои тўпчӣ имкон дод, ки ҳокимияти марказӣ мустақам гардида, вобастагии амир аз неруҳои саркаши қабилавӣ коҳиш ёбад.

Ҷанбаи муҳими ин таҳаввулот дар ворид намудани унсурҳои низомии аврупоӣ ва истифодаи таҷрибаи мутахассисони хориҷӣ, аз ҷумла афсарони эронӣ ва рус ифода меёбад. Мусаллаҳ гардонидани лашкар бо силоҳи оташфишони найзодор, ҷорӣ кардани либоси ягонаи ҳарбӣ ва ташкили урдугоҳҳои махсус (сарбозхонаҳо) аз кӯшиши ҷиддии аморат барои касбӣ гардонидани неруҳои мусаллаҳ шаҳодат медиҳад. Ин раванд на танҳо таркиби техникӣ, балки сохтори идории лашкарро низ фаро гирифта, рутбаҳои мушаххаси низомиро аз даҳбошӣ то тўқсабо муназзам сохт.

Бо вуҷуди ин, татбиқи ислоҳот бо монеаҳои ҷиддии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ рӯ ба рӯ гардид, ки дар номаҳбубии хидмати ҳарбӣ миёни шаҳриён ва

муқовимати ашрофи феодалий таҷассум меёфт. Низоми таъминоти моддӣ, ки бар заминҳои «танҳоҳ» ва маоши номунтазам таъя мекард, натавонист устувории пурраи иқтисодии сарбозонро таъмин намояд. Дар натиҷа, ислоҳоти соли 1837 ҳарчанд иқтисодии ҷангии аморатро нисбат ба ҳамсоягони минтақавӣ баланд бардошт, аммо бинобар набудани заминаҳои техникий иҷтимоӣ, натавонист системаи низомиро ба сатҳи артишҳои муосири замон пурра мутобиқ созад.

БОБИ 3. ТАМОИЛҲОИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ АМОРАТИ БУХОРО

3.1. Робитаҳои Аморати Бухоро бо Русияи подшоҳӣ ва хонигарихои Осиёи Миёна

Таваҷҷуҳи Русияи подшоҳӣ ба Осиёи Миёна аз замони Пётри I вусъат меёбад. Аз ҷониби Пётри I экспедитсияҳо таҳти сарвари Бекович Черкасский ва Флорио Беневенӣ ба Осиёи Миёна созмон дода шуда буд. Дар давраи ташкилёбии хонигарихои Бухоро, Хева ва Қўқанд Русияи подшоҳӣ дар аввал кӯшиш намуд, ки бо хонигарихо робитаҳои тиҷоратӣ барқарор намояд.

П. Савелев таъкид кардааст, ки дар соҳаи тиҷорат, фурӯши маҳсулот дар Осиёи Миёна Русия мавқеи муҳимро ишғол мекард. Ба самти сарҳади Русия аз Бухоро тавассути шаш роҳ тоҷирон раҳсипор мегаштанд. Роҳи наздиктарин ба воситаи қаламрави хонигарии Хева мегузашт, сипас байни баҳрҳои Арал ва Каспӣ ба Астрахан мерасид, аз он ҷо бо дарёи Волга ба ярмаркаи Нижний Новгород мерасид. Ин роҳ бинобар аз биебони камоб гузаштанаш мушкул буд. Ба зами ин, муносибати Бухоро бо хонигарии Хева на ҳама вақт хуб буд. Инчунин, хавфи ҳучуми қирғизҳо (қазоқҳо)-и Ҷузи Хурд вучуд дошт [102, с.14] Қисми дигари тоҷирон тавассути ҳудуди шарқтар аз баҳри Арал тавассути роҳи тиҷоратӣ аз қаламрави Ҷузи Калон ба самти Оренбург, Орск, Троицк, Петропавловск ё Семипалатинск раҳсипор мегаштанд.

То ибтидои асри XIX (то соли 1820), баъди сафари Ченкинсон дар давоми қариб 250 сол ба Бухоро сафирони хориҷӣ ташриф наовардаанд. Ҳаёти сафорати махсуси Бухоро соли 1825 бо роҳбарии Бекназар Абдулкарим бо маншури амир ва ҳадяҳо ба Санкт-Петербург фиристода мешавад. Сафирон аз подшоҳи рус хоҳиш намуданд, ки беҳатарии роҳҳои тиҷоратиро таъмин намояд, зеро хонигарии Хева ва кўчманчиён корвонҳоро талаву тороч намуда, ба савдогарон зарари калон мерасониданд. Сафирон хоҳиши амир Ҳайдарро оид ба Бухоро фиристода шудани ҳаёти сафорати Русияи подшоҳӣ ба император расониданд. Инчунин аз давлати рус хоҳиш намуданд, ки дар

Бухоро мадраса ва дар Санкт-Петербург барои сафирони бухорой масҷид бунёд кунанд.

Нимаи аввали асри XIX аз Петербург ба Бухорову Хева ҳайати сафоратҳои Русия подшоҳӣ фиристода мешаванд, ки ҳадафи асосии онҳо ҷосусӣ (разведка) ва ба роҳ мондани тичорат буд. Намояндагон сафоратҳои русҳо на танҳо бо нияти ҳарбӣ сиёсӣ, инчунин бо ҳадафҳои разведкаи иқтисодӣ ба Осиёи Миёна ташриф меоварданд.

Аввали асри XIX Русияи подшоҳӣ оид ба вазияти байналхалқӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ маълумоти кофӣ надошт. Зеро дар ин давра дар сохтори давлатии Русия мақомоте, ки сиёсати давлатиро дар самти шарқ назорат мекард, вучуд надошт. Департаменти Осиёи Вазорати қорҳои хориҷии Русия танҳо соли 1819 таъсис дода шуд. Аммо то соли 1847 фаъолияти ин Департамент танҳо ба ҳалли масъалаҳои муносибати Русияву Хитой дар Шарқи Дур нигаронида шуда буд. Аз ин лиҳоз, дар нимаи дууми асри XIX дар байни ҳукуматдорони рус ҳанӯз консепсияи ягонаи осиймиёнагии сиёсати хориҷӣ тарҳрезӣ нашуда буд. Ҳатто имконияти ба роҳ мондани робитаҳо дар сатҳи сафирон, консулгарихову намояндагӣҳо вучуд надошт.

Русия подшоҳӣ зарурати фиристодани ҳайати сафиронро ба хонигарҳои Осиёи Миёна эҳсос намуда, соли 1810 ба Бухоро бо роҳбарии поручики артиши бошқирд Абдулносир Субҳонқуловро сафарбар намуд. Ҳадафи расмӣ ҳайати сафорат Грамотаи императорро ба амири Бухоро дастрас намудан буда, инчунин он вазифадор гардид, ки омӯхтани вазъи тичорат, манфиатҳои иқтисодии тоҷирони бухорӣ ва ҳукумат, муайян кардани роҳҳои тичоратӣ, муайян намудани ашхосе, ки бо сохтани пулҳои қалбақӣ машғуланд ва ғайра ба шумор мерафт. Албатта А. Субҳонқулов муваффақ шуд, ки маълумоти заруриро барои Ҳукумати Русия дастрас намояд, аммо пеш роҳи тайёркунандагони пулҳои қалбақиро гирифта натавонист [102, с.16].

Новобаста аз ин, раванди рушди таърихи Русия дар даҳсолаҳои аввали асри XIX талаб мекард, ки бо хонигарҳои Осиёи Миёна робитаҳои сиёсӣ, тичоративу иқтисодиро ба роҳ монда шаванд. Пеш аз ҳама, бартарии робитаҳо

бо Аморати Бухоро барои Русия муҳим буд. Зеро дар Бухоро нисбат ба дигар хонигариҳо низоми дохилии сиёсӣ устувор буда, мавқеи ҷойгиршавии он ба Русияи подшоҳӣ имкон медод, ки ба воситаи он ба бозорҳои Шарқи Миёна ва Ҳинустон барояд. Барои ҳамин ҳам Русия кӯшиш кард, ки бо Бухоро муносибатҳои дипломатиро ба роҳ монанд ва тичоратро дар минтақа рушд диҳад [102, с.16].

Подшоҳии русҳо бо мақсади ба роҳ мондаи муносибатҳои тичоратӣ ва ба роҳ мондани омӯзиши илмӣ кишвари мо ҳаёти сафоратро таҳти сарвари А.Ф. Негри созмон медиҳад. А.Ф. Негри санаи 3-юми июли соли 1820 сарвари ҳаёти сафорат ба Аморати Бухоро таъин мегардад. Ӯ забонҳои туркӣ ва форсиро хеле хуб медонист. Соли 1818 А.Ф. Негри дар ҳаёти сафорати Империяи Русия дар Техрон ба ҳайси машваратчии калон таъин шуда буд [102, с.16].

Мақсади асосии сафорати Негри ба Бухоро анҷом додани гуфтушунид байни ду мамлакат дар масъалаи васеъ ба роҳ мондани тичорат буд. Ҳукуматдорони рус барои роҳандозии муносибатҳои иқтисодӣ ва мустаҳкам намудани мавқеи сиёсӣ бо Бухоро ҳавасманд буданд. Барои ҳамин ҳам ба ҳаёти сафорати Негри супориш дода мешавад, ки дар бораи захираҳои табиӣ хонигариҳои Осиёи Миёна, дар бораи ҳукуматдорони он, муносибати байниҳамдигарии онҳо, инчунин бо Афғонистон, Эрон ва Туркияи усмонӣ, дар бораи имкониятҳои шино кардани киштиҳо дар дарёҳои Амударё ва Сирдарё, эҳтиёҷоти аҳолии Осиёи Миёна ба молу маҳсулоти Русия маълумот ҷамъ оваранд. Ғайр аз ин, ба миссияи Негри супориш дода шуда буд, ки оид ба озод кардани асирони рус дар хонигариҳо тадбирҳо андешад. Ҳамаи ин вазифаҳоро як ҳуди А.Ф. Негри ба сомон расонида наметавонист. Бинобар ин, ҳукуматдорони рус ба ҳаёти ин сафорат натуралист, доктор Х. Пандер ва Э.А. Эверсман, ҷуғрофидон ва мутахассиси омор полковник, барон Е. К. Мейендорф, инчунин афсарони штаби генералӣ Г. Валховский ва Г. Тимофеев ва хизматчиҳои Вазорати корҳои хориҷӣ Л. Яковлев, муҳандисони корпуси алоҳидаи шӯбаи Оренбург подпоручикон Тафаев ва Артюховро шомил

намуданд. Ҳайати сафоратро корвони калони тоҷирон низ ҳамроҳӣ мекарданд. Ҳайати сафорат моҳи октябри соли 1820 аз Оренбург бо корвони бузург, иборат аз 368 уштур ва 400 асп, ба назораи 200 нафар казакҳои рус, 20 нафар пиёдагард, 25 нафар бошқирдҳо ва 2 тўп ба самти Бухоро раҳсипор гашт. Корвони сафорат 20-уми декабри соли 1820 ба Бухоро ворид шуд. Сафорат то 10-уми марти соли 1821 дар Бухоро қарор дошт ва бо ҳамон роҳ ба Русия баргашт [148, с.103-105].

А.Ф. Негри бевосита бо амир Ҳайдар ва қушбегӣ Муҳаммад Ҳакимбӣ мулоқот орошт. Амир Ҳайдар розигӣ дод, ки дар робита бо Русия омадурафти корвони тоҷирони ҳар ду ҷониб ҷоннок карда шавад. Аммо, ба таври умум, қабули Негри аз ҷониби амир Ҳайдар хушбинона набуд, амир аз Негри талаб кард, ки ба тезӣ Бухороро тарк кунад.

Экспедитсияи дигари русҳо зимистони соли 1824 аз Оренбург бо дастаи 625 нафара бо ду тўп корвони тоҷирон ба самти Бухоро фиристода мешавад. Сарвари ин сафоратро полковник С.Ф. Сялковский бар уҳда дошт. Барои ташкили ин ҳайати сафирон ва тоҷирон подшоҳ Александри I барои корҳои ташкилӣ 223,5 ҳазор рубл маблағ ҷудо кард. 3 ноябри соли 1824 корвони сафирону тоҷирон аз қалъаи Орск дар ҳайати тоҷирони Оренбургу Троицк бо 169 уштур ва аз 1-ум то 12-уми ноябр бо 690 уштури боркашон аз Троицк ба самти ҷануб равон гашт. Корвонро 250 пиёдагард ва ҳамин қадар казакҳои аспсавор бо ду адад тўп ҳамроҳӣ карданд. Корвонбошӣ тоҷир Е. Кайдалов интиҳоб гашта буд. Аммо дар роҳ ҳангоми убур намудани Сирдарё корвони онҳо дар Қизилқум ба ҳамлаи хевагиҳо ва қирғизҳо (қазоқҳо) дучор гашта, ба қафо бармегардад. Ҳангоми бозгашт корвон наздик ду ҳазор уштур, 40 ҳазор майда, 2 ҳазор маркаби боркашонро талаф доданд Инчунин, аз ҳайати корвон се нафар кушта ва 16 нафар ҷароҳат бардоштанд.

Бояд зикр кард, ки дар ин давра Бухоро барои тамоми Осиёи Миёна нуқтаи тиҷоратӣ ва транзитии интиқоли молу маҳсулот ба шумор мерафт. Дар Бухоро калонтарин бозорҳо амал мекарданд. Дар шаҳр кӯчаҳои болопӯш-тимҳо бо растаҳои фӯрӯши маҳсулот хеле зиёд буданд. Ҳамасола молу маҳсулоти хориҷӣ

ба Бухоро тавассути 12-15 ҳазор уштури боркашон ворид мегашт [148, с.103-105].

Робитаҳои тиҷоратӣ бо хонигариҳои Осиёи Миёна барои Русия аҳамияти муҳим дошт. Ба Осиёи Миёна ҳамроҳи корвонҳои тиҷоратӣ ҳунармандон, табибон, меъморон низ раҳсипор мегаштанд. Аксар вақт тоҷирони бухороӣ ба ҳайси сафир ба Русия фиристода мешуданд.

Дар шароити Осиёи Миёнаи асри XIX муносибатҳои феодалӣ рӯ ба таназзул ниҳоданд, робитаҳои тиҷоратии байни хонигариҳо, хусусан савдо бо Русия ҳамоно идома меёфт. Албатта робитаи тиҷоратии хонигариҳои Осиёи Миёна бо Русия дар таърихи хонигариҳо нақши муҳим бозид. Дар ҳаёти рӯзмарраи мардум оҳан ва чӯян қойгоҳи муҳимро ишғол мекард. Аз ин филизот бел, каланд, омоч (сипор), корд, дос, яроқу аслиҳа, арра, асбоби рӯзғор тайёр мекарданд. Инчунин хонигариҳои Осиёи Миёна аз Русия чарм ва дигар молҳои зарурро дастрас менамуданд. Ғайр аз ин, аз Русия ба Осиёи Миёна сиккаҳои тилло (тангаҳо), тунука, пӯлод, чит, симоб, қанд ва дигар маҳсулот оварда мешуд. Аз Аморати Бухоро, хонигариҳои Қўқанд ва Хева ба Русия пахта, дока, газвори гулдор, алча, шохӣ, адрас, чомаву миёнбанд (рӯймол), ришта, пӯсти қароқўл барин молҳо содирот мешуданд. Барои рушди саноати бофандагии Русия эҳтиёҷот ба пахта меафзояд. Аз ин лиҳоз, дар хонигариҳои Осиёи Миёна ба кишти пунбадона эътибор меафзояд.

Аз ибтидои асри XIX ташифи англисҳо дар симои сайёҳон, ки дар назди худ гӯё ҷамъоварии маълумотҳои илмиро дар бораи давлатҳои халқиятҳои Осиёи Миёнаро гузошта буданд, шуруъ мешавад. Яке аз аввалин ташаббускорон оид ба воридшавии ҷосусон-разведкачиён, эмиссарҳои англис ба хонигариҳои Осиёи Миёна байтор дар Британияи Ҳиндустон Вилиям Муркфорт ба шумор меравад. Муркфорт соли 1813 аз ҳукуматдори англис дар Ҳиндустон (мустамликадорон) хоҳиш мекунад, ки ба Кашмир, сипас ба Балх ва Бухоро намоянда (агент)-и худ Мир Иззатулло ва капитан Хирсейро фириштад. Ба ҳаёти ин гурӯҳи Муркфорт ғайр аз Мир Иззатулло ва Хирсей якчанд нафар мусулмонони ҳиндустонӣ низ шомил буданд. Ҳаёти экспедитсия

ба маҳаллҳои зерин: Аток, Кашмир, Тибет, Ёрканд, Қошғар, Пекин, Қўқанд, Самарқанд, Бухоро, Балх, Хулм-Бомӣён, Кобул сафар намуданд. Мир Иззатулло дар Осиёи Миёна баъд аз сайри Қўқанд ва Бухоро дар бораи хониғарии Қўқанд маълумоти муфасссал гирд овард.

Мир Иззатулло дар бораи вазъи сиёсии хониғарӣ, чараён ва рафти табaddулотии давлати ташкил намудани Умархон маълумот медиҳад. Далелҳои дақиқ дар бораи ҳолати лашкари хониғарӣ, теъдоди сарбозон, ҳайати этникии он баён кардааст. Мир Иззатулло доир ба робитаҳои байналхалқии хониғарӣ низ иттилоот додааст. Хусусияти душманона доштани муносибатҳои байни Қўқанд ва Бухоро баён мекунад. Мир Иззатулло ба тарғиби сиёсати англисҳо низ машғул мегардад. Тарғиб мекард, ки хониғарии Осиёи Миёна муносибатҳои дӯстона бо Англия дошта бошанд.

Баъди сафари Мир Иззатулло худи В. Муркфорт ба Бухоро сафар намуд. Ин сафар дар давоми солҳои 1819-1825 идома меёбад [219, с.105]. Чунонки Ч. Морган таъкид мекунад, В. Муркфорт соли 1823 ба Бухоро бо иҷозати генерал-губернатори Ҳиндустон Хастингс ташриф овардааст. Эмиссари англис ба Бухоро гӯё бо мақсади барои парвариши аспҳои Калкутта интиҳоб намудани аспҳои зоти Осиёи Миёна омада будааст [261, с.17]. Дар Бухоро сафири англис бо амир вомахӯрад. В. Муркфорт аёми бозгашт дар роҳ кушта мешавад [202, с. 71-84].

Мавриди зикр аст, ки дар натиҷаи таҳлили сарчашмаҳо, ҳуҷҷат ва асарҳо маълум мегардад, ки дар Аморати Бухоро қабули намоёндагонии давлатҳои дигар, гусели онҳо, интиҳоби сафирон барои фиристодан ба кишварҳои дигар аз рӯйи манфиатҳои аморат сураат гирифта, тибқи талаботи қоидаҳои муносибатҳои дипломатӣ ба роҳ монда мешуд. Дар қаламрави Аморати Бухоро қабул ва гусели сафирон аз рӯйи тартиби зерин амалӣ мегардид:

- қабул ва мувофиқи тартиби хосса қойғиркунии сафирон ё вакилоне, ки ба қаламрави аморат ташриф овардаанд;

- ташкил намудани вохӯриҳои расмӣ вакилони ҳукумати амирӣ бо сафирон ва аъзоёни корпуси сафорат;

- амалӣ намудани тadbирҳои мушаххас ба сафирон барои фаъолият дар қаламрави аморат дар давраи сафирӣ;

- таъмини хориҷшавии сафирони дар қабули амир буда аз қаламрави мамлакат [202, с. 71-84].

Дар нимаи аввали асри XIX доираҳои тиҷорати Русияи подшоҳӣ дар қараёни васеъ намудани фаъолияти осийимийёнагӣ ба муаммоҳои бехатарии қорвонҳо савдогарон дучор гаштанд. Барои ба роҳ мондани робитаҳои тиҷоратӣ бо Бухоро қорвонҳо аз ҳудуди хонигарии Ҳева убур мекард. Вале аксарияти қорвонҳо аз ҷониби роҳзанҳо талаву тороч мегаштанд. Вазъият солҳои 20-уми асри XIX бар асари ҳуҷуми хони Ҳева Муҳаммад Раҳимхон ба қаламрави Ҷузи Хурди қазокҳо муташанниҷ мегардад, зеро Ҷузи Хурд зери васояти Русия қарор дошт. Ҳукуматдорони Русия сиёсати фишоровариро ба хонигарии Ҳева ба роҳ монданд. Ба ин қор генерал-губернатори Оренбург В.А. Перовский роҳбарӣ кард.

Ҷ соли 1836 Оренбург барои беҳтар кардани робита бо хонигарии Ҳева дар назди хон Оллоҳқулихон вазифаҳои зерин мегузорад: 1) озод кардани асирони рус, 2) фароҳам овардани шароит барои амалиёти савдогарони рус, 3) даҳлат нақардан ба қорҳои қирғиз-қайсақҳо.

Русия воридшавии англисқоро ба Осиёи Миёна намехост. Барои ҳамин ҳам ҳамаҷониба кӯшиш намуд, ки муносибатҳои дипломатиро ба хонигарии Осиёи Миёна ба роҳ монад. Русия дар ин давр сафирони Бухоро, Қўқанд ва Ҳеваро қабул карда, ба ин мамлакатҳо пайваста сафирони худро мефиристад. Дар Осиёи Миёна эҳтиёҷ ба молҳои Русия зиёд буд. Сафирони Бухоро ва Ҳева аз Русия барои рушди тиҷорати тарафайн имтиёзҳо меқурсиданд.

Англия низ барои зер таъсири худ даровардани хонигарии Осиёи Миёна кӯшиш мекард. Эверсман ҳанӯз солҳои 20-уми асри XIX навишта буд, ки дар бозорҳои Бухоро ӯ ба миқдори зиёд молу маҳсулоти саноатии Англияро дидааст, ки онҳо ба воситаи тоҷирони эронӣ ва ҳиндустонӣ ворид мегаштанд [257, с.76].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Британияи Кабир барои сусти кардани мавқеи Русия дар минтақаи Осиёи Миёна на фақат аз воситаҳои ҳарбӣ-сиёсӣ балки фишангҳои иқтисодӣ низ истифода мебард. Барои танг намудани доираи тиҷорати Русия соҳибкорони британиягӣ дар ин давр ба ворид кардани маҳсулоти саноатии Англия ва фурӯши онҳо бо нархи арзон шуруъ намуданд. Ин масъала дар китоби П.И. Неболсин “Очеркҳои тиҷорати Русия бо Осиёи Миёна” инъикос шудааст.

Муаллиф аз нақли савдогарони Бухоро менигорад, ки «англисҳо бо мақсади ба фурӯши маҳсулоти русҳо ҳалал ворид намудан, соли 1841 махсусан соли 1842 ба Бухоро моли зиёдро ворид намуда бо нархи арзон (новобаста аз зиён буданаш) ба фурӯш гузоштанд, дар натиҷа мардум ба молу маҳсулоти русҳо эътибор надоданд, асосан газворҳои англисҳоро харидорӣ намуданд. Бо ин роҳ англисҳо тоҷирони русро аз бозор берун карданд ва баъди гузашти як-ду сол нархи маҳсулоти худро ду баробар боло бардоштанд... » [97, с.216-217].

Ҳимоя намудани манфиатҳои Русия дар минтақа бениҳоят душвор буд, зеро ба таври мунтазам муносибатҳои дипломатӣ бо хонигарии Бухоро, Қўқанд ва Ҳева ба роҳ монда нашуда буд. Дар Осиёи Миёна сафоратхонаҳои консулгарии Русия, дар Русия бошад намоёндагӣҳои хонигарии Осиёи Миёна вучуд надоштанд. Аҳён-аҳён табодули ҳаёати сафоратҳо сурат мегирифт.

Дар он солҳо бинобар муташанниҷ будани муносибати Русия бо Ҳева ҳукумати подшоҳии рус баҳри мустаҳкам кардани робитаҳо бо Бухорову Қўқанд кӯшиш намуд [189, с.312].

Амири Бухоро Насрулло баъди ба тахт нишастан ба давлатҳои дуру наздик бо мақсади ба тахт нишастанаҳо маълум кардан ҳаёати сафорати Бухороро мефиристад. Чунончи, ҳаёати сафоратро бо роҳбарии Қобилбек қарлуқро ба назди шоҳи Эрон Муҳаммадшоҳ қочор мефиристад. Баъди даҳ рӯз Болтуқулибек Чигатойбеги аз қабилаи қирқ ба назди султон Абдул Ҳамид халифа сафарбар мекунад. Вақте ки Қобилбек ба ҳузури шоҳи Эрон меояд, Муҳаммадшоҳ Қочор сиёсати амирони Бухороро нисбати фуқароҳои Эрон саҳт

маломат мекунад. Ў мегӯяд, ки бухороиҳо эронӣро ба асорат гирифта, ба сифати ғулом мефурӯшанд, аз ин амалашон шарм надошта, боз ба Эрон меоянд. Қобилбек ба ин савол ҷавоб гуфта натавонист. Баъди як ҳафта Чиғатойбегӣ, ки ба самти Истамбул аз қаламрави Эрон мегузашт, эҳтироми шоҳи Эронро ба ҷо оварда, бо ҳадяҳо (асп ва бўғчаи газворҳову сарупо) ба қасри шоҳи қочориҳо ҳозир шуд. Ў бо шоҳ вохӯрд. Шоҳ ҳамон саволе, ки ба Қобилбек дода буд, ба Чиғатойбегӣ низ такрор кард. Чиғатойбегӣ аз ҷойаш бархест ва иҷозат пурсид, ки арз кунад. Баъди иҷозат гуфт, ки аз қадим Бухоро бо дигар мамлакатҳо муносибати хуб ба роҳ мондааст, оид ба ин масъала шакку шубҳа набояд бошад [189, с.312].

Байни Аморати Бухоро ва Эрон ҷамоати туркманҳо зиндагӣ мекарданд, ки онҳо на ба Эрон ва на ба Бухоро тобеъ буданд. Онҳо бидуни истиҳола фуқарои давлати Эронро дуздида, ба Бухоро ва дигар шаҳрҳо мебаранд. Аҳли Бухоро аз рӯйи мурувват ва шафқати диндорӣ, бо нархи адл харида гирифта, қорҳои дохиливу берунаро ба онҳо месупоранд. Баъди фурсате онҳоро озод намуда, мақоми онҳоро бо фуқарои Бухоро баробар мекунанд, онҳо дар Бухоро чун дар ватани худ бо меҳнати ҳалол машғул мешаванд. Онҳо низ ба аҳли аёл, бойигарӣ ва молу мулк соҳиб шуда, ҳатто ба хизмати шоҳон мегузаранд ва ба мартабаҳои баланд соҳиб мешаванд [39, с.299-300].

Ҳангоми ба Истамбул расидани Чиғатойбек, ўро яке аз наздикони Халифа Иброҳимпошшо Қофлонбошӣ истиқбол гирифт ва номаи овардаашро талаб кард. Чиғатойбегӣ гуфт, ки номаро шахсан ҳудаш ба султон месупорад. Баъди чанд рӯз Қофлонбошӣ барои ба назди султон бурдан ба назди сафири Бухоро омад. Сафир чун тамоюли Бухоро ба миёнаш фӯтаро баста, ба он корд овехт. Қофлонбек гуфт, ки касе ба миён фӯта бандад ва дар он кордро овезон кунад ба табъи султон намефорад. Сафир ҷавоб дод, ки ў русуми мамлакати худро иҷро мекунад. Қофлонбошӣ ноилоч ба майли сафир розӣ шуда, ўро ба назди султон бурд. Султон Абдулҳамид аз фӯта ва корд пурсон шуд. Сафир ҷавоб дод, ки ин ду чиз рамзи давлати ўст. Султон ба Қофлонбошӣ чизеро гӯшакӣ кард. Қофлонбошӣ аз қаср баромада санги қиматбаҳо - алмос овард. Султон гуфт, ки

ин рамз (нишон)-и давлати онҳост. Сафир алмосро гирифта, ба фӯта насб кард. Султон гуфт, ки акнун шумо ба нишони ҳар ду давлат соҳиб шудед. Султони Туркия сафирро қариб шаш моҳ дар дарбор нигоҳ дошта, ба Бухоро гусел кард [39, с.299-300].

Солҳои 50-уми асри XIX дар муносибати байни ҳамдигарии хонигариҳои Осиёи Миёна вобастагӣ аз Русияи подшоҳӣ мушоҳида мегашт. Вақте ки ҳуҷуми Русияи подшоҳӣ ба Оқмачити хонигарии Қўқанд амалӣ мегардад. Қўқанд ва Хева кӯшиши муттаҳид намудани қувваҳоро ба муқобили русҳо роҳандозӣ намуданд, аммо ин иқдоми онҳо ба ноқомӣ дучор мегардад.

Аз рӯйи маълумоти бойгонии марказии давлатии Ўзбекистон хонгарии Қўқанд Худоёрхон ва хонгарии Хева Муҳаммад Аминхон борҳо ба амири Бухоро Насрулло муроҷиат намуда, масъалаи яққоя муқовимат нишон доданро алайҳи истилогарони рус иброз доштанд, Вале амир Насрулло мегуяд, ки Бухоро дар ҳолати дӯстӣ бо Русия қарор дорад ва барои кандани робита бо Русия сабабе вучуд надорад.

Моҳи августи соли 1830 амир Насрулло сарфармондеҳи ҳарбии худ Султонқулӣ Раҳматбекро бо 30 нафар ҳайат бо маншур (ёрлик)-у тухфаҳо ба Петербург мефиристад. Сафирон ба подшоҳи рус хабар доданд, ки амир Насрулло сиёсати падараш амир Ҳайдарро дар масъалаи муносибати дӯстона бо Русия идома медиҳад.

Бояд зикр намуд, ки амир Насрулло дар масъалаи сиёсати хориҷӣ аз сарварони пешинаи Аморати Бухоро ба қуллӣ фарқ мекард. Ӯ сиёсати қушодро бо Русия ва Англия, ки даъвои салоҳияти иқтисодиро нисбат ба Осиёи Миёна доштанд, пеша кардааст.

Соли 1835 ба Бухоро ҳайати сафорати англисҳо бо сарварии А. Бернс таъриф меоварад. Ин сафорат дар ибтидои соли 1831 аз Ҳиндустон баромада ба Лоҳур меояд, сипас тавассути Пешовар, Кобул, қаторкӯҳҳои Ҳиндуқуш ва Бомиён то Балх мерасад. Аз ин ҷо таҳти ҳимояи туркманҳо ба Бухоро омада, маълумоти зиёд гирд меоварад. Бозгашти сафорати А. Бернс ба воситаи Машҳад ва Техрон сурат гирифта, ба Бушир ва аз он ҷо тавассути Баҳр ба

Бомбай расид [102, с.25]. Баъди бозгашт А. Бернс ҳисоботи худро иборат аз се чилд омода мекунад ва онро тахти унвони “Саёҳат ба Бухоро” нашр мекунад [52, с.114].

Ташрифи сафири Англия ба Бухоро Русияи подшоҳиро ба ташвиш андохт. Чунончи, генерал-губернатори Оренбург В.А. Перовский 17-уми августи соли 1833 ба директори шуъбаи Осиёи Вазорати қорҳои хориҷии Русия К.К. Родофкин мактуб навишта, иброз медорад, ки «Солҳои охир савдогарони бритониёӣ бо хонигарии Осиёи Миёна робитаи мунтазами тижоратиро ба роҳ монда истодаанд, ки дар натиҷа Русия аз бозори фурӯши маҳсулот маҳрум мегардад.

Британиёгӣҳо маҳсулоти худро тавассути Эрон ба воситаи ширкати тижоратие, ки дар Трапезунд (Туркия), яъне на он қадар дур аз Хева ва Бухоро қарор дорад, интиқол медиҳанд» [159, с.135-137]. Ба ҳар ҳол, баъди омадани А. Бернс ба Бухоро ба муддати кӯтоҳ бошад ҳам робита бо Британияи Кабир барқарор гашт.

Русия намерост, ки таъсири геополитикии худро дар Осиёи Миёна аз даст диҳад. Аз ин лиҳоз, намояндагони ҳарбии худро мунтазам ба Бухоро мефиристод. Русия кӯшиш мекард, ки дар роҳбарияти Бухоро ақидаи душманона нисбат ба Британияи Кабир пайдо шавад.

Баҳри амалӣ намудани ҳамин ниятҳо баъди сафари А. Бернс ба Бухоро профессори забонҳои туркӣ ва форсии Институти забонҳои шарқии Санкт-Петербург, корманди маъмурияти губернияи Оренбург, поручик П.И. Демезон ташриф меоварад. Губернатори Оренбург В.А. Перовский дар назди ӯ ҷамъоварии маълумотҳоро доир ба агентҳои Британия дар Бухоро, вазъи ҳарбии аморат, ҳолати ҳарбӣ ва муносибати аморат бо ҳамсоягонаш вазифа гузошта буд. Ӯ аз Оренбургу Орск охири соли 1833 бо ҳамроҳии қарвони тоҷирон ба роҳ мебарояд. Азбаски П. Демезон забонҳои маҳаллии Осиёи Миёнаро хеле хуб медонист, либоси мардуми Осиёи Миёнаро ба бар қарда, худро ҳамчун муллои тотор бо номи Мирзо Ҷаъфар муаррифӣ мекунад [102, с.22]. Аз ин лиҳоз, сафари ӯ беҳавф анҷом мепазирад. Демезон ба Бухоро

моҳи декабри соли 1834 омад ва дар ин ҷо то июли соли 1835 фаъолият бурд. Г. Демезон оини равияи суннии исломро хуб медонист. Аз ин рӯ, дар масҷиду мадрасаҳо баҳсҳои шаръӣ бо муллоҳои Бухоро анҷом медиҳад ва бо ин васила ба шахсони маъруф шиносӣ пайдо мекунад [102, с.26-27].

П. Демезон сабабҳои бо душвори рушд кардани тичорат бо хонигарии Осиёи Миёнаро муайян мекунад, роҷеъ ба дурнамои робитаҳои иқтисодӣ фикру мулоҳизаҳои худро баён кардааст.

Соли 1835 ба Бухоро намоёндаи дигари русҳо, прапоршики баталони ҳарбии Оренбург И.В. Виткевич ташриф меоварад. Ҳадафи ӯ низ гирдоварии маълумотҳо, шиносӣ бо фикри бухороӣҳо дар бораи англисҳо, ҷамъоварии маълумоти саҳеҳ аз фаъолияти ширкати Ост-Индия, мақсад ва вазифаҳои ҷосусони Британия, нарху навои маҳсулот ва ғ. маҳсуб меёфт [151, с.31]. И.В. Виткевич дар ҳисоботи худ дар бораи тартиби ситонидани боҷи гумрукӣ аз тоҷирон дар хонигарӣҳо, дар бораи бозорҳои Бухоро, масъалаи савдои (хариду фурӯши) ғуломон дар Бухоро маълумот медиҳад. Ӯ ба муносибатҳои байнидавлатӣ дар Осиёи Миёна, инчунин таъсири тезутундшавии муносибатҳо ба тичорат эътибор додааст.

И.В. Виткевич ба Кобул низ сафар мекунад ва бо амири Афғонистон Дӯстмуҳаммадхон вохӯрад. Ин амали Виткевич байни англисҳо шӯро ғавғоро ба вучуд овард. Англисҳо (ҳукумати онҳо дар Ҳиндустон) аз наздикшавии Русия ба хонигарии Осиёи Миёна дар хавф буданд. Гуфтушуниди муваффақонаи И.В. Виткевич дар Кобул бо фишори ҳукумати Британияи Кабир қатъ мегардад. Бо мақсади тезутунд нағаштани муносибат бо Англия ҳукумати Русия И.В. Виткевичро аз Кобул бозхонд намуд ва шартномаи бо Афғонистон басташударо бекор кард.

Сафирони Русия ба ватанашон бидуни натиҷаи ҷиддӣ баргаштанд. Онҳо танҳо тавонистанд маълумоти умумиро дар бораи аморат пешниҳод намоянд. П. Демезон ва И.В. Виткевич аз роҳандозии робитаҳои сиёсии амири Бухоро бо англисҳо ҳарф зада, қайд намудаанд, ки баъзе аз намоёндагони Англия баҳри ҷамъоварии маълумот дар бораи Русия дар Бухоро иҷозат гирифтаанд.

Дар ин давра робитаҳои дипломатии Русия ва Бухоро танҳо аз ба роҳ мондани тичорат байни ду давлат иборат буд. Моҳи июли соли 1836 каровулбегии амир Насрулло Қурбонбек Ашурбек дар ҳайати 15 нафар вакилон бо маншур ба номи подшоҳи рус, ҳадяҳо, мактуби қушбегӣ ба вазири корҳои хориҷӣ ва директори департаменти Осиё ба Орск ва аз он ҷо ба Петербург фиристода шуданд. Ҳайати сафирон подшоҳи русро доир ба вазъи робитаҳои тичоратии ду давлат, муносибати дӯстона ва сиёсӣ бохабар карданд ва инчунин ташвиши худро аз воридшавии намояндагони давлати Англия ба Осиёи Миёна ибраз намуданд [70, с. 7-8, 33-34].

Ҳукумати Бухоро дарк мекард, ки авҷ гирифтани ҳаракати агрессивии англисҳо дар Осиёи Миёна ба мустақилияти Аморати Бухоро таҳдид мекунад, барои ба ин амали англисҳо муқовимат нишон додан зарурати наздикшавиро бо Русияи подшоҳӣ эҳсос мекард. Аз ин лиҳоз, И.В. Виткевич бо мақсади муайян намудани мавқеи Аморати Бухоро дар ин масъала ва роҳ надодан ба афзоиши таъсири англисҳо дар ин минтақа фиристода шуда буд [176, с.79].

Инчунин, дар он давр кӯшиш карда шуд, ки робитаи илмиву техникӣ ба роҳ монда шавад. Масалан, соли 1838 амир Насрулло ба Русия сафири худ - Болтақулбек Чигатойбегиро аз қабилаи қирқ мефиристад ва дар назди ӯ вазифа мегузорад, ки аз ҳукумати Русия хоҳиш кунад, то ки ба Бухоро мутахассисони соҳаи геологияро баҳри омӯзиши захираҳои минералҳо (тиллову сангҳои қиматбаҳо) фиристад [70, с.7-8]. Ин ҳайат бо маншуру ҳадяҳо ба номи подшоҳи рус, мактуби қушбегӣ ба номи вазири корҳои хориҷии Русия Несселрод ва генерал-губернатори Оренбург Перовский, инчунин якчанд асирони озодшудаи рус ба Петербург омаданд.

Доир ба фиристода шудани ҳайати сафорати Русия бо сарвариин Ковалевский ва Гернгросс ба Бухоро С. В. Жуковский чунин маълумот медиҳад: «30 октябри соли 1839 аз Оренбург ҳамроҳи қорвони Бухоро ду афсари кӯҳкорӣ – майор Ковалевский ва капитан Гернгросс ба Бухоро фиристода шуданд. Аз ҷониби Вазорати корҳои хориҷӣ ба Ковалевский дастурамали махсус дода шуд, ки дар он, аз ҷумла, пешниҳод шуда буд: барои

кам кардани бочҳои гумрукие, ки аз тоҷирони рус ситонида мешаванд, талош намояд; назари ҳукумати Бухоро оид ба таъсиси консулгарии доимии Русия дар Бухоро бифаҳмад; дар бораи миқдор, сифат ва арзиши молҳои англисӣ ва рақобате, ки онҳо ба маҳсулоти мо нишон медиҳанд, маълумот ҷамъ оварад; барои озод кардани асирони рус кӯшиш кунад; имконияти густариши робитаҳои тиҷоратии моро тавассути Бухоро бо Афғонистон ва дигар мулкҳои соҳили чапи Амударё дар маҳал баррасӣ намояд; ва ниҳоят, маълумоти оморӣ ва топографӣ дар бораи Бухоро ҷамъоварӣ кунад» [69, с.112-113].

Экспедитсия моҳи апрели соли 1839 бо роҳбарии муҳандиси кӯҳӣ Ковалевский, капитан Генгресс, тарҷумон, техники конҳо, ду нафар коргар ва чор нафар казакҳо ташкил карда мешавад [69, с.111-117].

Мақсади дигари ин экспедитсия гирифтани пеши роҳи воридшавии англисҳои ба Осиёи Миёна буд [176, с.80]. Вале ин сафорат бо нокомӣ анҷомид, зеро, ҳукумати Аморати Бухоро нагузошт, ки ба русҳо маълумотҳои дақиқ пешниҳод гарданд.

Дар ин миён Англия низ аз генерал-губернатори Ост-Ҳиндустон талаб мекунад, ки баҳри пешгирӣ намудани наздикшавии Русияи подшоҳӣ ба Осиёи Миёна тадбирҳо андешад. Охири соли 1838 ба Бухоро полковник Стоддарт фиристода мешавад. Баъди як сол қувваҳои ҳарбии англис ба Афғонистон ворид мешаванд, ин кишварро забт мекунанд ва ба хонигарии Осиёи Миёна хавфи ҷиддӣ эҷод мекунанд.

Моҳи июли соли 1840 ба Санкт-Петербург ҳайати 39 - нафараи сафорати амири Бухоро таҳти сарварии Мулло Муқимбек Муҳаммадсаид фиристода мешавад. Ҳайати сафорат 10-уми ноябри соли 1840 аз ҷониби подшоҳи рус пазирой гашт [49, с.62-63]. Мулло Муқимбек Муҳаммадсаид ба подшоҳи рус дар бораи хавфи ба Осиёи Миёна таҳдид кардани англисҳоро маълум кард. Дар сурати ба Осиёи Миёна ҳучум кардани англисҳо ҳимояи хонигарии Бухоро ба зиммаи худ гирифтани Русияро хоҳиш намуд. Инчунин, ба подшоҳи рус хабар дода шуд, ки муносибат байни Ҳева ва Бухоро муташанниҷ гаштааст ва Оллоҳқулихон (хонгарии Ҳева) барои талаву тороч намудани шахру деҳоти

Аморати Бухоро пайваста юришҳои ҳарбӣ ташкил мекунад. Аз Русия хоҳиш карда мешавад, ки дар ин масъала ба сифати миёнарав кумак намояд. Дар сурати набудани имконияти ҷазо додани Хева бо қувваи ҳарбӣ, ба амир иҷозат дода шавад, ки ба табодули асирон миёнарав гардад, барои рушди муносибатҳои тиҷоратӣ ва дӯстона мусоидат намояд [156, с.28]. Сарвари сафорат Мулло Муқимбек Муҳаммадсаид аз подшоҳи рус дархост намуд, ки барои тоҷирони Бухоро аз ярмаркаи Нижегород 19 дӯкон ҷудо карда шавад. Аз подшоҳи Русия дархост карда шуд, ки ба Бухоро баҳри омӯзиши канданиҳои ғоиданок, пеш аз ҳама, дарёфту истихроҷи тилло, мутахассисон - муҳандисони кӯҳиро фириштад.

Ҷавобан ба он соли 1841 сафорати Русия бо роҳбарии муҳандиси кӯҳӣ, подполковник К. Бутенов ба Бухоро фириштада мешавад. Вазифаи ин сафорат ба қавли М.М. Соловев «аз лиҳози иқтисодӣ ва сиёсӣ ба тобеияти Русия даровардани Бухоро» буд [104, с.14]. Ба ҳаёати ин сафорат ба ғайр аз ду нафар муҳандис ва ду нафар ҳунарманди соҳаи саноати кӯҳӣ, шарқшинос Н. Хаников, табиатшинос А. Леман, топограф Яковлев ва дигарон шомил буданд.

Тибқи маълумоти Н. Залесов ба ҳаёати сафорат вазифа гузошта шуд, ки хонгарии Бухороро баҳри иҷрои шартҳои зайл водор намояд: «1) На ошкоро ва на пинҳонӣ бар зидди Русия ва тобеони он душманӣ наварзидан; 2) Асирони русро дар асорат нигоҳ надоштан ва бо ҳеҷ роҳе онҳоро харидорӣ накардан, инчунин барои амнияти шахсӣ ва ҳифзи молу мулки ҳар як тобеи Русия, ки метавонад дар қаламрави Бухоро бошад, масъул будан; 3) Дар сурати вафоти тобеи Русия дар мулкҳои Бухоро, молу мулки боқимондаи ӯро ба ғоиди хазина мусодира накарда, балки онро барои супоридан ба ворисонаш ба таври комил ба мақомоти сарҳадии Русия фириштадан; 4) Ба тобеони Бухоро иҷозат надодан, ки ба ғоратгарӣ ва худсарона ситонидани бочҳо аз русҳо даст зананд ва дар сурати сар задани чунин ғоратгариву бочситониҳо, гунаҳкоронро ғавран ҷазо додан; 5) Аз молҳое, ки тоҷирони рус ба Бухоро меоранд, танҳо як маротиба боч ситонидан, ки он набояд аз 5 ғоизи нархи аслии мол зиёд бошад; 6) Дар мулкҳои Бухоро ба тоҷирони рус, умуман ҳеҷ гуна маҳдудият ва фишор

наовардан, балки баръакс, ба онҳо ҳамон гуна пуштибоние нишон додан, ки тоҷирони бухорӣ дар империяи Русия аз он бархурдоранд» [70, с.15].

Намояндагони сафорати Русияро таҳти сарвари К. Бутенов моҳи октябри соли 1841 амир Насрулло қабул мекунад. Аммо гуфтушунидҳо ба пуррагӣ анҷом наёфтанд. Амир Насрулло бинобар омодагӣ دیدан ба юриши ҳарбӣ ба муқобили хонигарии Қўқанд, ваколаташро ба қушбегӣ медиҳад. Гарчанде дар масъалаи кам кардани боҷи гумрукӣ, озод кардани асирони рус, ба Русия интиқол додани ҷосусони англис Стоддарт ва Канноли натиҷаи мусбат ба даст наомад. Намояндагони сафорати Бутенов то андозае ба муваффақиятҳо ноил гаштанд. Маълумоти муҳимми илмӣ ҷамъоварӣ гаштанд, ки баъдтар дар асарҳои Н. Хаников, А. Леман, А. Богословский ва ҳуди К. Бутенов инъикос гаштанд [51, с.17-206; 56, с.137-148]. Аммо мутахассисони рус қонҳои қалони тиллоро дарёфт карда натавонистанд [144,с.145]. Зеро амир Насрулло ба онҳо барои омӯхтани ҳавзаи Амударё ва қўҳҳои Нурота иҷозат надод. Ҳаёти ин сафарат 8-уми апрели соли 1842 аз Бухоро баромада, ба самти ба Русия баргашт ва 9-уми июни ҳамон сол ба Оренбург ворид шуд. Дар бораи тақдири минбаъдаи аъзоёни экспедитсия М.М. Соловев чунин маълумот додааст: «Бино ба дастури аз Петербург расида, Бутенев ва Хаников мебоист феврал барои гузориш ба пойтахт мерафтанд, ки онҳо ин қорро иҷро карданд. Минбаъд Бутенев директори Институти технологияи Петербург ва сардори Зарробхона (сикахона)-и Петербург буд.

Хаников соли 1844 асари муфассали худ «Тавсифи хонигарии Бухоро»-ро (Описание Бухарского ханства) ба ҷоп расонд, ки он ба забонҳои англисӣ, франсавӣ ва олмонӣ тарҷума шудааст. Пас аз ин асар як қатор мақолаҳои илмӣ нашр шуданд, ки Ханиковро ба Академияи илмҳо бурданд ва ӯ соли 1857 узви вобастаи он интихоб гардид.

Леман дар Оренбург танҳо барои он таваққуф кард, ки маҷмуаҳои (коллексияҳои) ниҳоят бузург, рӯзномаҳо ва қайдҳои ҳудро сари вақт ба тартиб оварад. Тақрибан пас аз як моҳ, баъди анҷоми ин қор, ӯ феврал аз Оренбург баромада, ҳамон рӯз ба Бузулук расид. Дар ин ҷо ӯ ҳудро бад ҳис кард, вале бо

машаққат то Самара расид. Дар Самара мачбур шуд, ки ду рӯз бистарӣ шавад. Боз ҳам ба бемории худ нигоҳ накарда, Леман дар ҳолати комилан мачрӯҳ ва бемор ба самти Симбирск равон шуд. Дар айнаи гармои тобистон, ароба ӯро дар ҳолати беҳушӣ аз роҳҳои ноҳамвору пурғубори шаҳр то беморхонаи шаҳрӣ расонд, ки он ҷо Леман дар синни 28-солагӣ аз «табларзаи асабӣ» (нервная лихорадка) вафот кард. Аз афти қор, ин ё шакли вазнини вараҷаи тропикӣ буд, ки ӯ дар Бухоро гирифтӣ шуда буд ва ё тифи такрорӣ (сыпной тиф), ки аллакай пас аз омаданааш ба Русия ба он дучор гашта буд» [104, с.192-194].

Муҳаққиқ Е.В. Бунаков роҷеъ ба қайдҳои К. Бутенов сухан ронда уҳдадорҳои Аморати Бухоро нисбат ба Русияи подшоҳӣ чунин нишон додааст: «а) озод кардани асирон – русҳо ва форсҳо; б) баробар кардани ҳуқуқи тоҷирони рус бо тоҷирони маҳаллӣ; в) иҷозати транзитии молҳои русӣ тавассути Бухоро ба Кобул ва шаҳрҳои дигар; г) иҷозати сохтани калисоҳои русӣ дар қаламрави хонигарӣ; ғ) даст кашидан аз қабули фирориён аз Русия (дар ин ҷо пеш аз ҳама қазоқҳое дар назар дошта шудаанд, ки намехостанд бо мақоми «тобеге тахти Русия» созиш кунанд); д) қабули намояндаи (агенти) доимии сиёсии Русия дар Бухоро; е) пардохти товони ҷанг (контрибуция) барои пӯшонидани хароҷоти экспедитсияи ҳарбӣ; ё) даст кашидан аз қаламравҳои Қўқанд, ки дар он давра забт шуда буданд.

Ёддошти Бутенев аз тамоми ҳуҷҷатҳои шабеҳи қаблӣ бо мушаххас будани худ ба таври мусбат фарқ мекунад. Маълум аст, ки ӯ қариб як солро дар хонигарӣ (аз августи соли 1841 то апрели соли 1842) беҳуда нагузаронидааст ва бо вазъият ба таври комил шинос аст. Ёддошти мазкур, ки дар робита ба муносибатҳои Русияву Бухоро навишта шудааст, дар асл вазифаҳои тамоми сиёсати Осиёи Миёнаи Русияро муайян мекунад» [122, с.24].

Дар як вақт бо сафорати К. Бутенов ба самти Хева ҳайати сафорати Русия бо роҳбарии капитан П. Никифоров бо мақсади анҷом додани гуфтушунидҳо бо хонгарии Хева фиристода мешавад.

Аз ибтидои солҳои 40-уми асри XIX муносибати Бухорову Қўқанд аз сари нав муташанниҷ мегардад. Дар чунин шароит хонгарии Қўқанд

Муҳаммадалихон баҳри барқарор намудани робитаҳо бо Русияи подшоҳӣ ҳаракат мекунад. Соли 1841 бо роҳбарии Эшон Муҳаммадхоҷа Халил Сафронюл ва Нақиб Алӣ Ашраф ҳайати сафорати Қўқанд ба Петербург фиристода мешавад [4]. Ҳукумати Қўқанд аз подшоҳи Русия хоҳиш намуд, ки барои сафари ҳаҷро ба Макка анҷом додан ба шаҳрвандони Қўқанд бо воситаи каламрави Русия иҷозат дода шавад, савдогарони Қўқанд ва Тошкандро, ки тавассути роҳи Сибир ба тичорат машғуланд, ба ҳимояи худ гирад, тоҷири тошкандӣ Кенчатойро, ки дар Петропавловск бо тичорат машғул аст бо медал ва ду нафар муллоҳо (руҳониён)-и қўқандиро бо тархон ва ёрлик мукофотонад [5].

Худи ҳамон сол амир Насрулло бо роҳбарии Худоёрбек Қулибий қаровулбегӣ ҳайати сафорати 17 нафари худро ба Петербург мефиристад. Аммо аз сабаби ба имзо нарасидани созишнома ин ҳайат 4-уми феввали соли 1843 аз Оренбург бенатиҷа ба Бухоро баргашт [107, с.69].

Моҳи августи соли 1842 аз Оренбург баромада, ба Хева ҳайати сафорати русҳо бо роҳбарии подполковник Г.И. Данилевский ба воситаи Уст-Юрт, қисмати ғарбии баҳри Арал раҳсипор шуд. Ҳангоми воридшавии сафорат (моҳи октябри соли 1842) дар пойтахти хонигарии Хева хон Оллоҳқули қарор надошт, зеро ӯ ба тарафи Бухоро лашкар кашида буд. Даре нагузашта хон ба пойтахт баргашт ва ҳайати сафоратро қабул намуд. Аммо Оллоҳқули вафот мекунад ва ба тахт писараи ӯ Раҳимқули менишинад. Гуфтушунид тӯл мекашад. Натиҷаи муҳимми ин сафорат аз он иборат буд, ки дар натиҷаи гуфтушуниди сарҳад байни Русия ва Хева бо хати Уст-Юрт, Сирдарё, соҳили шимолии баҳри Арал муайян карда шуд. Хон ваъда дод, ки минбаъд нисбати Русия амалиётҳои душманона пеш намебарад, дар ҳудуди хонигарӣ асирони русро нигоҳ намедорад ва ба беҳатарии молу мулки русҳо қафолат медиҳад, аз савдогарони рус бочро сола як маротиба дар ҳаҷми 5% ситонад, барои беамониат ба самти Русия гузаштани қорвонҳои мамлакатҳои Шарқ иҷозат диҳад. Русия дар навбати худ ваъда дод, ки барои савдогарони Хева шароити мусоиди

тичорати ро фароҳам меоварад. Ин шартнома бо мухри хонгарии Ҳева ба имзо расид [107, с.67; 221, с.312-332].

Дар натиҷаи анҷом додани сафорати русҳо бо роҳбарии капитан Никифоров (соли 1841) ва полковник Данилевский (соли 1842) ба хонигарии Ҳева инчунин натиҷаҳои мушбати зерин ба даст омаданд: 1) маълумоти русҳо доир ба ҷуғрофиёи Осиёи Миёна васеъ гашт, дар ин самт харитаҳо сохта шуданд, тавсифи муфасссали хонигарии Ҳева анҷом дода шуд; 2) муваққатан хариду фурӯши асирони рус қатъ гардид, харитаи генералии хонигарии Ҳева, нақшаи картографии шаҳри Ҳева, харитаи махсуси водии ғарбии Амударё, харитаи орогидрографии қисмати аҳолинишини хонигарии Ҳева, харитаи роҳҳои хонигарии Ҳева таҳия гаштанд [224, с.115-116; 129, с.107-113].

Ҳаёати сафоратхона, ки аз Бухоро ба Русия соли 1848 ва баъдан соли 1856 фиристода шуданд, аз ҳукуматдорони Русия хоҳиш намуданд, ки бо мақсади боз ҳам мустаҳкам намудани робитаҳои дӯстӣ намояндаи худро ба Бухоро фиристанд [103, с.135-136].

Сафорати аморатро соли 1848 Мирзохоҷа Хайрулло мирохур сарварӣ намуда, бо 20 нафар сафирон ба истехкоми Райим омаданд. Вале дар натиҷаи ин сафар ягон ҳел шартнома ё созишномаҳо ба имзо нарасиданд.

Дар ин давр англисҳо Ҳиндустони ғарбиро забт намуда, ба Афғонистон таҳдид мекарданд. Инчунин ҷосусони англис ба Бухоро омада, амирро ба барқарор намудани муносибатҳои дипломатӣ, дар Бухоро таъсис додани консулгарии Англия, қатъ кардани робита бо Русия даъват мекарданд. Аз ин лиҳоз, сафирони бухорӣ ҳукумати Русияи подшоҳиро аз ин ҳолат хабардор намуданд, дар ҳолати ба Бухоро ҳамла кардани англисҳо аз Русия ёрдам пурсиданд. Сафирон барои бартараф намудани баъзе нофаҳмиҳо байни Русия ва Бухоро музокирот анҷом доданд. Русия даъват ба амал овард, ки робитаҳои хуби байнидавлатӣ ба роҳ монда шуда, зери ҳимояи тарафайн гирифтани савдогаронро талаб кард. Дар ин давр рушди саноат дар Русия талаб мекард, ки бозори фурӯши маҳсулот ва манбаи ашёи хом васеъ гардад.

Русия мехост, ки ин эҳтиёҷот аз ҳисоби ҳудудҳои ҷанубии мамлакат амалӣ гардад. Русия кӯшиш намуд, ки муносибатро бо Бухоро хубтар ба роҳ монда, дар ин самт марҳилаи навро оғоз намояд. Русия наздикшавии худро бо хонигарии Осиёи Миёна дар ташкили юришҳои ҳарбӣ медид. Ин буд, ки соли 1853 қувваҳои ҳарбии русҳо бо роҳбарии К. Перовский қалъаи Оқмачитро ишғол намуд. Дар ин давр дар Русияи подшоҳӣ ивази вазири корҳои хориҷӣ сурат мегардад. Ба ҷойи К. Несселроде соли 1856 А. Горчаков (яке аз дипломатҳои машҳури асри XIX) ба вазифаи вазири корҳои хориҷӣ соҳиб мешавад. Инчунин ба вазифаи сарвари Департаменти Осиёи низ шахси нав – Е. Ковалевский таъин мегардад. Ӯ тарафдори рушди робитаҳои сиёсӣ ва иқтисодии Русия бо Осиёи Миёна, аз ҷумла робитаҳои дипломатӣ буд.

Дар ин давр сиёсати хориҷии амир Насрулло дар ду самт ҷараён дошт: самти аввал аз таркиби Бухоро шомил намудани мулки Шаҳрисабз иборат буд. Самти дуюм бо хонигарии Қўқанд вобастагӣ дошт. Соли 1853 амир Насрулло ба Шаҳрисабз лашкар мекашад. Ҳадафи асосии ин лашкаркашӣ ишғоли Шаҳрисабз ва ҷалби қувваҳои ҳарбии ин вилоят ба муқобили Қўқанд буд [6].

Таҳдиди ҳарбии Аморати Бухоро ба муқобили хонигарии Қўқанд дар солҳои 1853-1854 боз вусъат меёбад. Амир Насрулло муҳолифони хонгарии Қўқандро дастгирӣ мекард, тохтутозҳоро ба қаламрави Қўқанд бо мақсади талаву торочи мулк ташкил мекард. Мақсади амир заиф кардани иқтидори Қўқанд ва дар шароити муносиб ба давлати худ ҳамроҳ кардани мулкҳои Қўқанд ва ё ба тахт овардани Музаффар писари Худоёрхон ба шумор мерафт [150, с.293].

Дар ин давр дар Қўқанд шӯриш бо роҳбарии Ўтамбий қипчоқ ва дар Андиҷону Марғилон бо роҳбарии писари Мусулмонқул Абдурахмон сар зад. Шӯришгарони Андиҷону Марғилон, ҳатто қасди ҳучумро ба Тошканд ба нақша гирифтанд. Сарфармондеҳи кӯшуни Қўқанд Қосимбек баъди аз русҳо мағлуб гаштан дар форти Перовск (дар Оқмачит) ба Тошканд омад ва аз ҷониби бародари Худоёрхон Сўфибек ба Бухоро фиристода мешавад. Сўфибек ба амир Насрулло таклиф мекунад, ки Тошкандро ба тобеияти худ дарорад [7].

Ба замми ин, амир Насрулло сафири худро ба Қўқанд фиристода, аз Худоёрхон талаб кард, ки ба фоидаи писари Муҳаммадалӣ Музаффар аз тахт даст кашад. Аз ин талаби сафир Худоёрхон ба ғазаб меояд ва амр мекунад, ки гўшу бинии сафирро буранд. Аз ин муносибати Худоёрхон нисбати сафир боҳабар гашта, амир Насрулло ба юриши ҳарбӣ ба самти Қўқанд тайёрӣ мебинад [7].

Дар ин асно Худоёрхон роҳи оштиро бо амири Бухоро пеша намуда, хост, ки бо ёрии қувваҳои ҳарбии Бухоро форти Перовскро (собик Оқмачитро) аз дасти русҳо кашада гирад. Вале ин иқдоми Худоёрхонро Насрулло рад мекунад. Ў намехост, ки риштаҳои дўстӣ ва робитаҳои тиҷоратӣ бо Русия қанда шавад [7].

Аз тарафи дигар Худоёрхон баъди кушта шудани Мусулмонқул мингбошӣ, аз як тараф ба муқобили забткориҳои русҳо мубориза бурд, аз тарафи дигар вазъи душвори иқтисодиву сиёсӣ дар Қўқанд низои доимиро бо Аморати Бухоро ба вучуд оварда буд.

Аз чунин ҳолати бухрони баамаломата бародари Худоёрхон Маллаҳон истифода мебарад. Маллаҳон соли 1858 бо лашкари бузург барои паҳши шуришгарони Ўротеппа фиристода мешавад. Маллаҳон аз вазъият истифода бурда, барои ғасби ҳокимияти хонигарии Қўқанд шуруъ мекунад. Дар он вақт амир Насрулло лашкар ҷамъ намуда, ба Ўротеппа омад, онро муҳосира намуд ва қалъаи Новро ба даст даровард, сипас Хучандро муҳосира намуд. Аз ин воқеа Худоёрхон огоҳ шуд ва бо маслиҳати аъёну ашрофи давлат сарбозонро ҷамъ намуд ва Маллаҳонро сарлашкар таъин кард. Ин амали ӯ ба ҳамагон писанд гардид [7].

Маллаҳон соли 1858 ба тахт нишаст ва ба ҳукмронии худ оғоз бахшид. Ў ба Ботурхон (амир Насрулло) тақлид кард ва аз ҳунармандони бухорӣ хоҳиш намуд, ки барои ӯ тахт бисозанд [175, с.38].

Худоёрхони аз тахт азл шуда, ба Бухоро фирор кард ва аз амир Насрулло сарпаноҳ пурсид. Тибқи маълумоти бойгонӣ ба Худоёрхони гуреза амир Насрулло идоракунии Қаршӣ, Ғузор, Саргулос, Толиқон ва Қундузро

месупорад, то ки лашкар чамъ намуда, ба Қўқанд хучум кунад. Дар асоси ин иҷозатнома Худоёрхон 1200 нафар сарбозонро аз Қаротегин чамъ мекунад ва бо ин қувва ба ҳудуди хонигарии Қўқанд ворид мешавад. Маллахон ба муқобили бародараш 3000 нафар сарбозонро сафарбар менамояд. Дар ин миён дар Қўқанд элликбошӣ Холмамбет ва ашрофзода Нурбой исён мебардоранд. Аз ин исён амир бохабар гашта, ба пойтахт баргашт ва исёнро пахш намуда, Холмамбетро ба қатл расонд, Нурбойро бо тарафдоронаш зиндонӣ кард [175, с.38].

Дар замони ҳукмронии Маллахон забти ҳудуди Осиёи Миёна аз ҷониби Русияи подшоҳӣ идома ёфт. Хонигариҳои Осиёи Миёна сарчамъ шуда, ба муқобили русҳо мубориза бурда, низои байнихудио идома доданд. Соли 1858 аз сари нав ҷангҳо байни Бухоро ва Қўқанд барои Ўротеппа идома ёфтанд. А. Мухторов таъкид намудааст, ки «Пас аз омодагии тулонӣ ва чамъ овардани нерӯҳои зиёд, амир моҳи ноябри соли 1858 Ўротеппаро ишғол намуда, тамоми гарнизони онро аз дами тег гузаронд. Рустамбек (ҳокими Ўротеппа – З.Ғ.) низ кушта шуд. Амир аз юриши ғоратгарона ба ноҳияҳои Хучанд ва Конибодом, ки фатҳи онҳо муяссар нагардид, баргашта, моҳи феввали соли 1859 Бозорбийро ҳокими Ўротеппа таъйин кард» [175, с.38].

Соли 1859 дар рафти омодагӣ ба набардҳои сарҳадӣ ба муқобили корпуси сибирии русҳо Маллахон кӯшиш намуд, ки бо амири Бухоро ошӣ кунад, то ки якҷоя беҳатарии сарҳадро дар рафти мубориза алайҳи русҳо таъмин намояд. Бо ин мақсад хон сафирони худро ба назди амири Бухоро фиристода, ваъда медиҳад, ки дар ҳама кор ба ӯ итоат мекунад. Аммо ӯ талаби амирро дар мавриди ба ихтиёри Аморати Бухоро супоридани Қаноатшоҳ (сарфармондеҳи қувваҳои ҳарбии Қўқанд) рад мекунад. Ин барои амир Насрулло баҳона мешавад, то ки иттиҳодно бо хонигарии Қўқанд инкор кунад.

Моҳи октябри соли 1859 хонгарии Хева баъди гирифтани раддияи Аморати Бухоро дар масъали кумак расонидан дар роҳи мубориза бар муқобили русҳо, моҳи декабр намояндаи худро ба Қўқанд мефиристад. Амири Бухоро равобити дӯстонаи Хева ва Қўқандро намехост. Кӯшиш менамуд, ки ин корро зери назорати худ гирад. Новобаста аз ин, меморандиум байни Хева ва

Қўқанд оид ба якҷоя муборица бурдан ба муқобили ғосибони рус ба имзо мерасад.

Дар сиёсати хориҷии хонигарии Осиёи Миёна нимаи аввали асри XIX, махсусан дар робитаҳои байналхалқии хонигарии Қўқанд ва Аморати Бухоро империяи Син ҷойгоҳи муҳимро ишғол мекард. Империяи Син дар ин давр дар муносибат бо хонигарии Осиёи Миёна концепсияи сиёсати давлатиро нашошт. Муҳимтарин вазифаи империяи Син нигоҳ доштани ҳукмронияш дар Ҷунгария ва Туркистони Шарқӣ буд. Дар ин минтақаҳо аксарияти аҳоли мусулмонон буданд. Ҳалли ин масъала аз мавқеи хонигарии Қўқанду Бухоро вобастагӣ дошт.

Ҳамин тавр, дипломатияи сиёсӣ байни Аморати Бухоро ва хонигарии Қўқанд аз даврони ташаккули давлатҳо ба роҳ монда шудааст, дар маркази ин муносибат қўшиши Аморати Бухоро баҳри васеъ кардани ҳудуди давлат меистод. Хонигарии Қўқанд низ дар ҳамин андеша буд. То оғози экспансияи Русия Ёротеппа ва Хучанд минтақаи низоъ байни Бухоро ва Қўқанд ба шумор мерафт. Ҳокимони ин ду давлат ин муамморо меҳостанд, нафақат бо роҳи мусаллаҳона ҳаллу фасл намоянд, балки дар баъзе мавридҳо роҳи дипломатияро низ истифода мебаранд.

Амир Насрулло дар сиёсати хориҷии худ қўшиш намуд, ки ҳудудҳои хонигарии Хева ва Қўқандро дар атрофи Бухоро муттаҳид намояд. Чунончи, амир Насрулло солҳои 1840-1842 ба муқобили хонигарии Қўқанд ҷангида, Хучанд, Ёротеппа, Тошкент, Қиззахро тасарруф кард. Ҳатто чунин шуд, ки хонигарии Қўқанд Муҳаммадалихон моҳи ноябри соли 1841 худро ҳамчун ноиби амир Насрулло хонда, ба ғоидаи бародараш Султон Маҳмудхон аз тахт даст мекашад.

Маълум аст, ки Аморати Бухоро аз лиҳози иқтисодӣ ва ҳарбӣ нисбат ба Қўқанду Хева бартарият дошт ва дар қорҳои сиёсии Осиёи Миёна нақши муҳим мебозид. Амир Насрулло сиёсатмадори соҳибтаҷриба, дипломати моҳир буд ва бо Русия ва Туркия робитаи дӯстона барқарор менамояд [175, с.33].

Ҳамин тавр, хонҳои Хева ва Қўқанд, амирони Бухоро дар нимаи аввали асри XIX худро дар алоҳидагӣ пешвои минтақа меҳисобиданд. Барои тасдиқи даъвои худ, ҳатто ба султони Туркия муроҷиат карданд.

Солҳои 50-уми асри XIX низоҳои дохилӣ дар хонигарии Осиёи Миёна хеле авҷ мегиранд, гурӯҳҳои мухталиф барои ҳокимияти марказӣ мубориза оғоз карданд. Низои дохилӣ ва этникӣ байни мардуми муқимнишин ва кўчманчиён боиси заиф гаштани иқтисоди давлатҳо гардид. Аз вазъияти баамаломада Русияи подшоҳӣ истифода бурд ва лашкаркашиҳо оғоз намуд.

Дар нимаи аввали асри XIX хонгарии Осиёи Миёна - Бухоро, Қўқанд ва Хева дар маркази низоми мураккаби муносибатҳои байналмилалӣ қарор доштанд, ки бо таъсири давлатҳои ҳамсоя, амбицияҳои геополитикӣ ва нуфузи империяҳои бузург муайян карда мешуданд.

Аморати Бухоро бо ду бозингари калидии ин минтақа – хонигарии Қўқанд ва империяи Русия дучор омад. Бухоро дар муносибатҳои хориҷии худ мувозинатро нигоҳ дошта, кўшиш мекард, ки бетарафиро нигоҳ дорад ва аз тобеияти пурраи Русия худдорӣ кунад, дар айни замон муносибатҳои анъанавиро бо Қўқанд ва дигар ҳамсояҳо нигоҳ дорад.

Хонигарии Қўқанд муносибаташро бо Бухоро ба роҳ монда, дар минтақа ба нуфуз соҳиб буд, роҳҳои тиҷоратиро назорат мекард. Дар баробари ин, Қўқанд бо афзоиши нуфузи Русия дар шимол ва ҳузури империяи Британия дар ҷануб рӯ ба рӯ шуда, сценарии мураккаби дипломатӣ ва ҳарбӣ ба вучуд овард.

Моҳи ноябри соли 1857 ба Санкт-Петербург ҳайати сафорати Аморати Бухоро таҳти сарвари Муллоҷон Ашурҷони Мирохур ташриф овард. Ин ҳайат барои расонидани сўгвории амир бинобар вафоти подшоҳ Николайи I ва бо сабаби ба тахт нишастани Александри II фириастода мешавад. Дар ҳайати сафорати Бухоро, ки соли 1857 ба Русия фириастода шуд, яке аз олимони номвар, файласуф, муаррих, табиб, шоир, хаттот, рассом Аҳмади Дониш низ буд [130, с.449-451]. Ҳайати сафорат аз подшоҳи рус дархост намуд, ки ба Бухоро бо мақсади анҷом додани муносибати дўстона ва дипломатӣ ҳайати сафирон фириастода шаванд.

Маълум аст, ки дар ин давр ҳудуди қазоқҳо пурра ба таркиби Русия подшоҳӣ ҳамроҳ карда шуда буд ва Русия ба сарҳади хонигариҳои Осиёи Миёна торафт наздик мегашт. Акнун, ки муносибатҳои дипломатӣ муваффақона давом мекарданд, ҳалли масъалаҳои иқтисодиву сиёсӣ осонтар мегашт. Русия имконияти дастрас намудани маълумотро дар бораи Аморати Бухоро ҳарчи бештар пайдо кард.

Солҳои 40-уми асри XIX аллақай маълумотҳо доир ба Бухоро ва хонигариҳои ҳамсоя кӯҳна гашта буд, талаботҳои ҳукумати Русияи подшоҳиро қонеъ намекард. Айни ҳол робитаҳои тичоратӣ байни Русия ва хонигариҳои Осиёи Миёна хуб ба роҳ монда шуда буд, зеро Русия чун анъана аз бозори Осиёи Миёна баромада наметавонист, маҷбур буд, ки бо бочи гумрукии хеле гарон тичоратро ба роҳ монад. Дар ин вақт Амударё қисми муҳимми манфиатҳои иқтисодӣ ва сиёсии Русия ба шумор мерафт [151, с.34]. Дар чунин шароит ба Бухоро фиристода шудани сафорати русҳо хеле муҳим арзёбӣ гардид. Зеро бо ин амал Русия метавонист мавқеи худро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд.

Ин ҳолат саривақт истифода гашт ва подшоҳи Русия Александри II соли 1858 бо сарвариини полковник Н. Игнатов ба Хева ва Бухоро ҳайати дипломатҳоро мефиристад [255, с.106-107]. Ҳайати сафорати Н. Игнатов 15-уми май соли 1858 аз Оренбург баромада, ба дашти қазоқҳо ворид мешавад. Аз он ҷо ба қисмати ғарбии баҳри Арал гузашта, аввал ба Хева, сипас ба Бухоро ворид мегардад. Баъдтар дар ин бора Н. Игнатов [75] ва аъзоёни ҳайати дипломатӣ Н. Залесов ва П. Назаров [73; 93] навиштаанд.

Ҳайати дипломатии Н. Игнатов аз 190 нафар иборат буда, аз ҷумла ба таркиби он Е.Я. Килевейн (котиб), ходими дипломатӣ дар назди генерал-губернаторҳои Оренбург ва Самара М.И. Галкин, афсари штаби генералӣ, штаб-капитан Н.Г. Залесов, топографҳо Яковлев ва Зеленин, лейтенанти флот А.Ф. Можайский, астроном К.В. Струве, намоёндаи Академияи илмҳо, шарқшинос П.И. Лерх ва дигарон шомил буданд.

П. Назаров роҷеъ ба ҳайати сафорати Н.П. Игнатов чунин маълумот додааст: «Ҳеч гоҳ то ин вақт чунин як ҳайати бузурги сафорат ба Осиёи Миёна фиристода нашуда буд. Ба ғайр аз сардори миссия, флигел-адютант полковник Н. П. Игнатов (ҳоло генерал-адютант), дар назди ӯ 16 мутахассис аз соҳаҳои гуногун, пизишк ва иеромонах (рӯхонӣ) ҳузур доштанд.

Дастаи муҳофизони фахрии сафорат аз гурӯҳи Урал, 17 нафар казакҳои Оренбург бо 2 афсар ва 2 урядник, инчунин аз 30 тирандози баталёнҳои хаттии Оренбург, боз ҳам бо 2 афсар ва 2 унтер-афсар иборат буд... Бино ба дастури генерал-адютант Катенин, боз як дастаи иловагии муҳофизон вобаста карда шуд, ки аз 18 казакҳои Оренбург бо як афсар ва як урядник, инчунин аз гурӯҳи Урал, ки барои ҳамроҳии фармондеҳи корпус таъин шуда буд, иборат буд; аз ҳисоби гурӯҳи охирин ба ҳайати муҳофизон 10 казакҳои сурудхон ҷудо карда шуд» [93, с.375-376].

Дар муддати тулонӣ робитаи дипломатӣ байни Русия ва Бухоро коҳиш ёфта ва душвориву монеаҳо аз қабилҳои мушкилиҳо дар роҳҳои тиҷоратӣ, зиёд будани бӯҷи гумрукӣ, монеаҳо дар ташкили тиҷорати озод, масъалаҳо вобаста ба асирон ва ғуломони рус вучуд доштанд. Мақсади фиристода шудани ҳайати сафорати рус бо роҳбарии Н. Игнатов соли 1858 ба таври мусбат ҳаллу фасл намудани ҳамин масъалаҳо ба шумор мерафт [75, с.9-10]. Чунонки сарвари ҳайати дипломатӣ таъкид мекунад ин сафорат на танҳо барои таъмини тиҷорати озод барои савдогарон ва шаҳрвандони рус, балки барои ҳалли масъалаҳои иқтисодиву сиёсӣ ва ҳарбӣ, инчунин бо мақсади мустаҳкам намудани мавқеи Русия дар минтақа созмон дода шуда буд [75, с.18, 114].

Дар рафти гуфтушунидҳои сеҳафтаина бо хонигарии Ҳева ҳайати сафорати Н. Игнатов ба натиҷаи мусбат ноил нагашт. Махсусан, оид ба масъалаи иҷозат ба шино кардани киштиҳои тиҷоратии русҳо дар Амударё розигӣ ба даст наомад [75, с.174].

Сипас, ҳайати сафорат ба самти Бухоро равон мегардад ва 22-юми сентябри соли 1858 вориди ин шаҳр мегардад. Ҳайати сафоратро амир Насрулло хуш қабул мекунад. Амир Насрулло ба русҳо ваъда медиҳад, ки бӯҷи

гумрукиро барои савдогарони рус аз 10% ба 5% поён фарорад, ба тоҷирони рус иҷозат дода мешавад, ки дар кадом вақт ва фасли сол хоҳанд, метавонанд ба каламрави Аморати Бухоро ворид шаванд. Инчунин амир ба киштиҳои тиҷоратии Русия иҷозат медиҳад, ки бе мамониат дар Амударё шино кунанд. Ё расман эълон кард, ки дар сурати аз ҷониби хонигарии Хева эҷод шудани мамониат дар ин масъала, омода аст якҷоя бо Русия бар зидди онҳо мубориза барад [75, с.227-228].

Дар бораи натиҷаҳои кори ҳайати дипломатии рус Н. Залесов нигоштааст, ки: «Ҳамаи шартҳои мо аз ҷониби амир қабул гашт, бо амри ӯ ҳамаи ғуломони рус ва ҳатто онҳое, ки пештар мусулмониро қабул кардаанд бо аҳли оилашон ба ихтиёри ҳайати сафорат супорида шуданд» [73, с.430].

Ҳукумати Русия ваъда дод, ки дар сурати аз ҷониби амири Бухоро иҷро гаштани ҳамаи шартҳо, хоҳишу дархостҳои амир дар мавриди иҷозат додан ба савдои озоди савдогарони бухорӣ дар шаҳрҳо ва ярмаркаҳои тиҷоратии Русия ва ба даст овардани якҷанд нуктаҳои савдо дар ярмаркаи Нижегород қонеъ гардониди мешаванд.

Инчунин бо талабу дархости сарвари ҳайати сафорати Русия Н. Игнатов 11 нафар русҳо аз асорат озод карда шуданд. Амир ваъда дод, ки минбаъд дар асорат нигоҳ доштани русҳоро роҳ наmedиҳад, иҷозат медиҳад, ки ба Бухоро намояндаи муваққатии ҳукумати подшоҳӣ таъин карда шавад. Ҳайати сафорати Н. Игнатов ба масъалаи сиёсати Британияи Кабир дар Шарқ низ тавачҷух намуданд. Сафир дар бораи бозигҳои пасипардагии Англия дар хонигарии Қўқанд, чангҳо дар Эрону Хитой, исёнҳои оммавӣ бар зидди англисҳо дар Ҳиндустон (шўриши сипоҳиён дар солҳои 1857-1858) нақл кард.

Баъди ба анҷом расидани гуфтушунидҳо сафорати Русия бо роҳбарии Н. Игнатов моҳи декабри соли 1858 ба Оренбург баргашт. Бо ҳамроҳии ин ҳайат намояндаи амир Насрулло Начмиддин хоҷа Муҳаммадамин ҳоҷӣ тўқсабо ба Русия омад.

Бомуваффақият анҷом ёфтани кори сафорати Н. Игнатов мавқеи Русияи подшоҳиро дар минтақаи Осиёи Миёна мустаҳкам намуд. Савдогарони рус дар

Аморати Бухоро ба имтиёзҳо соҳиб шуданд, ғуломону асирони рус ба озодӣ баромаданд, киштиҳои Русия дар Амударё ҳуқуқи озодона шино карданро пайдо карданд, тоҷирони рус дар қаламрави Аморати Бухоро ба имтиёзҳо соҳиб гаштанд.

Аммо ин ҳолат танҳо дар давоми 2 сол, яъне то вафоти амир Насрулло (1860) рӯя гаштанд. Писари Насрулло амир Музаффархон аз иҷроӣ уҳдадорӣ даст кашид [110, с.16-18].

Аҳмади Дониш таъкид менамояд, ки амир Насрулло танҳо як писар дошт, ки он Музаффар буд. Амир нисбат ба мардум ва лашкар ғамхорӣ намуда, намехост, ки писараш вориси тахт гардад. Бинобар ин, ӯ ба мансабдорони олиурӯбаи аморат доир ба вориси тахт эълон намудани яке аз набераи худ васият карда, ин дунёи фонири тарк кард [48, с.188].

Умуман, таҳлилҳои сарчашмаҳо нишон медиҳанд, ки аз ибтидои асри XVIII то миёнаи асри XIX ба Бухоро тақрибан 10 сафорати Русия ташриф оварданд. Дар бораи сафоратҳое, ки аз Бухоро ба Русия рафтаанд, маълумотҳо пурра нестанд. Русия бо роҳандозии робитаҳои тижоративу дипломатӣ бо хонигарҳои Осиёи Миёна кӯшиш мекард, ки ҳаҷми андозу бочро дар Бухоро кам кунад, дар Бухоро маҳкамаи тижоратӣ кушояд. Бухоро талаб мекард, маҳдудиятҳои тижоратӣ, ки ба зиммаи тоҷирони бухорӣ дар Русия гузошта мешуд, бардошта шаванд. Мутаассифона, ин талабҳо дар дурнамо иҷро нагаштанд. Ғайр аз ин, ба сафирони Русия озод кардани асирон – ҳамватанони худро талаб мекарданд. Баҳри муайян кардани қонҳои тилло дар қаламрави Аморати Бухоро чораҳо меандешиданд. Инчунин барои мубориза бурдан бо рақибону душманони хориҷӣ тадбирҳо меандешиданд [170, с.10-33].

Робитаҳои Бухоро бо Британияи Кабир дар сатҳи паст ба роҳ монда шуда буд, асосан бо роҳандозии тижорат маҳдуд гашта буд. Дарачаи баландтарини робита бо Англия ташрифи А. Бернс ба Бухоро солҳои 30-юми асри XIX ба шумор рафта, А. Бернс ба сифати хизматчиӣ ширкати Ҳиндустони шарқӣ саёҳати худро анҷом медиҳад. Вале баъзан сафирони Англия ҳамчун ҷосус дастгир гашта, ба қатл расонида мешуданд.

Солҳои минбаъда вазъият тадриҷан ба эътидол меояд. Чунонки Н. Залесов таъкид мекунад соли 1858 ӯ дар ҳайати сафорати Н. Игнатов ба Ҳева меояд ва аз рӯйи мушоҳидаҳои дар бозорҳои Ҳева, асосан молҳои саноатии корхонаҳои Русия ба фурӯш бароварда шудаанд, аз молҳои аврупоӣ бошад танҳо чой ва дока, ки тавассути Эрон ворид карда шудаанд фурӯхта мешуданд [72, с.283].

Рушди робитаҳои иқтисодӣ ба муносибатҳои дипломатӣ тақон бахшид. Нимаи дуюми асри XIX аз Русия ба Ҳева 3 ҳайати сафорат, аз Ҳева ба Русия 4 ҳайати сафорат фиристода шуданд. Вазифаҳои асосии ҳайати сафорати Русия: рушд додани робитаҳои тиҷоратӣ, кам кардани бочии тиҷоратӣ, таъмини беҳатарии савдогарон, озод кардани асирони рус, ҷамъоварии маълумоти стратегӣ ва ҳарбӣ доир ба хонигарӣ ва ғ. махсус меёфт.

Ҳамин тавр, нимаи аввали асри XIX, хусусан солҳои 20-50-ум ба муносибатҳои дипломатии байни давлатҳои Осиёи Марказӣ, аз қабилҳои Бухоро, Қўқанд ва Ҳева омилҳои беруна, тағйироти геополитикӣ ва рақобати империяҳои бузург таъсир расониданд. Ин муносибатҳо аз ҷониби манфиатҳо ва хоҳишҳои рақобат барои соҳибхотирӣ бештар дар манзараи мураккаби геополитикӣ шакл гирифтанд.

Таҳлили маводи таърихӣ нишон медиҳад, ки робитаҳои дипломатӣ ва тиҷоратӣ байни Русия ва хонигарии Осиёи Миёна, бахусус бо Аморти Бухоро дар даҳсолаҳои аввали асри XIX аҳамияти стратегӣ доштанд. Дар ин давра Русия талош мекард, ки ҳамзамон мавқеи сиёсӣ ва иқтисодии худро дар минтақа устувор гардонад ва тавассути бозорҳои Бухоро ба минтақаҳои Шарқи Миёна ва Ҳиндустон дастрасӣ пайдо кунад [72, с.284].

Ҳайати сафоратии Русия таҳти роҳбарии А.Ф. Негри бо мақсади рушди тиҷорат ва ҷамъоварии маълумоти геополитикӣ ва иқтисодӣ ба Бухоро фиристода шуд. Ҳайати сафорат, ҳамчунин мутахассисони соҳаи ҷуғрофия, омор, муҳандисӣ ва афсарони низомиро дар бар мегирифт. Ин гурӯҳ ба таҳлили захираҳои табиӣ хонигарӣ, системаи сиёсӣ ва муносибатҳои байнидавлатӣ, ҳамчунин имкониятҳои транзитӣ тавассути дарёҳои Амударё ва Сирдарё

машғул буд. Ҳадафи дигари сафорат озод намудани асирони рус ва танзими равандҳои тиҷоратӣ бо қорвонҳо буд [72, с.283].

Таҳлил нишон медиҳад, ки дар Бухоро нуқтаи марказии транзитӣ ва тиҷоратӣ барои тамоми Осиёи Миёна ба ҳисоб мерафт. Шаҳр дорои бозорҳои қалон ва инфрасохтори рушди савдо, аз ҷумла қўчаҳои болоқўш ва растаҳои қурқўш буд. Ҳар сол молу маҳсулоти хориҷӣ тавассути ҳазорҳо уштур ва асп ворида мегардид, ки ин раванд барои рушди саноати боғандагии Русия ва таъмини истеҳсолот бо ашёи хоми пахта ва дигар маводҳо аҳамияти стратегӣ дошт.

Дар маҷмӯъ, таҳлили робитаҳои дипломатӣ ва тиҷоратӣ нишон медиҳад, ки сиёсати Русия дар Осиёи Миёна, ҳамзамон ба таҳкими мавқеи геополитикӣ, рушди савдо ва таъмини таъминоти иқтисодӣ нигаронида шуда буд. Ташкили ҳаياتҳои сафоратӣ, қорвонҳои тиҷоратӣ ва ҷалби мутахассисони соҳаҳои гуногун намунаи омезиши манфиатҳои сиёсӣ ва иқтисодии давлати Русия бо ҳонигарии минтақа буд. Ин раванд дар таърихи Осиёи Миёна ҳамчун марҳалаи муҳими ҳамгироӣ ва робитаҳои тиҷоратӣ бо Империяи Русия арзёбӣ мешавад [72, с.283].

Дар даҳсолаҳои аввали асри XIX Амолати Бухоро ҳамчун маркази тиҷоратӣ ва дипломатӣ барои Русия нақши стратегӣ дошта, тавассути робитаҳои тиҷоратӣ ва дипломатӣ Русия тавонист мавқеи сиёсӣ ва иқтисодии ҳудуд дар Осиёи Миёна устувор созад. Ташкили сафоратҳо, қорвонҳои тиҷоратӣ ва ҷалби мутахассисони гуногун намунаи фаъолияти систематик ва ҳамроҳангшудаи дипломатӣ ва иқтисодӣ ба ҳисоб меравад [72, с.283].

Дар даҳсолаҳои 50-уми асри XIX муносибатҳои байни ҳонигарии Осиёи Миёна ба таври мустақим ва шадид аз таъсири сиёсӣ ва дипломатии Русия вобастагӣ дошт. Ҳуҷуми Русия ба Оқмачити ҳонигарии Қўқанд ва қўшиши муттаҳидсозии Қўқанд ва Ҳева барои муқовимат бо ин ҳуҷум, ки ноқом монд, равшан нишон медиҳад, ки мавқеи геополитикии минтақавӣ дар ин давра ба тағбирҳои дипломатӣ ва ҳарбӣ зич вобаста буд.

Амир Насрулло ҳамчун роҳбари сиёсати хориҷии Бухоро назар ба пешинагони худ муносибати стратегӣ ва ҳамзамон муназзам ва кушодро ба кишварҳои калон, хусусан Русия ва Англия пеш гирифта буд. Сафоратҳои англисӣ ва русӣ, ки ба минтақа фиристода мешуданд, на танҳо вазифаҳои тиҷоратӣ ва дипломатӣ иҷро мекарданд, балки вазифаи ҷамъовари маълумот оид ба сохтори дохилии хонигарихо, муомилоти иқтисодӣ, захираҳои табиӣ ва аҳолиро низ бар дӯш доштанд [72, с.283].

Таҳлили сафоратҳои А. Бернс (Англия, 1835), П. Демезон (Русия, 1835), Я.В. Виткевич (Русия, 1835) ва ҳайатҳои баъдии русӣ дар солҳои 1840–1858 нишон медиҳад, ки Русия тавассути сафоратҳо ва ҳайатҳои дипломатӣ, инчунин ба воситаи мутахассисони илмӣ ва ҳарбӣ мавқеи худро дар Осиёи Миёна тақвият меод. Ин раванд, ҳамзамон ҳадафи пешгирии таъсири англисҳо дар минтақа ва таъмин намудани манфиатҳои иқтисодӣ ва тиҷоратӣ барои Русияро низ дар бар мегирифт [72, с.284].

Муҳим аст, ки сафоратҳои Бухоро ба Санкт-Петербург низ барои мустақкам намудани робитаҳои дӯстӣ ва таъмини пуштибонии сиёсӣ фиристода мешуданд. Ин раванд нишон медиҳад, ки муносибатҳои дипломатӣ байни хонигарихи Осиёи Миёна ва Империяи Русия на танҳо вазифаҳои дипломатӣ ва тиҷоратиро дар бар мегирифт, балки як қатор масъалаҳои стратегӣ, аз ҷумла маълумотгирӣ, геополитика ва таҳкими мавқеи низомӣ ва иқтисодӣ низро ҳал мекард.

Аз таҳлили мавод бармеояд, ки Бухоро ва хонигарихи ҳамсоя ҳамчун нуқтаҳои калидӣ барои расидан ба бозорҳои Шарқи Миёна ва таъмин намудани манфиатҳои Русия ба ҳисоб мерафтанд. Ҳайатҳои сафоратӣ ва корвонҳои тиҷоратӣ на танҳо робитаҳои дипломатиро густариш медоданд, балки рушди тиҷорат ва саноати маҳаллӣ, инчунин ҷамъовари маълумоти геополитикӣ ва иқтисодиро низ таъмин менамуданд.

Дар даҳсолаҳои 50-уми асри XIX равандҳои дипломатӣ ва тиҷоратӣ дар Осиёи Миёна ба таври мустақим аз сиёсати империяи русӣ вобаста буданд. Сафоратҳои гуногун ва ҳайатҳои дипломатӣ нақши калидӣ оид ба таҳкими

мавқеи геополитикии Русия ва пешгирӣ аз таъсири англисҳо дар минтақа доштанд. Ин раванд дар таърихи муносибатҳои байнидавлатӣ дар минтақа намунаи амалии ҳамгироии манфиатҳои сиёсӣ, тиҷоратӣ ва иттилоотӣ мебошад ва саҳми амир Насрулло оид ба нигоҳ доштани тавозуни стратегӣ ва рушди робитаҳои дипломатӣ барои Бухоро таъкид гардидааст.

3.2. Низоъҳои мусаллаҳонаи байни хонигарии Осиёи Миёна

Дар нимаи аввали асри XIX амирон ва хонҳои давлатҳои Осиёи Миёна сайёу талош мекарданд, ки ҳудуди давлати худро васеъ намуда, мулкҳои мустақил ва ниммустақилро тобеъ намоянд. Дар баъзе ҳудудҳо байни хонигарии Осиёи Миёна низоъҳои мусаллаҳона идома меёфт. Аввали асри XIX Қиззах аз ҷониби Аморати Бухоро ишғол мегардад. Хони Қўқанд Хучандро ба даст меорад. Ўротеппаро тасарруфи Аморати Бухоро намуд, мавқеи худро дар сарҳади ҷанубии хонигарии Қўқанд (махсус дар Хучанд) мустаҳкам кунад. Хонигарии Қўқанд ба таври доимӣ ба мулки Қиззах таҳдид мекард. Бо ишғоли Ўротеппа Аморати Бухоро тавонист таъсири худро дар болооби Зарафшон зиёд намояд. Аввали асри XIX он Мастҷоҳ ва Фалғарро зери таъсири худ мегирад.

Ба назар мерасад, ки барои амир Насрулло саркӯби қабоили заиф ва ё ҳучум ба хонони ҳамсоя мисли лашкаркашӣ бар зидди хонигарии Қўқанд соли 1842 ва ҳамчунини фиристодани низоми лашкар ба Ўротеппа соли 1858 осонтар аз таваҷҷуҳи ба хатаре, ки аз шимол буд. Ҳар чандки аз давраи ошноӣ бо аҷдоди ӯ бо созу барги артиши Эрон дар давраи Нодир сад сол гузашта буд ва мебояд таваҷҷуҳ ба бозсозии қавои аскарӣ касб мекард [166, с.63].

Дар аҳди амир Насрулло (1827-1860) задухӯрдҳои мусаллаҳона бо давлатҳои ҳамсоя ва вилоятҳои марказгурез авҷ мегиранд. Амир Насрулло беш аз 40 маротиба бо хонигарии Қўқанд, наздик 10 маротиба ба хонигарии Хева, 7 маротиба ба Эрон, 2 маротиба ба Афғонистон ва даҳҳо маротиба бо

мухолифини дохилӣ, махсусан бо кенегасҳо, мингҳо, юзҳо, ба муқобили Ҳисору Марв набарди мусаллаҳона анҷом додааст [235, с.63].

Низои ҷарбии байни Бухоро ва Қўқанд. То замони ба имзо расидани шартномаи соли 1830 байни Бухоро ва Қўқанд ҷангҳо байни ин ду хонигарӣ бо шиддат идома ёфтанд. Қўқанд ба муқобили Бухоро юришҳои ҷарбӣ ташкил мекард. Дар ин давр афзалият дар тарафи Қўқанд буд. Ин вазъро А. Мухторов дар мисоли низои Бухорову Қўқанд барои ба даст овардани Ўротеппа чунин шарҳ намудааст: «То соли 1830, ки байни Қўқанд ва Бухоро сулҳ баста шуд, ба қаламрави мулки Ўротеппа гоҳ Қўқанд ва гоҳ Бухоро лашкаркашиҳои сершумор мекарданд. Дар ин давра бартарӣ дар ҷониби Қўқанд буд. Ин бо як қатор сабабҳо шарҳ дода мешавад. Аввалан, диққати амир ба масъалаҳои дигар банд буд: ӯ кӯшиш мекард, ки оқибатҳои ҳосили бад, гуруснагӣ ва ошӯбҳои соли 1810-ро бартараф созад ва инчунин ба пахш намудани шӯриши хитой-кипчоқҳо (1821-1825) машғул буд. Сониян, неруҳои асосии амир барои мубориза бар зидди ҳокимони саркаши Шаҳрисабз ва ҷанг бо Хева равона шуда буданд» [175, с.21-23].

Дар аҳди хонгарии Қўқанд Муҳаммадалихон (1822-1842) задухӯрдҳои мусаллаҳона байни Қўқанд ва Бухоро идома ёфтанд. Муҳаммадалихон 22-юми декабри соли 1822 бо дастгирии Маъсумхон Тӯра, шайх ул-ислом Домулло Зокирхоҷа эшон ва тағояш Қосим бекларбегӣ тахти хонигарии Қўқандро соҳиб шуд [40, с.36]. Тибқи маълумотҳои таърихӣ Муҳаммадалихон дар синни ҳабдаҳсолагӣ ба тахти хонигарӣ нишастааст.

Муҳаммадалихон аз ибтидои ба сари қудрат омадан қарор кард, ки Ўротеппаро ба даст оварад. Амир Ҳайдар бо мақсади зерин назорат гирифтани Ўротеппа ба минтақаҳои сарҳадӣ Муҳаммад Раҳим атолиқро масъул таъин карда буд. Чунонки дар боло зикр гардид, амир Насрулло (1827-1860), ки дар байни бухороиён бо номи “амири қассоб” ё “Ботурқассоб” ном бароварда буд, низ сиёсати падарашро идома дода, барои мустаҳкам намудани мавқеи аморат дар ин минтақа, пеш аз ҳама, дар Ҷиззах тадбирҳо андешид. Соли 1828/29 аҳолии мулки Ҷиззах зидди амир исён бардоштанд. Аз ин вазъият истифода

бурда Муҳаммадалихон ба Ўротеппа лашкар кашид. Муҳосираи шаҳр муддати 20 рӯз давом кард, аммо ба лашкари Қўқанд муяссар нагашт, ки қалъаи Ўротеппаро тасарруф намояд. Муҳаммадалихон ночор шаҳрро хароб намуда, фуқарои бисёрро бо худ ба Қўқанд гирифта бурд [18]. Ишғоли Ўротеппа аз ҷониби Қўқанд ва исёни аҳолии Қиззах ба муқобили Аморати Бухоро барои амир Насрулло баҳри ташкили юриши ҳарбӣ ба Қиззах баҳона гаштанд. Дар натиҷаи муҳосираи тулонӣ амир Насрулло Қиззахро соли 1829 ишғол намуд [18, с.31].

Юриши ҳарбии амир Насрулло дар “Зафарнома”-и Хусравӣ муфасал баён гаштааст. Насрулло юриш мазорҳои Ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд, Ҳазрати Қосимшайх ва Шоҳи Зиндари зиёрат намуда, ба самти Қиззах раҳсипор гардид [16, с.35-36]. Лашкари амир Насрулло аз ҳисоби дастаҳои аскарони Самарқанд, Миёнкалот, Қаршӣ, Чироқчӣ, Ҳузур, Бойсун ва Шеробод пурра гардид. Баъди убури дарёи Кӯҳак (Зарафшон) лашкари Бухоро ба қалъаҳои Янгиқўрғон ва Сойбӯи расиданд. Ҳокими Қиззах Муҳаммадсодиқбек юз аз омадани лашкари Бухоро хабар ёфта, бо ёрии қувваҳои Қўқанд ва Ўротеппа «як ҳафта пештар мардуми элотияро аз кӯҳу дашт чамъ намуда, ба даҳанаи дараи Илонӯтӣ лашкаргоҳ карда, фуруд омада, дар роҳҳо қаровул гузошта буд» [16, с.37]. Дар муҳорибаи назди дараи Илонӯтӣ амир Насрулло зафар меёбад. Мудофиачиёни Қиззах фирор намуда, худро ба даруни қалъаи шаҳр заданд. Амир Насрулло бо лашкараш қариб як ҳафта Қиззахро муҳосира намуда, онро фатҳ мекунад. Он вақт дар дохили шаҳр лашкари духазорнафараи илғори Муҳаммадалихони Қўқандӣ бо роҳбарии Шоҳии парвоначӣ ва Азимбой додхоҳ қарор доштанд [16, с.39-40]. Аҳолии шаҳри Қиззах, ки аз сиёсати ҳокими вилоят ба дод омада буданд, дарвозаҳоро ба лашкари Бухоро боз намуданд. Ҳокими Қиззах Муҳаммадсодиқбеки юз бо ҷамоати сардорони қирқюз саросемавор шаҳрро тарк намуда, ба самти Ўротеппа фирор намуданд. Баъди фатҳи Қиззах ба ин вилоят аз ҷониби Насрулло Муҳаммад Ҳаким додхоҳ ҳоким таъин мегардад. Ҳамин тариқ, Қиззах ба Бухоро тобеъ гардид.

Дар чараёни муборизаҳо хонҳои Қуқанд ва амирони Бухоро бештар барои забти мулкҳои марказӣ, яъне бештар маҳалҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна, алаҳусус Ўротеппа аҳамияти махсус медоданд. Сабабҳои асосии ҷангҳои байниҳамдигарии хонигариҳо ва таваҷҷуҳи онҳоро ба худ кашидани мулки мазкур, пеш аз ҳама кушишу талошҳои намояндагони давлатҳои навтаъсис баҳри баҳри мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ ва васеъ намудани ҳудуди давлат ба ҳисоб мерафт. Инчунин мавқеи ҷуғрофии Ўротеппа ва мавҷудияти қалъаҳои мустаҳкаму аз ҷиҳати стратегияи ҳарбӣ муҳим буда, пас аз забти ин мулкҳо Аморати Бухоро метавонист мавқеи ҳарбии ҳудро мустаҳкам намуда, ба мулкҳои қисмати шарқӣ соҳиб гардад. Хонҳои Қўқанд нақша доштанд, ки мулкҳои ҷанубу Ғарбии Осиёи Миёнаро тасарруф намоянд. Ўротеппа калиди асосӣ барои ворид ва тасарруфи водии Зарафшон буд, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ ба Ўротеппа вобаста буд. Мавҷудияти заминҳои зиёди қорам ва сернуфуз будани аҳолии ин мулкҳо ҳамасола ба ҳазинаи хонҳову амирон даромади зиёдро ворид менамуд [111, с.131-132].

Баъди ин воқеаҳо Муҳаммадалихон, ки Ўротеппаро ишғол карда буд, намояндаи ҳудро ба назди амир Насрулло мефиристад ва таклиф мекунад, ки байни ду хонигари шартномаи сулҳ баста шавад. Амир Насрулло ба таклифи Муҳаммадалихон розӣ мешавад. Зеро ба ӯ зарур буд, ки баъзе низоъҳои дохилиро бартараф кунад, ба муқобили марказгурезони Шаҳрисабз мубориза барад, ҷангро бо Хева баҳри ишғоли Марв ва Чорҷўй идома диҳад. Дар натиҷа, шартномаи сулҳ соли 1830 ба имзо расида, то соли 1840 амал мекунад [111, с.32]. Дар ин давра Хучанд ва Ўротеппа дар тобеъияти хонигарии Қўқанд қарор доштанд.

Дар ин миён Муҳаммадалихон соли 1834 ба мулкҳои Дарвоз ва Қаротегин ҳучум карда, он маконҳоро ба тасарруфи худ даровард. Чанд муддат мулки Қўлобро низ зерӣ итоати худ нигоҳ медорад. Яке аз сабабҳои ба ин музофотҳо лашкар кашидани Муҳаммадалихон аз он иборат буд, ки бо амри амири Бухоро Насрулло писари Олимхон Оталиқхон ба воситаи Ҳисор ба самти Қаротегин лашкар кашида буд [27]. Муҳаммадалихон аз ин воқеа хабардор гашта, лашкари

худро таҳти сарварию Муҳаммадшариф оталиқ ба самти Қаротегин мефиристад. Баъди муддате ба ҷойи Муҳаммадшариф атолиқ Ғуломшоҳ кӯшунбеғи Бадахшӣ, ки бо номи Лашкар бекларбеғӣ маъруф буд, сарлашқари кӯшуни хонигарии Қўқанд таъин мегардад. Ҷанг байни лашқари бухороиҳову қўқандиҳо сурат мегирад. Ҳукумати Қўқандро ҳокимони мулкҳои Қўлоб, Ҳисор, Бадахшон эътироф мекунад.

Солҳои 40-50-уми асри XIX низоъҳои ҳарбӣ байни Бухоро ва Қўқанд аз нав шиддат мегиранд. Сабаби сар задани низоъ зеро васояти амир қарор гирифта шудани бародари Муҳаммадалихон – султон Маҳмуд буд. Амир Насруллохон султон Маҳмудро ҳокими Урметан (мулк дар қисмати ҷанубу ғарби Ўротеппа) таъин мекунад [16, с.59]. Бо ин амал амир меҳост ба воситаи султон Маҳмуд Қўқандро ба вассали худ табдил диҳад. Ин воқеа боиси афзудани тирагии муносибати ду давлат мегардад.

Соли 1841 Муҳаммадалихон ба самти Қиззах лашқар мекашад ва дар мавзеи Пешоғар, ки дар қаламрави Аморати Бухоро қарор дошт, амр мекунад, ки истеҳком (қалъа)-и нав бунёд кунанд ва ба он ҷо гарнизони сарбозонро бо теъдоди 1000 нафар бо сарварию Гадойбой парвонаҷӣ ҷойгир мекунад. Вале баъди як моҳ амир Насрулло Қиззахро ишғол намуда, қалъаи Пешоғарро бо лашқари 18 ҳазорнафара ҳашт рӯз муҳосира намуда, онро ба ҳок яксон мекунад [30, с.292]. Пас аз як сол (1842) амир Насрулло лашқар ҷамъ намуда, ба ҳудуди хонигарии Қўқанд ворид мешавад. Вақте ки лашқари Бухоро ба Қиззах ворид мешаванд, Муҳаммадалихон амир Насрулло ро барои гуфтушунид ба Қўқанд таклиф мекунад. Ин таклиф аз ҷониби Насрулло рад карда мешавад. Лашқари амир ба қалъаи Зомин раҳсипор гашта, онро се рӯз муҳосира менамояд. Сипас, амир Насрулло барои ишғоли Хучанд омодагӣ мегирад, ба муҳорибаи асосӣ тайёрӣ мебинад. Чунонки Тоҷири Хучандӣ менигорад: «дар наздикии Хучанд ба дастаҳои лашқари Муҳаммадалихон бо сарварию сарлашқарон Муҳаммад Шариф атолиқ (бо туғи ранги сабз), Сайид қушбеғӣ (бо туғи сурх), Холибек қушбеғӣ (бо туғи сиях), Норқўзи парвонаҷӣ бо кӯшуни 5 ҳазорнафараи қирғизҳо (бо туғи сафед) ва Хоҷамурод додхоҳ (бо туғи зард) ҷамъ омаданд»

[41, с.12]. Аммо Муҳаммадалихон ба Қўқанд мегурезад, дар натиҷа Насрулло Хучандро бидуни муҳориба ишғол мекунад.

Амир Насрулло сарлашқари мохир буд, таҷрибаи хуби ҷангиро касб карда буд. Масалан, Ҳангоми ҳуҷум ба Ўротеппаву Хучанд хатти пеши лашқарро бо амир Бердиёри юз ва султон Маҳмуд таъмин мекард. Аз қафо лашқари (дастаи) Иброҳим додхоҳ –ҳокими Самарқанд ва Одил додхоҳ –ҳокими Ургут ҳаракат мекарданд. Аз паси онҳо сарбозони Бухоро, Қаршӣ, Миёнкал ҳаракат менамуданд. Ҳадафи ба сафи пеш гузоштани дастаи Бердиёри юз (ҳокими Ўротеппа) ва султон Маҳмуд (бародари Муҳаммадалихон) аз он иборат буд, ки онҳо метавонистанд норозиёро аз сафи лашқари Муҳаммадалихон ба тарафи худ ҷалб кунанд. Воқеан, дар таркиби лашқари Қўқанд тарафдорони султон Маҳмуд зиёд буданд.

Сабаби асосии дар муҳорибаҳои Қиззах, Ўротеппа ва Хучанд ғалаба ба даст овардани амир Насрулло, тарсу ҳароси Муҳаммадалихон, аз маҳалли ҷанг ба Қўқанд фирор кардани ӯ ба шумор мерафт. Муҳаммадалихон баъди бозгашт ба Қўқанд барои муқовимат нишон додан ба амир Насрулло ягон тадбире наандешид ва ин воқеаҳо соли 1840 рух дода буданд.

Баъди ба Қўқанд баргаштан Муҳаммадалихон ба назди Насрулло тағояш Холибек қушбегиرو фиристода изҳор мекунад, ки омодааст Хучанд, Тошкент ва Туркистонро ба Аморати Бухоро диҳад ва даромади солонаи вилояти Фарғонаро пардохт намояд. Ў инчунин ваъда дод, ки дар хутбаи намози ҷумъа номи амир Насрулло зикр мегардад. Ҳамаи ин аз он шаҳодат меод, ки хони Қўқанд ҳокимияти Бухороро эътироф мекунад [16, с.34-35].

Баъди ин амир соли 1841 Хучандро ба ихтиёри султон Маҳмудхон гузошта, ба Ўротеппа баргашт [16, с.89]. Ўротеппа, Ём (истеҳком дар Ўротеппа) ва Зоминро ба Бердиёр тўқсабо юз супорида, ба ӯ унвони эшикоғабоширо дод [16, с.89-90]. Сипас, амир Насрулло ба Бухоро баргашт.

Вале, дере нагузашта Муҳаммадалихон шартҳои сулҳро риоя накард. Вай бо бародараш султон Маҳмуд ба воситаи модараш Нодирабегим робита намуда, ваъда дод, ки ӯро ҳокими Тошканд таъин мекунад ва ҳудуд ба Хучанд ворид

шуд [16, с.91]. Ишғоли Хучанд охирин муваффақияти Муҳаммадалихон буд. Ин амали Муҳаммадалихон ҳилофи шартнома буд, зеро тибқи шартнома Тошканд ва Хучанд мебоист ба ихтиёри Аморати Бухоро супорида мешуданд.

Дар ин давр вазъияти дохилии хонигарии Қўқанд хеле вазнин мегардад. Зеро Муҳаммадалихон аз анъанаҳо ва давлатдории хонигарии Қўқанд дур шуда буд. Дар сарчашмаҳо доир ба кўшишҳои Муҳаммадалихон барои ташкили ҳокимияти мутлақ, ба инобат нагирифтани фикру андешаҳои амалдорони дунявиву динӣ маълумот дода мешавад. Ба зами ин, зиддияти шадид, амалҳои душманона байни қирғизу қипчоқҳо аз як тараф ва аёну ашрофи маҳаллӣ аз тарафи дигар боиси ноустувории мамлакат гаштанд.

Ашрофзодагон ва руҳониёни Тошканд, вакилони дар муҳочират будаи баъзе гурӯҳҳо барои ба даст даровардани ҳокимияти марказӣ талош меварзиданд. Мансабдорони воломақом ва баъзе наздикони ҳуди хон низ ба иғво даст заданд. Аз ҷумла, бо дасисаву иғво яке аз сиёсатмадорони номӣ, маслиҳатчии хон, вазири аъзам Ҳаққули мингбоширо аз мансаб дур карданд. Аз ин вазъияти баамаломада истифода бурда, амири Бухоро Насрулло бо дархости муҳолифони Муҳаммадалихон қасди забти хонигарии Қўқандро мекунад.

Амир Насрулло лашкари Бухороро сарварӣ намуда, ба самти Қўқанд ду юриши ҳарбӣ ташкил мекунад. Дар юриши аввал байни Қўқанд ва Бухоро шартнома баста мешавад, ки тибқи он Ёротеппа бо музофоташ, Тошкент ва Туркистон то Авлиё ота ба итоати амир мегузаранд. Хучанд, қалъаи Нов ба ихтиёри Султон Маҳмудхон мегузаранд. Дар сарчашмаҳо ҳатто маълумоте вучуд дорад, ки гўё Муҳаммадалихон ба ғайри султон Маҳмудхон аз тахт даст кашида бошад.

Сабаби қатъ гаштани юриши аввали амир Насрулло ба самти Қўқанд аз он иборат буд, ки дар бораи ба қаламрави Бухоро лашкар кашидани хонгарии Ҳева овозаҳо паҳн мегардад. Дар натиҷа, амир Насрулло иҷборан ба Бухоро бармегардад.

Баъди бозгашти амир Насрулло ба Бухоро аёну ашрофи хонигарии Қўқанд гуфтушунидро байни Муҳаммадалихон ва бародараш султон

Маҳмудхон ташкил карданд. Ба раванди гуфтушунид модари султон Маҳмудхон Моҳларойим (шоира Нодирабегим) низ шомил гашт. Дар натиҷа бародарон қарор карданд, ки дар мувофиқа бо якдигар мамлакатро идора мекунанд. Султон Маҳмудхон бо амри Муҳаммадалихон ҳокими Хучанд, Қурама, Тошкент, Туркистон то Авлиёота гардид. Урдугоҳи асосии султон Маҳмудхон шаҳри Тошкент муқаррар гашт [212, с.27].

Созиш байни бародарон ба шартномаи Насрулло ва Муҳаммадалихон муҳолифат мекард. Аз ин рӯ, амир Насрулло ба самти Қўқанд юриши дуҷуми ҳарбию ташкил кард. Сарбозонро аз Балх, Чорқўй ва ҳамаи вилоятҳои Мовароуннаҳр ҷамъ намуд. Ин дафъа сафарбарии ҳарбии умумӣ эълон карда шуд. Амир Насрулло Хучандро ишғол намуда, қалъаи Маҳрамро тасарруф карда ва лашкари бухороӣҳо дар деҳаи Бешариқ мустақар гаштанд. Дар ин вазъият Муҳаммадалихон зимони давлатдориро пурра аз даст дода, аз Тошканд бародараш Султон Маҳмудхонро ба тахт даъват намуд. Султон Маҳмудхон то воридашавии лашкари Бухоро ба Қўқанд расида омад ва тахтро соҳиб шуд.

Дар сарчашмаҳои хаттӣ ва адабиёти илмӣ таъкид мешавад, ки баҳонаи ба Қўқанд маротибаи дуҷум лашкар кашидани амир Насрулло ба модарандараш хонадор шудани Муҳаммадалихон будааст. Тоҷири Хучандӣ дар бораи сабаби ба Қўқанд лашкар кашидани амир Насрулло чунин қайд кардааст: “Муҳаммад Алихон ба Хонпошшо, ки ҳамсари падараш Умархон буд, майл дошта, аз уламои замон илтимоси ривоят намуд. Саромади уламо Мирзо Қаландар ва Қозӣ Аскар бино бар тавачҷуҳи хони замон аз ақд дар ақд дароварда, аз уламои Бухоро низ як ривояти барҷаста карда фатво доданд” [40, с.20]. Дар сарчашмаҳои хаттӣ таъкид мешавад, ки Муҳаммадалихон духтарони сарҳангон, сайидону тоҷиронро низ ба ҳарамии худ ворид мекард. Ин амали ӯ ҳашму ғазаби умарову фуқароро ба миён овард.

Аслан рафтори гӯё бадахлоқонаи Муҳаммадалихон як баҳонае буд барои лашкаркашии амир Насрулло ба Қўқанд. Сабаби аслии Насрулло ба даст овардани мулкҳо ва ғанимати зиёд буд. Насрулло мехост, ки ҳудудҳои Қўқанд ва Хеваро ба пуррагӣ тасарруф намояд. Низои дохилидарборӣ дар хонигарии

Қўқанд низ лашкаркашии амир Насрулло ба хониғарии Қўқанд тезонид [231, с.87]. Яъне, дар қаламрави хониғарии Қўқанд аёну ашроф аз сиёсати Муҳаммадалихон норозӣ буданд, ба ҷонибдории амир Насрулло фаёолият бурданд.

Ин буд, ки амир Насрулло ба Қўқанд лашкар кашида, онро ишғол намуд. Ҳангоми ҳамла ба Қўқанд Хучанд ва Конибодомро низ тасарруф ва талаву тороч кард. Дар бораи ишғоли Хучанд дар “Зафарнома”-и Хусравӣ чунин омадааст: «лашқари мансур фавҷ-фавҷ дар шаҳри Хучанд даромада, тамоми шаҳрро аз сарою мадраса то маҳаллоте, ки буд ҳамаро ба боди тороч барбод доданд» [16, с.96].

Б.Р. Турсунов роҷеъ ба ишғоли Хучанд аз ҷониби амир Насрулло чунин нигоштааст: «Ин дафъа қўқандиён қарор доданд, ки ба амир Насрулло дар назди Хучанд, дар даромадгоҳи шаҳр, дар байни теппачаи хурде бо номи Рухаки ҷанубӣ ва дарёи Сирдарё аз шимол муқовимат нишон диҳанд. Онҳо дар ин ҷо иншооти мудофиавӣ бунёд карданд. Канале қанда шуда, онро бо об пур карданд. Қўқандиён дар паси ин канал бо ҷамъоварии лашқари бузург мудофиаи шаҳрро ташкил намуданд.

Амир омада, ба теппаи Рухак баромада, вазъиятро арзёбӣ намуд ва феврал амр дод, ки монетаҳо аз ҷануб давр зада шаванд, ба қўқандиён аз самти шарқ, аз деҳаи Исписор ҳамла бурда шавад ва ҳамзамон роҳҳои ақибнишинии онҳо муҳосира карда шаванд.

Қараёни минбаъдаи воқеаҳо нишон дод, ки ҳулосаи амир дар ин ҳолат дуруст будааст: сарфи назар аз қувваи бузурги низомӣ фармондеҳони қўқандӣ натавонистанд мудофиаи шоиста ташкил намоянд. Онҳо майдони ҷангро хиёнаткорона тарк карда, ба ҷор сӯ пароканда шуданд. Дар натиҷа, дар назди Хучанд зиёда аз 5000 сарбоз асир гирифта шуд» [246, с.248-249].

Яке аз сабабҳои асосии ба Қўқанд лашкар кашидан амир Насрулло ин ба тарафи Муҳаммадалихон гузаштани Султон Маҳмудхон буд. Яъне, Муҳаммадалихон ба назди Султон Маҳмудхон кас фиристода, ўро ба худ муттафиқ гардонд ва тамоми мулкҳои забткардаи бухороиҳоро то Ўротеппа аз

худ карданд. Ин буд ки, амир Насрулло санаи 2-юми апрели соли 1842 ба самти Қўқанд бо лашкари 18 - ҳазорнафара ҳаракат кард. Мақсади аслии Насрулло ишғоли Қўқанд ба шумор мерафт. Аммо дар “Зафарнома”-и Хусравӣ, асарҳои Муҳаммад Ҳакимхон ва Мирзо Абдулазими Сомӣ ишора мешавад, ки Насрулло бо мақсади «чорӣ кардани адлу инсофу дин» ба Қўқанд лашкар кашидааст. Санаи забти Қўқанд дар китоби “Тоҷ ат-таворих”-и Муҳаммад Шариф 12-уми майи соли 1842 нишон дода шудааст [31, с.19].

Ба Қўқанд наздик шудани амир Насрулло Муҳаммадалихонро ба тарсу ҳарос овард. Бастани сулҳро ӯ ягона роҳи ҳалосӣ ҳисобид. Аз ин лиҳоз, ба назди Насрулло бо амри махсуси писари калонии Муҳаммадалихон Муҳаммадамин, қушбегӣ лашкар ва қозӣкалон барои гуфтушунид фиристода мешаванд. Ба онҳо супориш дода мешавад, ки дар чараёни гуфтушунид ба гузаштҳои зайл розигӣ диҳанд: якум, хонигарии Қўқанд розӣ мешавад, ки тобеи (вассали) Аморати Бухоро гардад; дуюм, хангоми хондани хутба дар намози чумъа розигӣ дода шавад, ки номи амир Насрулло зикр гардад; сеюм, ваъда дода шавад, ки минбаъд бо номи амир Насрулло танга сикка зада мешавад [31, с.20].

Амир Насрулло сафиронро хуш қабул мекунад, барои онҳо зиёфат меорояд. Муҳаммадамин ва қозикалонро иҷозат медиҳад, ки бозгарданд. Вале қушбегӣ лашкарро ба хаймаи худ даъват намуда, бо ӯ дар муддати як соати дигар суҳбат мекунад. Қушбегӣ бевосита арз мекунад, ки мардум ва аъёну ашрофи Қўқанд нияти ҳифз кардани Муҳаммадалихонро надоранд ва омодаанд ҳуди ҳозир лашкари бухороиёнро барои ворид шудан ба шаҳр иҷозат диҳанд. Амир инро шунида, ба қушбегӣ амр намуд, ки ба Муҳаммадалӣ расонад, ки фавран ба назди амир ба урдугоҳи бухороиён ҳозир шавад. Хон бо аъёну ашроф оид ба ин масъала муроҷиат мекунад, аммо дастгирӣ намеёбад. Муҳаммадалихон бо аҳли оилааш ва наздик як ҳазор сарбозон пойтахтро тарк намуда, роҳи гурезро пеш мегирад ва бо роҳи Намангон ба самти Марғелон раҳсипор мегардад [31, с.20].

Ҳангоми забти Қўқанд сарбозони Бухоро аввалин шуда ба арки Муҳаммадалихон ворид мегарданд ва ба ғоратгарӣ мушғул мешаванд. Баъди онҳо ба қаср писари Насрулло Музаффархон бо дастаи ҳарбӣ ворид мешавад, сарбозон ғанимати худро нахостанд, ки бо Музаффархон бо ҳам бинанд. Дар натиҷа байни онҳо низоъ сар зад. Музаффархон бо шамшер ба сарбозон ҳамла кард. Ҷавобан ба ин Абдусамадхон (сарвари тўпчиёну сарбозон) ба дастаи Музаффархон ҳамла карда, онҳоро аз қаср берун мекунад [16].

Моҳи майи соли 1842 Ботурхон (Насрулло – З.Ғ.) ба Қўқанд ворид шуд ва дар Арки Муҳаммадалихон ҷойгир шуд. Сарбозони ӯ ҳамаи деҳотро ва мавзёҳоро то деҳаи Рашидон ғорат намуданд. Дар бораи бераҳмии аз ҳад зиёд зоҳир намудани сипоҳи Бухоро дар “Зафарнома”-и Хусравӣ маълумот дода шудааст. Таъкид гаштааст, ки дар чараёни ин ҳуҷум 5 ҳазор ҳучандиён кушта шудаанд. Сокинони шаҳро деҳот маҷбуран барои маҳалли зисти худро тарк кардан маҷбур мешаванд. Чунончи, дар Конибодом фарде ёфт нашудааст, ки аз вазъи баамаломада хабар диҳад [16].

Тафсилоти муфассали ин воқеа дар “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ оварда шудааст. Чунонки дар сарчашма оварда мешавад, пас аз шикаст дар набард Муҳаммадалихон бо дастаи якҳазорнафара ба Марғилон ақибнишинӣ кардааст. Сипоҳи Бухоро воридаи Қўқанд мешавад. Барои ғорати пойтахти хонигарии Қўқанд иҷозат дода мешавад. В.В. Веляминов-Зернов таъкид мекунад, талаву тороч кардани аҳолии шаҳри Қўқанд чор соат идома меёбад, молу мулки мардум мусодира карда мешавад, ҳатто китобҳову амволи руҳониён ба яғмо бурда мешаванд [18].

Амир Насрулло барои таъқиби Муҳаммадалихон дастаи сарбозони панҷҳазорнафараро бо роҳбарии Исҳоқбек мефиристад. Муҳаммадалихонро сокинони маҳал дар Марғилон дастгир намуда, ба Исҳоқбек месупоранд [16, с.100]. Дар ҷойи дигар гуфта мешавад, ки Насрулло барои дастгир кардани Муҳаммадалихон дастаи Ёротеппаро бо роҳбарии Бердиёр ва бо ҳамроҳии мансабдори қўқандӣ Маҳмудхоҷа фиристода буд. Муҳаммадалихон бо кумаки Маҳмудхоҷа дастгир мешавад [18, с.142].

Яке аз сабабҳои ба зудӣ аз ҷониби амир Насрулло фатҳ гаштани Қўқанд дар атрофи ин шаҳр набудани иншоотҳои мудофиавӣ мебошад. П. П. Иванов нақли казаки рус Иван Марченковро меорад, ки гуфта мешавад: «Шаҳри Қўқанд дар мавзеи ҳамвор ҷойгир аст ва ҳангоми ишғоли он аз ҷониби амир дар атрофи шаҳр девор вучуд надошт. Баъди забти шаҳр амир ба Қўқанд ҳунармандони қалъасозро мефиристад, баъдан шӯришгарони қўқандӣ низ баъди рондани бухороиҳо бунёди девори шаҳрро идома доданд»[144, с.209].

Натиҷаи ин юриши ҳарбӣ аз он иборат буд, ки амир Насрулло Муҳаммадалихонро бо ҳамаи аҳли оилааш ба қатл расонд. Яъне, бо амри амир Насрулло Муҳаммадалихон, бародараш Султон Маҳмудхон ва писараш (Муҳаммадаминхони 12-сола), модараш Моҳларойим (шоира Нодира) ва чанд нафари дигар аз пайвандони Муҳаммадалихон дар Заррин ном иморати хосса ба қатл расонида мешаванд. Сабаби иҷро кардани ин амал дар он буд, ки амир Насрулло дар симои Муҳаммадалихон рақибро медид. Аз байн бурдани ин рақиб ба вай имконият медод, ки дар Мовароуннаҳр ҳокими мутлақ гардад.

Ин воқеаҳоро муҳаққиқ Ҷ. Абдукаримов чунин хулоса кардааст: «Дар солҳои 1840–1841 ҷонибдорони махфии амир дар сафи лашкари Қўқанд, бо дастгирии неруҳои Бухоро, шаҳрҳои Ўротеппа ва Хучандро ишғол карданд. Хонигарии Қўқанд, ки аз лиҳози дохилӣ заиф буд, ба парокандагӣ оғоз намуд. Дар Қўқанд ошӯбҳои мардумӣ сар заданд, аммо аз онҳо бештар мухолифони Мадалихон баҳра бурданд. Баҳори соли 1842 неруҳои Бухоро Фарғонаро ишғол намуда, онро хароб карданд. Бо фармони амир Насруллоҳ Мадалихон ва наздикони ӯ ба қатл расонида шуданд» [231, с.88].

Роҷеъ ба қатлу ғорати лашкари амир Насрулло дар Қўқанд С. Айнӣ чунин нигоштааст: «Амир ба ин восита Қўқандро ба осонӣ тасарруф кард. Баъд аз тасарруфи шаҳр кӯшуни худро ба тороч амр кард. Кӯшун бе ҳеҷ беномусӣ ва беинтизомӣ боз наистод. Тамоми ашёи аҳли шаҳри Қўқанд ба яғмо рафт. Мардон ва занон дар кӯчаҳо девонавор бараҳна мегаштанд. Ҳатто палоси масочид ва асбоби мадорис бо китобҳо ба тороч рафт.

Амир аз ҳеҷ гуна хунрезӣ боз наистод. Муҳаммадалихонро бо бародараш Султонмахмуд ва соири авлод ва атбоаш ба модараш дастгир карда, ба қатл расонд. Хуни раоёи бегуноҳро низ мисли об рехт» [116, с.34-35].

Баъди забти Қўқанд соли 1842 амир Насрулло дар давоми 17 рӯз дар Қўқанд қарор дошт, сипас, дар он ҷо Иброҳим манғит парвоначиро, ки бо лақаби “Иброҳим Хаёл” ба сифати волӣ таъин мекунад, дар ихтиёри ӯ лашкари 5-ҳазорнафара ва 250 нафар хунармандони қалъасоз гузошта шуда буд. Амир Насрулло бо ғанимати зиёд ба Бухоро бармегардад.

Бухороиён дар Қўқанд ба бунёди қалъа шуруъ мекунанд. Иброҳим Хаёл дар давоми ду моҳ миқдори андозҳоро зиёд намуд, талаб намуд, ки мардуми хонигарӣ ҳамаи намудҳои андози Аморати Бухороро бечунучаро пардохт намоянд, ғайр аз ин, ба ҳазина ҳатман аз чор як ҳиссаи ҳосилро ворид намоянд. Ҳатто барои ҳар як дарахт ва зироати дар ҳавлӣ киштшуда низ андоз муқаррар карда шуд. Иброҳим парвоначӣ нисбати мардум зулму ситами зиёд кард [16, с.112]. Вале ӯ ба муқовимати шадиди қўқандиҳо дучор гашт. Ба муқобили ӯ на фақат аҳоли, балки амалдорон-феодалони маҳаллӣ низ сар бардоштанд.

Баъди ишғоли Қўқанд амир Насрулло ҳокими Ўротеппа Бердиёрро ба мансаби нав-эшикоғоси таъин кард. Яке аз сарлашкарони соҳибтаҷриба Исҳоқбек ҳокими Самарқанд таъин гашт. Ба мулки Тошканд Муҳаммад Шарифро ҳоким таъин намуд. Амир Насрулло дар мулкҳои ишғолгардида низ гумоштаҳои худро волӣ таъин мекунад. Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ гуфта мешавад, ки: «Тиёлқобул додхоҳи хитойиро ба ярлиғи вилояти Хучанд мубтаҳиҷ гардонид. Инчунин Абдулқодир тўқсаборо ба ҳукумати Марғинон, Муҳаммадкарим тўқсаборо ба ҳукумати Андиҷон, Шодмонбой тўқсаборо ба ҳукумати Намангон, Амонуллохоҷа судурро ба вилояти Чуст, Нурмуҳаммад тўқсабо қатағанро ба вилояти Қурама сарфарозӣ бахшид» [16, с.101]. Амир Насрулло якчанд нафар аъёну ашроф ва саркардаҳои ҳарбии Қўқандро, аз қабили Саид кушбегӣ, Лашкар бекларбегӣ, Мулло додхоҳ, Эшонқули додхоҳ, Гадоӣ парвоначиро ба ҳайси “оқ уйлук” (гаравгонони ифтихорӣ) ба Бухоро интиқол дод.

Аммо дере нагузашта, баъди 70 рӯзи ҳокимияти бухороиҳо дар Қўқанд шӯриши зидди аморат оғоз мешавад ва бухороиён аз Қўқанд ронда мешаванд ва Шералихон (1842-1845) бо ёрии қабилаҳои қирғизу қипчоқ ба тахти хонӣ менишинад. Шуришгарон Шералихонро ба Тўрақўрғон даъват намуда, маросими тоҷгузорӣ (ба болои намади сафед шинондани хон) барпо намуда, бо тантана ўро хони Қўқанд эълон карданд. Шӯришгарон Қул Юсуфи қирғизро мингбошӣ, Муҳаммад Назарбекро амирлашкар, Қўчибойро ботирбошӣ таъин карданд. Инчунин ба мансабҳои ҳудайчӣ, дастархончӣ, понсадбошӣ, юзбошӣ, ясаулбошӣ шахсони алоҳидаро таъин намуданд. Шералихон фавран шуро барпо намуда, омодагиро барои дифоъ намудани шаҳри Қўқанд аз лашкаркашии амир Насрулло ба роҳ мемонад. Ў баъди ба тахт нишастан, сохтмони қалъаро ба итмом мерасонад [204, с.216]. Дар муддати 18 рӯз ин корро ба анҷом расонд. Ин амал барои ҳимояи шаҳр аз ҳучуми навбатии лашкари Бухоро зарур буд. Тафсилоти воқеаҳо дар “Зафарнома”-и Хусравӣ чунин баён гаштааст, ки Шералихон дар байни қирғизҳо зиндагӣ мекард, бо лашкари зиёд аз мавзеи Талас хуруҷ намуда, ба самти Фарғона раҳсипор мегардад. Лашкари ӯ Намангон, Тўрақўрғон, Чуст, Охсу ва Косонро ишғол намуда, аз Сирдарё убур мекунад ва ба Қўқанд ворид мегардад. Набард байни лашкари Шералихон ва лашкари дар Қўқанд будаи бухороиҳо дар деҳаи Навбаҳори наздикии Қўқанд сурат гирифт ва бо мағлубияти лашкари бухороиҳо анҷомид. Инро Иброҳимбек парвоначӣ шунида, ба зудӣ бо теъдоди ками сарбозонаш аз Қўқанд ба самти Хучанд фирор мекунад. Дар натиҷа ҳокимияти мингҳо бо роҳбарии Шералихон аз сари нав барқарор мегардад. Шералихонро аҳолии Қўқанд бо хушнудӣ пешвоз гирифтанд [16, с.156].

Тавре ки Ҷ. Абдукаримов таъкид мекунад: «Бо ба сари қудрат омадани Шералихон нақши унсури кўчманчӣ, пеш аз ҳама қипчоқҳо ба таври назаррас афзуд. Онҳо ҳамроҳ бо қирғизҳо ба хон дар муборизаи ӯ бар зидди ҳамлаи Бухоро кумаки хеле муҳим расониданд.

Ҳанўз то баромади Шералихон яке аз намояндагони барҷастаи қипчоқҳо – Мусулмонқул – ҳамчун роҳбари боистеъдод ва ташкилкунандаи ҳифзи Қўқанд

аз ҳамлаи бухориён моҳи апрели соли 1842 шинохта шуда буд» [231, с.112-114].

Ба ғалабаи Шералихон дар ҷанг бо Хева андармон будани амир Насрулло низ мусоидат кард .

Соли 1842 амир Насрулло дубора ба Қўқанд лашкар мекашад. Ин лашкаркашӣ аҳолии Қўқандро ба таҳлука меандозад. Як қисми аҳоли ба самти Қошғар ва қисми дигар ба шаҳрҳо Фарғонаи шарқӣ фирор мекунанд. Амир Насрулло аз тарафи ғарб ва қувваҳои ҳарбии Тошканд бо амри амир аз самти шимол ба қаламрави хонигарии Қўқанд лашкар кашиданд. Шералихон маҷбур мешавад, ки қувваҳои ҳарбию ба ду қисм тақсим кунад. Қисмати авангарди лашкари қўқаниҳо бо қувваҳои амир дар Конибодом ба набард медароянд. Дар Ашт бо қувваи ҳарбии тошкандиҳо рӯ ба рӯ мегарданд. Дар аввал лашкар Шералихон дар Ашт ба мағлубият дучор гашта, ҳудуди соҳили рости Сирдарёро аз даст медиҳад. Сарлашқари қўқандиҳо Муҳаммад Назарбек ақибнишинӣ намуда, дар ҳудудҳои кӯҳӣ бо қирғизҳо пайваст мешавад ва бо омодагии ҷиддӣ, аз сари нав ҷангро идома дода, қувваҳои тошкандиҳоро аз соҳили рости Сирдарё ба ақибнишинӣ маҷбур мекунад. Амалиётҳои ҳарбии лашкаркаши амир Насрулло низ бебарор буд. Дар давоми чил рӯз ҳимоятгарони Қўқанд нӯҳ маротиба қувваҳои ҳарбии Бухоро ба ақиб баргардонданд.

Дар ин миён хони Хева Оллоҳқулӣ моҳи сентябри соли 1842 ба самти Бухоро лашкар кашида, қалъаи Чорҷўйро муҳосира мекунад. Аз рӯйи баъзе маълумотҳо аз Оллоҳқулихон қўқандиҳо ёрӣ пурсида будаанд. Баъди шикасти лашкараш дар наздикии Конибодом амир Насрулло, 9-уми октябри соли 1842 ба Бухоро баргашт [5]. Зеро ӯ имконияти дар ду самт ҷангиданро надошт. Тибқи нигоштаи З.Н. Абдулзода: «Дар роҳи Қаротеппа ду лашкар ба ҳам даромехтанд. Пас аз муҳориботи зиёд сипоҳи Хўқанд ғолиб баромада, лашкари амир Насруллоҳ шикаст хўрд ва ба сўйи Бухоро баргашт. Ўротеппа зери ҳокимияти Бухоро, Исфараю Конибодом ва Хучанд зери тасарруфи хонигарии Хўқанд даромаданд» [232, с.111]. Шералихон ба Хучанд аввал Худоёрбию, сипас писари ӯ Абдурахмон девонбегиро ҳоким таъин мекунад.

Аз вазъияти баамаломада қабилаҳои қирғиз ва қипчоқ истифода бурданд. Дар бораи қабилаи қипчоқ Ҷ. Абдукаримов чунин маълумот додааст: «Қипчоқҳо (дар манбаъҳои русӣ — половецҳо, дар манбаъҳои византиягӣ — куманҳо) яке аз қабилаҳои бузурги халқҳои туркӣ буда, яке аз ҷузъҳои асосӣ дар таркиби этникии халқи ўзбек ба шумор мераванд. Қипчоқҳо на танҳо дар этногенези халқи ўзбек, балки дар ташаккули як қатор халқҳои дигари туркӣ, аз қабили қазоқҳо, қирғизҳо, қарақалпоқҳо, туркманҳо, тоторҳо, бошқирҳо, олтойҳо ва баъзе халқҳои Қافқози Шимолӣ (ноғайҳо, кумуқҳо, қарачайҳо ва ғайра) нақши муҳим бозидаанд. Хусусиятҳои этникии хоси қипчоқҳоро ҳамчунин дар таркиби туркҳои усмонӣ, маҷорҳо ва як қатор халқҳои дигар низ метавон мушоҳида кард.

Кӯчиши оммавии қипчоқҳо ба минтақаҳои фарҳангии Мовароуннаҳр дар асри XVI, дар давраи Шайбонихон ва баъдан дар асри XVII дар давраи аштархонӣ ба амал омад. Ҳамчунин, қипчоқҳо дар нимаи дуюми асри XVI – аввали асри XVIII, дар раванди ҳучуми чунгарҳо ба қаламрави Қазоқистони Ҷанубӣ ба воҳаи Зарафшон ва водии Фарғона кӯчиданд.

Ворид шудани қипчоқҳо ба ҳудуди Осиёи Марказӣ ҳамроҳ бо қазоқҳо ва қарақалпоқҳо дар ду самт сурат гирифт: як қисми онҳо дар болооби Сирдарё, дар воҳаи Тошканд ва Мирзочўл муқимӣ шуданд, қисми дигар бошад дар миёнаоби Зарафшон паҳн гардиданд. Солҳои 20–30-юми асри XVIII қипчоқҳо дар ноҳияҳои наздикуҳии Фарғонаи Шимолӣ ҷойгир шуданд. Танҳо қисми ками онҳо дар воҳаи Тошканд боқӣ монданд.

Дар он давра қипчоқҳо ба чор гурӯҳи асосӣ ҷудо мешуданд: қипчоқҳои сиёҳ, қипчоқҳои зард, қипчоқҳои чинӣ ва қулонқипчоқҳо. Ҳар яке аз ин гурӯҳҳо, дар навбати худ, ба гурӯҳҳои хурдтар тақсим мешуданд. Баъзе гурӯҳҳои қипчоқҳо то оғози асри XX низ тақсимои авлодӣ-қабилавии ҳудро нигоҳ дошта буданд» [231, с.88].

Дар аҳди Шералихон идоракунии хонигарии Қўқанд амалан аз ҷониби иттиҳодияи қабилаҳои қипчоқ бо роҳбарии Мусулмонкул идора карда мешуд. Дар ин бора П.П. Иванов менигорад: «Бо ба сари қудрат омадани Шералихон

накши унсурҳои кӯчманҷӣ, пеш аз ҳама қипчоқҳо, ки ҳамроҳ бо қирғизҳо дар муборизаи хон бар зидди ҳучуми Бухоро кумаки хеле назаррас расонида буданд, ба таври назаррас афзоиш ёфт. Ҳанӯз то баромади Шералихон, яке аз намояндагони барҷастаи қипчоқҳо – Муслмонқул тавонист ҳамчун роҳбари боистеъдоди ҳарбӣ ва ташкилотчии мудофияи Қўқанд аз бухороиён дар моҳи апрели соли 1842 ном барорад.

Муслмонқул ва дигар пешвоёни қипчоқ бо така ба дастаҳои ҷангии қабилавии худ, ки дар чараёни воқеаҳои ҳарбии охир пурқувват шуда буданд, барои ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ талош варзиданд, то аз имтиёзҳои бо он вобаста истифода баранд» [144, с.210].

Дар Қўқанд урдугӯҳи қипчоқҳо созмон дода шуд ва ба ҳамаи муҳимтарин вазифаҳои давлатӣ ва ҳатто дар маҳалҳо низ намояндагони қипчоқҳо таъин мегаштанд. Иброҳими манғит ба Хучанд фирор карда буд.

Шералихон солҳои 1842-1843 ба самти Тошканд лашкар мекашад, то ки ин мулкро ба худ тобеъ кунад. Барои ишғоли Тошканд писараш Маллахон Баҳодур ва аз қирғизҳо Юсуф мингбоширо сафарбар мекунад. Дар натиҷаи якҷанд ҷангҳо Тошканд ишғол мегардад. Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ таъкид мегардад, ки: «Дар ҳамин сол Шералихони Қўқандӣ лашкар кашида, рафта вилояти Тошканди Туркистонро ба даст дароварда, чор сардори илғориро аз Тошканд, Нурмуҳаммади эрониро аз Туркистон сиҳату саломат аспу аслиҳаи онҳоро бароварда, ба ҷониби Бухоро фиристода, Муҳаммадшариф атолиқ ҳокими Тошкандро ба қатл расонид»[16, с.108]. Сипас, қалъаи Бӯка забт карда мешавад. Инчунин ҳудудҳои Қазоқистони ҷанубӣ низ аз сари нав ба тобеияти хонигарии Қўқанд мегузарад. Соли 1843 дар Бешариқ ба муқобили хонигарии Қўқанд бо роҳбарии Иброҳим оталиқ (писари Олимхон) шӯриш сар мезанад. Ин шӯриш пахш карда шуда, Иброҳим оталиқ ба қатл расонида мешавад.

Дар ин давра Насрулло барои ишғоли Шаҳрисабз машғул буд. Шаҳрисабз ҳамсои бисёр ноороми Бухоро ба шумор мерафт. Дар бораи ин вилоят олими рус А.Л. Кун чунин нигоштааст: «Беки Шаҳрисабз қисман таркибии Аморати

Бухоро маҳсуб ёфта, амалан қариб ҳамеша дар зери ҳукмронии ҳокимони аз қабилаи кенагас баромадаи ўзбек ҳаёти мустақилона ба сар мебурд»[81, с.205].

Е. К. Мейендорф Шаҳрисабзро хонигӣ меҳисобид ва қайд кардааст: «Шаҳрисабз, ки аз маҳсулоти гуногун бой аст, ба Бухоро пахтаи аъло ва решаҳои рангдиҳанда мефиристонд. Дар ҳамон чо оҳан, пӯст ва дигар молҳое, ки ба Русия мерафтанд, истихроҷ мешуданд» [90, с.79]. Дар сарчашмаҳои хаттӣ таъкид мегардад, ки дар Шаҳрисабз қабилаҳои Кенегас, Қунғурот ва Минг зиндагӣ карда, баъди ба сари қудрат омадани манғитҳо дар Бухоро зери фишори шадид қарор гирифтанд. Сабаби аз итлоати Бухоро сар тофтани онҳо маҳз дар ҳамин буд. Шаҳрисабз ҳанӯз дар асри XVIII аз ноустувории ҳокимияти марказии Бухоро истифода бурда, ба яке аз минтақаи асосии марказгурез мубаддал мегардад. Дар ин маҳал аҳоли аз ҳокимон ва сарварони қабилаҳои маҳаллӣ пуштибонӣ мекарданд [232, с.89].

Болоравии мавқеи сиёсии Шаҳрисабз дар қараёни шуриши хитой-қипчоқҳо солҳои 1821-1825 ба вуқӯ пайваست, он вақт кенегасҳо бо роҳбарии Дониёл атолик ҳафт қалъаи бухороиёро дар минтақаи Шаҳрисабз тасарруф карда буданд. Е.К. Мейендорф дар бораи мавқеи Шаҳрисабз чунин менигорад: «Хони Шаҳрисабз метавонад лашкареро омода созад ё дақиқтараш, ҳудуди 20 000 савораро ба хидмат сафарбар намояд. Ба ӯ ду қалъа – Дуоба ва Китоб, инчунин шаҳрҳои Чавз, Питахона, Яккабоғ ва Ўртақурғон итлоат мекунанд» [90, с.79].

Амир Насрулло баъди ба тахт нишастан сиёсати ба як давлати воҳид муттаҳид намудани ҳамаи мулкҳои Осиёи Миёнаро пеша кард. Ў сараввал кӯшиш намуд, ки вилоятҳои ниммустақил – Шаҳрисабз, Ўротеппа, Ургут ва Бухорои шарқиро тобеъ намояд. Оид ба масъала даҳолати хонигарии Хева ва Қўқанд низ эҳсос мегашт.

Дар раванди муборизаи Насрулло барои ба даст овардани тахти Бухоро, баҳори соли 1827 ҳокими Шаҳрисабз Дониёлбий кенагас Чироқчиро, ки ба Бухоро тобеъ буд, ишғол намуд [24, с.78-79]. Кӯшиши Насрулло барои баргардондани Чироқчӣ натиҷа надод. Бо Шаҳрисабз созишномаи сулҳ баста шуда, ба Дониёлбий унвони атолик ва ба бародари ӯ Фозилбий унвони додхоҳ

дода шуд [24, с.80]. Дар ин давр иттифоқии Дониёлбӣ ҳокими Яккабоғ Ёдгорбӣ Абоғилӣ буд. Онҳо якҷоя сиёсати марказгурезиро пеша карда буданд.

Аввалин юриши ҳарбии амир Насрулло ба Шаҳрисабз моҳи июли соли 1827 ба вуқӯ пайваст. Дар натиҷа, қалъаи Чирокчӣ вайрон карда мешавад. Дар муҳосираи қалъаи Чирокчӣ бухороиҳо таҳти роҳбарии Муҳаммадшарифбии тўпчибошӣ тўпҳои қалъакушойро ба қор бурданд [16, с.33]. Роҷеъ ба баста шудани сулҳ бо Шаҳрисабз (соли 1827) муҳаққиқ З.Н. Абдулзода чунин маълумот медиҳад: «Амир Насруллоҳ пас аз нишасти худ дар таҳти амирӣ, муддати як сол ба танзими қорҳои дохили ҳукумат машғул шуд. Баъд аз гузашти як сол амир ба муқобили Шаҳрисабз баромад, ки ин нахустин қори ҷангии амираи ҷавон буд. Ин набард гувоҳ аз он аст, ки Аморати Бухоро ба Шаҳрисабз чӣ андоза таваҷҷуҳ дорад. Баҳонаи ҳучум ин буд, ки ҳокими Шаҳрисабз Дониёл қисми Ҷароғчиро забт карда, ба худ тобеъ намуд. Дар Ҷароғчӣ ҷанге ба вуқӯ пайваст, ки чанд рӯз идома дошт ва шаҳрисабзӣён чун диданд, ки ҳариф тири зиёд доранд ва муҳолифат бемаънӣ аст, дарҳости сулҳ кунанд» [232, с.89].

Солҳои 1830, 1832 ва 1833 амир Насрулло ба Шаҳрисабз лашкар кашида, қалъаҳои Дуоба, Обкандаро фатҳ мекунад ва бо Дониёлбӣ сулҳ мебандад [24, с.32-34]. Дар лашкаркашиҳои солҳои 1834, 1835 ва 1836 амир Насрулло дар Шаҳрисабз ғалаба карда натавонист. 19-уми июли соли 1840 Дониёлбӣ атолик вафот мекунад ва ҷойи ӯро Хоҷақулӣ парвоначӣ ишғол мекунад. Ӯ худро амир эълон намуда, маросими тоҷгузорию дар Оқсаройи амир Темур дар Шаҳрисабз анҷом медиҳад [24, с. 107,112-114,161-162].

Ҳангоми лашкаркашии соли 1845 ба вилояти Шаҳрисабз амир Насрулло ба муқовимати шадиди мудофиачӣён дучор мегардад. Ҳокими Шаҳрисабз Хоҷақулӣ иншоотҳои мудофиавиро хеле мустаҳкам карда буд. Аз ҷумла, байни чор шаҳри ин вилоят – Шаҳрисабз, Ўртақўрғон, Шаматан ва Китоб ҳандақҳо кофта шуда буданд. Барои мустаҳкам кардани дифоъи вилояти худ Хоҷақулӣ ҳатто обҳезиҳои сунъӣ ташкил мекард. Соли 1846 Хоҷақулӣ вафот мекунад. Баъди вафоти ӯ ба Шаҳрисабз писараш Аширқулбӣ, ба Китоб бародараш

Искандарбӣ (писари Дониёлбӣ оталик) ҳоким таъин шуданд. Дар фурсати кӯтоҳ Искандарбӣ аз Аширқулбӣ Шаҳрисабзро кашида мегирад. Искандарбӣ чун падараш сиёсати зидди Аморати Бухоро пеша мекунад, ин сиёсатро қувваҳои марказгурези зидди Аморати Бухоро ҷонибдорӣ менамоянд.

Бояд зикр кард, ки тибқи “Тӯҳфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ амир Насрулло дар мудати 25 сол 32 маротиба ба Шаҳрисабз ҳучум менамоянд ва ҳар дафъа бо гирифтани ҳадяву тортуқ, пешкаш ба Бухоро бармегашт [18, с.125-129] Ақидае вучуд дорад, ки Насрулло Шаҳрисабзро танҳо дар охири умраш соли 1860 пурра тобеи Аморати Бухоро намудааст. Дар “Зафарнома”-и Хусравӣ ва “Тӯҳфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ таъкид шудааст, ки ин амал солҳои 1855-56 ба вуқӯъ пайвастааст. Дар ин давр ҳокими Шаҳрисабз Искандар (Искандар додхоҳи кенагас бародари Хоҷақулӣ) буд. Ӯ пас аз марги бародараш соли 1849-50 ҳокими Шаҳрисабз гашта буд ва худро Искандари сонӣ лақаб дода буд. Баъди аз ҷониби амир Насрулло ишғол гаштани Шаҳрисабз, Искандар, бародараш Мусобий ва тамоми аъзоёни хонаводаи онҳо маҷбуран ба Бухоро оварда шуданд. Дар ҷаҳорбоғи Боқихон дар ҳабс нигоҳ дошта мешуданд [16]. Насрулло хоҳари Искандарро ба занӣ мегирад [20, с.300]. Иسمи ҳақиқии ин завҷаи Насрулло маълум нест, вале дар сарчашмаҳо ӯро Кенагасойим номидаанд. Ба намоёндаи хонаводаи валламиҳои Шаҳрисабз издивоҷ кардани Насрулло ҳамчун воситаи дар зери итоати худ нигоҳ доштани вилояти Шаҳрисабз ба шумор мерафт.

Умуман, амир Насрулло ҳар сол камаш ду маротиба ба Шаҳрисабз лашкар мекашид. Дар давоми як моҳ бо ҳокимони Шаҳрисабз Ҳумоқулибӣ ва Искандарбӣ ҷанг карда, сулҳ мебаст ва ба Бухоро бармегашт.

Амир Насрулло баъди ба тасарруфи худ даровардани Шаҳрисабз гумоштаи худ Абдуҳолиқбек (сипас Оллоёрбек)-ро ҳоким таъин мекунад. Ба Китоб аввал Оллоёрбек, сипас Ҳамидхоҷа ва Файзибӣ, ба Яққабӯғ Ҳомидхоҷа ҳоким таъин мегарданд. Ҳамаи ин бекҳо аз қавми манғитҳо буданд.

Дар мавриди ишғоли Шаҳрисабз П.П. Иванов қайд кардааст, ки: «Лашкари амир, ки имкони ишғоли қалъаҳои муҳимтарини Шаҳрисабзро надошт,

киштукори сокинони маҳаллиро хароб мекард, молу мулки онҳоро ба яғмо мебурд ва пас аз муддате бозпас мегашт, то ин амалро такрор кунад. Аз нақли асирони ҳарбии рус, ки муддати тулонӣ дар қўшунҳои Насрулло хидмат кардаанд, муайян кардан мумкин аст, ки чунин лашкаркашиҳо на камтар аз 14–15 маротиба сурат гирифтаанд. Танҳо дар соли вафоти Насрулло (1860) ба лашкари Бухоро муяссар шуд, ки Шаҳрисабзро ишғол намояд, вале ин фатҳ низ ноустувор баромад» [144, с.140].

Муҳаққиқ З.Н. Абдулзода оқибати лашкаркашиҳои амир Насрулло ба Шаҳрисабз чунин нигоштааст: «Амир Насруллоҳ дар муддати 20 сол ба Шаҳрисабз 32 дафъа ҳучум карда, ниҳоят соли 1856 онро ба даст даровард ва тамоми ашхоси намоёни қабилаи кенагасро, ки он ҷо ҳукумронӣ мекарданд, аз дами теғ гузаронид. Баъди ин фочиа амир Насрулло дар Шаҳрисабз ва Китоб шахсони ба худ содиқро ҳоким таъйин кард, вале баъди марги ӯ, дақиқтараш, дар соли дуюми ҳукумронии Музаффар, мардуми қабилаи кенагаси Шаҳрисабз ва музофоти он боз исён бардоштанд. Онҳо ҳокимони таъйинкардаи амирро ҳабс карда, аз авлоди худ Ҳокимбекро дар Шаҳрисабз ва Ҷурабекро дар Китоб ҳоким таъйин намуданд» [232, с.112].

Мулки Ўротеппа зери итоати Аморати Бухоро то соли 1848 қарор дошт. Дар ин давра лашкари Қўқанд таҳти сарвари Мусулмонқул се маротиба (1845, 1846, 1848) ба Ўротеппа лашкаркашии бебарор анҷом доданд.

Ҳангоми ба Ўротеппа ҳамла кардани лашкари хони Қўқанд Шералихон (соли 1845) амир Насрулло ба Хучанд барои анҷом додани гуфтушунид намояндаашро мефиристад. Бо ин амал Насрулло аз вақт бурд мекунад. Ў ба корҳои дохилии Қўқанд даҳлат намуда, қувваҳои муҳолифи Шералихонро дастгирӣ мекунад. Дар аҳди Шералихон андозҳои зиёд ҷорӣ гашта буданд. Ин боис мегардад, ки дар якҷанд маҳалҳо шӯриш сар занад. Соли 1844 Мусулмонқул барои паҳши шуришҳо ва ҷамъоварии андоз ба самти Ўш раҳсипор мегардад. Писари Олимхон Муродхон, ки дар Бухоро қарор дошт, аз ин вазъият истифода бурда, бо лашкари бухороиён ба Қўқанд меояд, Шералихонро ба қатл мерасонад ва худро хони Қўқанд эълон мекунад.

Ҳукмронии Шералихон 2 солу 25 рӯз идома ёфт. Аз Шералихон панҷ писар боқӣ монда буд: аз ҳамсари аввалаш Саримсоқбек, Султонмуродбек ва Худоёрхон, аз ҳамсари дигараш - Маллаҳон ва Сӯфибек. Ҳар ду ҳамсари ӯ аз қирғизҳо буданд.

Мардуми хонигарии Қўқанд, ки аз низоъву ҷангҳо хеле хаста шуда буданд, Муродхон (писари Олимхон)-ро ҷонибдорӣ накарданд. Зеро Муродхон дар баробари худро хон эълон кардан, маълум кард, ки ӯ ноиби амир Насрулло низ мебошад. Ӯ ҳамагӣ 11 рӯз тахтро соҳибӣ кард. Мусулмонқул бо ҳамроҳии Муҳаммадназарбек лашкари бузург ҷамъ намуда, Қўқандро ишғол кард ва Муродхонро ба қатл расонд. Писари Шералихон Худоёрхони 13-соларо, ки то ин дам ҳокими Намангон буд, ба тахти хонигарӣ шинонд [24, с.126].

Худоёрхон се навбат (1845-1858; 1862-1863; 1865-1875) тахтро соҳибӣ кардааст. Дар давраи аввали ҳукмронии ӯ Мусулмонқул амалан ба сифати регенти ӯ баромад намуда, давлатро идора мекард. Гап дар сари он аст, ки Мусулмонқул духтарашро ба Худоёрхони ҷавон ба занӣ дода, хусури ӯ мегардад ва ба унвони оталиқ низ соҳиб мегардад. Ҳамин тавр, дар хонигарии Қўқанд таъсири қипчоқҳо боло меравад. Аз ин лиҳоз, дар марҳилаи аввал ҳукмронии Худоёрхони ҷавон аз амалан идоракунии давлат дар канор буд. Унвони хон ягон таъсир надошт. Мусулмонқул ва ашрофзодагони дигари қипчоқҳо кишвари Фарғонаро байни ҳам тақсим карда гирифтанд.

Дар сиёсати хориҷии Худоёрхон воқеаҳои муҳим рух доданд. Бо Бухоро мубориза барои Ўротепша идома ёфт, ба Туркия ҳайати сафорат фиристода шуд [247, с.21]. Соли 1857 дар ҷануби Қазоқистон қабилаҳои қазоқ, дар Ўротепша Рустамбеки юз исён бардоштанд. Амир Насрулло ба Хучанд лашкар кашид. Бародари Худоёрхон барои Хучандро аз қўшуни Бухоро озод намудан ва бо мақсади ба ҷойи Худоёрхон ба мансаби хон соҳиб шудан исён бардошт. Дар ин миён амир Насрулло Хучандро тарк намуда, ба Бухоро бармегардад.

Дар натиҷа задухӯрд байни бародарон (Худоёрхон ва Маллабек) 25-уми октябри соли 1858 ба вуқӯ пайваستا ва дар ин набард Худоёрхон мағлуб мегардад. Ӯ бо аскари камнуфуз ба Қўқанд ақибнишинӣ намуда, дар Ўрда

пинҳон мешавад. Маллахон Қўқандро муҳосира мекунад. Дар рӯзи 21-уми муҳосира бо мақсади бастанӣ сулҳ ба назди Маллахон эшон шайх ул-ислом Сулаймонхоҷа, Эркабий додхоҳ юз ва Қаноатшоҳро мефиристад. Лекин онҳо бо ҳамроҳии ҳокими Андичон Сӯфибек, ҳокими Марғелон Шох Муродбек, Қосим мингбошӣ, Шодмонхоҷа додхоҳ, Яъқуббек понсадбошӣ, Йўлчибек понсад, Муҳаммадназар парвоначӣ, бо кӯшуни Тўрақўрғон ва Намангон ба тарафи Маллахон гузаштанд. Худоёрхон бо ҳамроҳии бародари хурдиаш Султон Муродбек ба Хучанд, сипас ба Бухоро фирор мекунад. Санаи 13-уми ноябри соли 1858 Маллахон ба тахти хонигарии Қўқанд нишаст [247, с.22]. Ў фавран лашкар чамъ намуда, баҳори соли 1859 Ўротеппа ва Қиззахро ишғол мекунад, ба Хучанд наздик шуда, ба қалъаи Нов Қаноатшоҳро ҳоким таъин мекунад. Даре нагузашта Қаноатшоҳ ба Қўқанд даъват карда мешавад ва ба вазифаи амири лашкар таъин мегардад. Қаноатшоҳ ба муқобили Худоёрхон ва султон Муродбек ба Қаротегин фиристода мешавад. Ў қалъаи Ғармро дифоъ намуда, Худоёрхонро маҷбур мекунад, ки ин маҳалро тарк кунад. Худоёрхон ба Қиззах меояд. Дар натиҷа аз ҷониби Маллахон ба Қиззах бо лашкар Саримсоқ курама ва Душабой понсад фиристода мешаванд. Дар мавзеи Мирзоработ онҳо ба Худоёрхон ба ҷанг медароянд. Худоёрхон мағлуб мешавад ва 76 нафар сарбозони ӯ асир мегарданд. Худоёрхон ба Чордара фирор мекунад [247, с.22].

Паёмадҳои воқеаҳои мазкурро П.П. Иванов чунин шарҳ додааст: «Маллахон бо хоҳиши қадриносиӣ қипчоқҳо барои дастгириашон фармон содир кард, ки тамоми сокинони муқимӣ, ки дар вақташ ин ё он миқдор замини қипчоқхоро харида буданд, нисфи онро ба соҳибони пештараашон баргардонанд ва нисфи дуюмашро бо талаби аввал бо ҳамон нарҳе, ки харида буданд, ба онҳо фурӯшанд.

Ин фармон боиси ба вучуд омадани ҳар гуна баҳсу мунозираҳои замингардид, ки ҳалли онҳо муддати тулонӣ идома ёфта, зиддияти мавҷудаи байни аҳолии муқимӣ ва ниманишинро боз ҳам шадидтар кард.

Дар шароити муборизаи шадид байни заминдорони калон ва деҳқонон аз як тараф ва гурӯҳҳои гуногуни заминдорони миёна ва хурд аз тарафи дигар,

хукумати Маллахон маҷбур буд, ки чангҳои суннати ро бо Бухоро барои Ёротеппа ва Чиззах идома диҳад ва ҳамзамон ба муқобили даъвогарони мухталифи тахти хонӣ мубориза барад. Дар ҳамин вақт, лашкари Русия қисми зиёди минтақаҳои кўчманчинишини шимолии хонигарию ишғол карда, қалъаҳои Қўқанд – Тўқмоқ ва Пишпекро хароб намуданд. Қалъаи охирин ба зудӣ аз ҷониби қўшунҳои фиристодаи Қўқанд барқарор карда шуд.

Хон ба юриш бар зидди ҳарифи нав ва ғайриинтизори худ омодагӣ дид, вале вақте ки фармони ҳаракат дода шуд, лашкар аз итоат сарпечӣ кард. Маллахон маҷбур шуд ба пойтахт баргардад ва дар он ҷо моҳи март соли 1862 аз ҷониби наздикони худ кушта шуд» [144, с. 212-213].

Худоёрхон танҳо 5-уми майи соли 1862 баъди кушта шудани Маллахон бори дуюм ба тахт мешинад.

Ҳамин тавр, чараёни ҳодисаҳои ҳарбӣ ву сиёсӣ нишон медиҳад, ки амирони Бухоро ва хонҳои Қўқанд то андозае худро дар минтақа пешво меҳисобиданд. Солҳои 50-уми асри XIX дар хонигарии Қўқанд низоъҳои дохилӣ авҷ гирифтанд, гурӯҳҳои алоҳида байни ҳам барои ҳокимият мубориза мебуданд. Нооромии дохилӣ, низои этникӣ байни аҳолии муқимнишин ва кўчманчӣ, чангҳо давлатҳоро заиф гардонид. Аз ин вазъ истифода бурда Русияи подшоҳӣ ба ишғоли сарҳадҳои шимолии хонигарии Қўқанд шуруъ намуд [247].

Амирони Бухоро ва хонҳои Қўқанд, ки худро пешвоёни минтақавӣ мешумориданд, кўшиш мекарданд, ки дар минтақа пешво гарданд ва ҳокимияти худро тавассути ҷалби қавму қabilaҳо, ҳамкориҳои тиҷоратӣ ва таъсиси иловаи давлатӣ устувор созанд. Амирони Бухоро дар зоҳир дар баробари хонигарӣҳои дигар кўшиш мекарданд, ки сиёсати мутамарказро ба роҳ монанд, вале дар асл онҳо низ дар муҳити сиёсӣ ва фарҳангӣ рақобат мекарданд. Барои хонҳои Қўқанд, ки худ низ кўшиш мекарданд, ки манфиатҳои сиёсӣ ву ҳарбиашонро пеш баранд, чунин рақобатҳо ва низоъҳои дохилӣ ба масъалаи шиддат ва хатар барои суботи давлати онҳо табдил меёфт [247].

Ҳодисаҳои наслӣ ва эҳсоси этникӣ, ки дар байни аҳолии муқимнишин ва кўчманчиён ҷорӣ буданд, барои хонигарӣҳои Осиёи Миёна, хусусан дар

хонигарии Қўқанд, низоъҳои дохилӣ ва нооромии иҷтимоиро эҷод мекарданд. Ҷангҳои этникӣ ва муқобилаҳои байни қавму қабилаҳо на танҳо ҷомеаҳои маҳаллӣ, балки тамоми давлати хонигарӣ ва аморатро заиф мегардонд. Таҳлили илмӣ ин низоъҳо бояд нишон диҳад, ки чӣ гуна озмоишҳои иҷтимоии дохилӣ метавонанд ба ҳокимият ва устувории давлатҳо таъсири манфӣ расонанд.

Дар давраи нооромӣ ва даргириҳои дохилӣ, хонигарии Қўқанд, ки ҳамчун як давлати мустақил ба назар мерасид, шадидан бо таҳдидҳои хориҷӣ рӯ ба рӯ шуд. Дар чунин як вазъият, вақте ки давлатҳо дар дохил зиддият доштанд, Русияи подшоҳӣ, ки манфиатҳои иқтисодӣ ва стратегӣ дар минтақа дошт, ба истифодаи ин нооромии дохилӣ шуруъ кард ва дар солҳои 50-уми асри XIX ғайриқонунии ҷангӣ ва ишғоли сарҳадҳои шимолии хонигарии Қўқандро оғоз намуд [60].

Русияи подшоҳӣ, ки дар давраи мазкур барои густариш ва таҳкими мавқеи худ дар Осиёи Миёна иқдом мекард, шароити ҷанги дохилӣ дар хонигарии Қўқандро ҳамчун як фурсати муҳим истифода бурд. Ишғоли сарҳадҳои шимолии хонигарии Қўқанд на танҳо натиҷаи талошҳои сиёсӣ ва амалиёти ҳарбӣ буд, балки як қисмати барномаи бузургтари стратегӣ буд, ки дар он мақсади васеъ кардани нуфузи Русия ва таъсир дар Осиёи Миёна дар назар гирифта шуда буд [60, с.132].

Аз лиҳози илмӣ, таҳлили ҳолигоҳи низоъҳои дохилии хонигарии Қўқанд ва рақобат байни гурӯҳҳои сиёсӣ этникӣ дар вуқуи ғасби Русия аҳаммияти калон дорад. Таҳқиқи шиддат ва муфассал дар шароити иҷтимоии ҳокимият ва қарорҳои ҷангии Русияи подшоҳӣ ба як шарҳи муфид барои фаҳмидани таъсироти байниминтақавӣ ва рушди геополитикии Осиёи Миёна дар асри XIX хоҳад шуд.

Масъалаи тафсири вазъияти сиёсӣ ҳарбии хонигарии Қўқанд ва Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX, ки натиҷаи он ба шиддат гирифтани нооромӣ ва ишғоли манотиқи муайян ба даст омадааст, як ҷузъи муҳимми таҳқиқот дар таърихи Осиёи Миёна мебошад. Вобаста ба таҳлили илмӣ ва асарҳои таърихӣ, ки нишон медиҳанд, ки Русия чӣ гуна ба истифодаи ҷанги

дохилӣ ва шиддат дар хонигарии Қўқанд шуруъ кард, мо метавонем манзараи равшантар ва амиқтари муносибатҳои сиёсӣ дар минтақаи Осиёи Миёнаро дар он давра ба даст орем [60, с.133].

Дар ин давра байни Аморати Бухоро ва хонигарии Хева ҷангҳои хусусияти талаву торочдошта идома меёфт ва Хони Хева ба мулки Ҷорҷӯй, ки тобеи Бухоро буд, борҳо ҳучум кардааст. Аҷиб он аст, ки ҳарчанд байни Хева ва Бухоро сулҳ баста шуда бошад ҳам, хони Хева ҳафт маротиба лашкари худро иҷозат додааст, ки ба Бухоро ва деҳоти атрофи он ҳамла кунанд. Ҷунончи, Оллоҳқулихон (1825-1843) бо ҳамроҳии писараш Раҳимқулӣ, инчунин сарлашкарони худ – Ота Мурод қушбегӣ, Худоёрбегӣ, Саид Назарбегӣ, Абдулло Ҷасавулбошӣ, Раҳматулло Ҷасавулбошӣ ва дигарон 15-уми сентябри соли 1842 ба самти Ҷорҷӯй лашкар кашида, шаҳро дар давоми наздик як моҳ муҳосира намуданд. Аммо бинобар ба Ҷорҷӯй фиристода шудани лашкари бухороиён ва ба беморӣ дучор шудани Оллоҳқулӣ хевагӣҳо муҳосираро қатъ намуда, ақибнишинӣ кардаанд [60, с.133].

Ҷангҳои ғоратгарона байни Аморати Бухоро ва хонигарии Хева хеле авҷ мегирад. Амир Насрулло бо қўшуни бузург ба қаламрави Хева ворид мешавад. Дар аҳди падари амир Ҳайдар Шохмурод вилояти Марв дар тобеи Бухоро қарор дошт. Баъди вафоти Шохмурод туркманҳои Марв ба муқобили бухороиён шӯриш бардоштанд, дар натиҷа ҳокими Марв Дин Носирбек ба Эрон фирор мекунад. Дар ин маврид П.П. Иванов чунин менигорад: «Туркманҳои Марв бо шунидани хабари вафоти амир Шохмурод даст ба шӯриш зада, барои худ аз қабилаи солурҳо пешвое интиҳоб карданд ва ба хароб намудани атрофи шаҳр шурӯъ намуданд. Динносирбек, ки солҳои аввали ҳукмронии худ ошӯбҳои туркманҳоро бомуваффақият паҳш мекард, ин дафъа худро гум кард. Илова бар ин, ӯ аз дасисаҳои бародараш амир Ҳайдар ҳарос дошт ва бино ба гуфтаи таърихнигори хевагӣ, барои кумак ба хони Хева муроҷиат намуд. Вале ба ӯ муяссар нашуд, ки ҳокимияти худро барқарор кунад. Беш аз ин, Динносирбек зери фишори дастаҳои аз Бухоро бар зидди ӯ фиристодашуда маҷбур шуд, ки муборизаро бо шӯришчиён қатъ намуда, ба Эрон фирор кунад» [144, с.133].

Соли 1822 маркази туркманҳо шаҳри Марв ба ихтиёри хонигарии Хева мегузарад [144, с.160].

Бо мақсади тобеъ намудани вилояти Марв амир Насрулло ба назди ҳокимони Марв сафирони худро мефиристад. Бо ҳамин муносибат Насрулло бар муқобили хони Хева Раҳимқулӣ чанг оғоз мекунад. Тафсилоти набардҳоро Огаҳӣ дар “Зубдат-ут-таворих” ва муаррихи Қўқандӣ Мулло Аваз Муҳаммад дар “Таърихи Ҷаҳоннома” баён кардаанд. Амир Насрулло, ки солиёни зиёд ба Хева муносибати душманона дошт, пайваста ҳокимони маҳаллиро, махсусан ҳокимони вилояти Марвро бар зидди хонигарии Хева таҳрик менамуд. Борҳо ба таври пинҳонӣ намояндагони худро ба назди онҳо мефиристонд, ҳадяву тухфаҳо - тиллову сарулибос пешкаш намуда, ҳар гуна ваъдаҳо медод. Ҳамин ҳадяҳо боис шуданд, ки ҳокими Марв пинҳонӣ бо Насрулло созиш мекунанд ва тобеи Бухоро мегардад.

П.П. Иванов дар бораи тохтутозҳои амир Насрулло ба Хева солҳои 40-уми асри XIX чунин менигорад: «Дар ибтидои солҳои 40-ум мубориза байни Бухоро ва хонигарии Хева, ки дар соли вафоти хони Хева – Муҳаммадраҳим (1825) қатъ гардида буд, аз нав оғоз ёфт. Сабаби оғози амалиётҳои ҳарбӣ даҳолати бухороиён ба қорҳои Марв шуд, ки то ин вақт зери нуфузи хонигарии Хева қарор гирифта буд. Лашкари Хева ба Чорҷӯй ва дигар минтақаҳои канории хонигарии Бухоро ҳуҷумҳои ғоратгарона карда, дар ҳама ҷо харобиҳо ба амал меовард ва одамонро асир мегирифт. Ҳам таърихнигорони хевагӣ ва ҳам асирони ҳарбии собиқи рус дар Бухоро нақл мекунанд, ки баъзе аз дастаҳои хевагӣ то атрофи пойтахти Бухоро расида, ҳама чизро дар роҳи худ хароб мекарданд. Барои дафъ кардани ҳуҷуми хевагиҳо амир соли 1842 лашкари бузурге ҷамъ овард, ки шумораи он гӯё то ба 100 ҳазор нафар мерасид ва ба ҳайати он қариб тамоми аҳолии болиғи пойтахт ва атрофи он, аз ҷумла тоҷирон низ шомил буданд. Шумораи асироне, ки хевагиҳо гирифта буданд, чунон зиёд буд, ки дар Хева аз ҳисоби онҳо якчанд деҳаҳои нав бунёд карда шуданд» [144, с.143-144].

Бо мақсади чазо додани ҳокими Марв хони Хева Раҳимқулихон бародараш Муҳаммад Эмин иноқро бо лашкар ба самти Марв равон мекунад. Ба ҳайати лашкари Муҳаммад Эмин иноқ Ҳавз Ҳоҷа, шайхулислом, Худоёрбӣ, Саид Назарбӣ, Одинабой ясавулбошӣ, Муҳаммад Яъқуббӣ, Муҳаммадҷонхоҷа ва дигарон бо навкаронашон ҳамроҳ буданд. 3-юми апрели соли 1843 қўшуни хевагиҳо ба вилояти Марв расида омаданд ва дар қалъаи Ниёз Муҳаммадбой ҷойгир шуданд. Онҳо сиву се рӯз дар ин қалъа истода, бо қорҳои ташкилӣ-мудофиавӣ машғул шуданд.

Аз ин ҳолат, яъне дар вилояти Марв қарор доштани қувваи бузурги ҳарбии хевагиҳо амир Насрулло истифода бурда, ба самти Хоразм лашкар мекашад. Қувваи ҳарбии амир Насрулло 10-уми апрели соли 1843 дар наздикии Чорҷўй аз Амударё убур карда, ба Ҳазорасп расид. Лашкари Бухоро Ҳазораспро муҳосира ва ишғол намуда, асирони зиёдро ғанимат мегирад. Аз Хева ба Ҳазорасп қувваи ҳарбии бародари Раҳимқулихон Бобочон иноқ фиристода мешавад, ки ин қувва тавонист лашкари амир Насруллоро мағлуб кунад. Ниҳоят амир Насрулло ба Бухоро ақибнишинӣ мекунад.

Дар ин миён ҳангоми ақибнишинии Насрулло ба Бухоро, ба мавзеи Илчик расидани лашкари бухороиён сарварони туркманҳои ноҳияи Марв ба назди амир Насрулло омада, изҳори тобеият карданд. Он вақт ҳокими Марв намояндаи хони Хева Ниёзмуҳаммадбӣ ном шахс буд. Туркманҳои маҳаллӣ ба Марв ҳучуми бебокона намуда, ҳокими он чоро ба қатл расониданд. Сипас, очилан ба назди амир Насрулло ҳозир шуданд. Амир баъди шинос шудан бо вазъи баамаломада изҳори қаноатмандӣ намуд, ба сарварони туркманҳо сарупо ҳадя кард. Аз ҷониби амир Насрулло ҳокими Қиззах Остонақул ҳокими Марв таъин гардид. Остонақул бо ҳамроҳии туркманҳо, ки ба назди Насрулло омада буданд, ба Марв раҳсипор гашт [61, с.231-232; 60, с.322-323].

Бояд зикр намуд, ки хони Хева баъди аз Ҳазорасп ақибнишинӣ намудани амир Насрулло, ўро таъқиб накард. Хони Хева аз ҳисоби туркман қабилаҳои йомут, чавдор ва имрелӣ дастаҳои ҳарбӣ таъсис дода ба ноҳияву деҳоти Аморати Бухоро – ноҳияҳо байни Элчибек ва Карокўл, инчунин мавзеҳои

наздикии Чорчӯй, Чекес, Варданзӣ ва Чаҳорқӯш ва ғайра тохтутозҳои ғоратгарона анҷом доданд. Моҳи октябри соли 1844 Раҳимқулихон ба Марв лашкар кашид ва ин мулкро аз сари нав ба хонигарии Хева тобеъ намуд. Ин лашкаркашӣ баъди сар задани исёни қabilaҳои туркман ташкил карда шуда буд [78].

Лашкаре, ки аз ҳисоби қabilaҳои мухталиф созмон меёфтанд, бевосита ба хон итоат мекарданд, ба онҳо ҳамчун саркарда намояндагони қabilaи ўзбекҳо, ки ба хон садоқати бештар доштанд, сарварӣ мекарданд. Иштироки намояндагони қabilaҳои гуногунро дар таркиби лашкари хони Хева П.П. Иванов алоҳида таъкид мекунад [145, с.156-172]. Сафири Русияи подшоҳӣ Н.Н. Муравев, ки ба Хева фиристода шуда буд маълумотро дар бораи ўзбекҳои хонигарии Хева чамъ намуда, таъкид мекунад, ки онҳо аз чор гурӯҳ иборат будаанд: кият-қўнғиротҳо, уйғур-найманҳо, қанғлӣ-қипчоқҳо ва нукуз-найманҳо [92].

Умуман, дар натиҷаи ин низоъҳо, лашкаркашиҳои ғоратгарона ба мардум фоҷиа ва мусибатҳо овард, дар натиҷаи ҷангҳо шахру қалъаҳо ба вайрона табдил дода шуданд, мардуми бегуноҳ кушта ва ба асорат бурда мешуданд. Аз як тараф, шуришҳои халқӣ, дуҷум, ҷангҳои байнихудӣ ва сеюм, қаҳативу гуруснагӣ дар асри XIX аҳволи халқро ба вазъияти даҳшатнок оварда расонида буд.

Ҳамин тавр, дар нимаи аввали асри XIX хонигарии Осиёи Миёна, аз ҷумла Бухоро, Қўқанд ва Хева дар маркази зиддиятҳои ҳарбӣ қарор гирифтанд, ки дар натиҷаи мубориза барои нуфузи ҳудудӣ, назорат аз болои захираҳо ва таъсири субъектҳои беруна, бахусус империяи Русия ба вучуд омада буданд.

Аморати Бухоро дар муноқишаҳои ҳарбӣ бо хонигарии ҳамсоя, пеш аз ҳама бо Қўқанд фаъолона иштирок мекард. Даъвоҳои ҳудудӣ ва рақобат барои назорати роҳҳои тиҷоратӣ дар дохили минтақа сабабҳои аслии даргириҳои низомӣ буданд. Илова бар ин, Бухоро ба фишори Русия дучор шуда, шиддати ҳарбиро зиёд мекард.

Хонгарию Қўқанд, асосан бо Аморати Бухоро ғаболана сиёсати ҳарбӣ меғузаронд. Муноқишаҳои байни онҳо бо даъвоҳои ҳудудӣ ва хоҳиши таъмини истиқлоли онҳо аз таъсири беруна алоқаманд буданд. Таъсири Русия барои Қўқанд душвориҳои иловагӣ ба вучуд оварда, ба сафарбар кардани захираҳои ҳарбӣ мусоидат намуд.

Таҳлили чараёни сиёсиву ҳарбии миёнаи асри XIX нишон медиҳад, ки муносибатҳои байни Аморати Бухоро ва хонигарии Қўқанд шакли мураккаб, зиддиятнок ва пуртанишро касб карда буданд. Ҷангҳои пайдарпай байни ин ду давлати феодалий аз солҳои аввали асри XIX то миёнаи он бештар характери сиёсӣ, иқтисодӣ ва геостратегӣ доштанд [92].

Дар ин давра ҳадафи асосии ҳар ду ҷониб – таҳкими ҳокимияти марказӣ ва тавсеаи ҳудудӣ буд. Ҷангҳо барои мулкҳои калидии стратегӣ, аз қабилӣ Ёротеппа, Қиззах, Хучанд ва Қўлоб, ки дорои аҳаммияти ҷуғрофӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ буданд, сурат мегирифтанд. Ин минтақаҳо, ки умдатан тоҷикнишин буданд, аз нигоҳи сиёсати геополитикии ҳар ду давлат мавқеи калидӣ доштанд ва дар бархӯрдҳои низомӣ ба майдони асосии рақобати Бухоро ва Қўқанд табдил ёфтанд [145, с.156-172].

Сиёсати амир Насрулло дар муқоиса бо пешгузаштагонаш ғаболтар ва аз нигоҳи стратегӣ муназзам буд. Ё талош дошт, ки бо истифодаи зӯри низомӣ ҳокимияти худро дар қаламравҳои баҳсбарангез таҳким бахшад ва нуфузи Бухороро дар тамоми минтақаи Осиёи Миёна барқарор созад. Амир Насрулло бо ташкили як қатор юришҳои пайдарпай, аз ҷумла ба самти Ёротеппа, Хучанд ва Қўқанд, тавонист муваққатан нуфузи сиёсиву низомии худро дар шимоли аморат густариш диҳад [145].

Ҷангҳои байни аморат ва хонигарӣ, тибқи сарчашмаҳои таърихӣ (“Зафарнома”-и Хусравӣ, “Тоҷ ат-тавориҳ”, “Тўҳфаи шоҳӣ”), бо шиддати зиёд, боиси талафоти бузурги ҷонӣ ва вайроншавии иҷтимоиву иқтисодии минтақа гардиданд. Хусусан, ишғоли Қўқанд аз ҷониби амир Насрулло соли 1842 ва қатли Муҳаммадалихон бо аҳли оилааш яке аз саҳифаҳои фоҷиабори таърихи Осиёи Миёна маҳсуб мешавад. Ин ҳодиса на танҳо ба муҳити сиёсии Қўқанд

зарбаи сахт зад, балки муносибатҳои байнидавлатиро низ барои даҳсолаҳои ноустувор сохт [13; 31].

Аз нигоҳи таърихнигорӣ ҷангҳои солҳои 1820–1840 миёни Бухоро ва Қўқанд танҳо бархӯрди ду сулолаи феодалӣ набуданд, балки ин раванд натиҷаи рақобати дохилии сиёсӣ ва таъсири омилҳои хориҷӣ низ ба шумор мерафт. Зеро дар ҳамин давра даҳолати ғайримустақими Русия ва Англия дар умури минтақа эҳсос мегардид [163].

Баъди ишғоли Қўқанд ва шикасти Муҳаммадалихон, сиёсати идоракунии Бухоро дар минтақа нишон дод, ки ҳокимияти зӯроварона наметавонад субот ва тобеияти пойдор эҷод намояд. Баъд аз 70 рӯзи ҳукмронии бухориён, шӯриши дохилӣ ва баргаштани қувваҳои маҳаллӣ ба сари қудрат (бо роҳбарии Шералихон) бори дигар собит сохт, ки сиёсати васеъкунии амир Насрулло бештар характери ҳарбӣ дошт, на сиёсиву ислоҳотӣ [111].

Бо вучуди ин, нақши амир Насрулло дар ташаккули равандҳои мутамарказсозии сиёсӣ дар Осиёи Миёна муҳим арзёбӣ мешавад. Ӯ нахустин шахсиятест, ки кӯшид бо роҳҳои низомиву сиёсӣ ва дипломатӣ хонигарии парокандаро зери нуфузи Бухоро муттаҳид созад. Аммо сабаби асосии нокомии сиёсати ӯ набудани заминаҳои иҷтимоиву иқтисодии мувофиқ ва идомаи рақобати дохилии элитаи маҳаллӣ буд.

Масъалаи ихтилофи хонигарии Бухорову Қўқандро чунин натиҷагирӣ бояд кард:

1. Ҷангҳои байни Бухоро ва Қўқанд дар солҳои 1820–1840 бештар характери геополитикӣ доштанд ва барои назорати минтақаҳои тоҷикнишин сурат мегирифтанд.
2. Амир Насрулло бо сиёсати васеъкунии ҳудудӣ талош кард, ки тавоноии сиёсиву низомии Аморти Бухороро эҳё намояд.
3. Ишғоли Қўқанд соли 1842 гарчанде муваққатан мавқеи Бухороро тақвият дод, аммо боиси нооромии дохилӣ ва шикасти сиёсати муттаҳидсозӣ гардид.

4. Натиҷаи ин бархӯрдҳо ба заъфи сохторҳои иқтисодӣ ва парокандагии сиёсӣ дар Осиёи Миёна овард, ки ниҳоят замина барои даҳлати мустақими Русия дар нимаи дуҷуми асри XIX фароҳам овард.

Хонигарии Хева дар задухӯрдҳои ҳарбӣ, аз ҷумла дар задухӯрдҳо бо Аморати Бухоро низ ҷаълола иштирок мекард. Стратегияи геополитикии Русия дар Осиёи Миёна боиси задухӯрдҳои низомӣ байни хонигариҳо гардид, ки ба корҳои дохилӣ ва амнияти Хева таъсир расонд. Таҳлили воқеаҳои таърихи миёнаи асри XIX, ки ба муносибатҳои муташанниҷи байни Аморати Бухоро ва Хонигарии Хева рабт доранд, нишон медиҳад, ки дар ин давра сиёсат ва амалиёти ҳарбии ҳар ду давлат характери тасарруфгарона, ғоратгарона ва васеъкунии ҳудудӣ доштааст. Ин низоъҳо, ки беш аз ду даҳсола идома ёфтанд, на танҳо натиҷаи рақобати сиёсӣ иқтисодӣ, балки ҳамчунин баромади мустақими бархӯрдҳои геостратегӣ барои назорати роҳҳои муҳими тиҷоратӣ ва минтақаҳои сарватманди сарҳадӣ ба шумор мераванд.

Ҷангҳои такроршавандаи байни Бухоро ва Хева – аз ҷумла ҳамлаҳои пайдарпайи Оллоҳқулихон ба Ҷорҷӯй ва лашкаркашиҳои ҷавобии амир Насрулло ба самти Хева – нишонаи равшани сиёсати бадгумонӣ, кинаи дерина ва рақобати ҳокимият буданд. Гарчанде байни ду давлат чанд маротиба сулҳ ба имзо мерасид, амалан ин созишномаҳо муҳлати кӯтоҳ доштанд ва боиси муқаррар гардидани суботи воқеӣ намегаштанд.

Ба гуфтаи сарчашмаҳои ҳаттӣ, аз ҷумла асарҳои “Зубдат-ут-тавоҳих” ва “Таърихи Ҷаҳоннома” ҷангҳои мазкур бештар характери талаву тороҷ, исрофи нерӯҳои ҳарбӣ ва вайронсозии иҷтимоӣ доштанд. Ҳар ду ҷониб дар ин ҷангҳо бештар ба сӯхтани деҳот, бурдани асирон ва ғорат намудани амволи мардум машғул буданд, ки ин ҳолат ба заъфи истеҳсолоти хоҷагии деҳот, таназзули иқтисодӣ ва афзоиши камбизоатии аҳоли оварда расонд.

Амир Насрулло, ки кӯшиш дошт нуфузи сиёсӣ низомии Аморати Бухоро дар минтақаи Хоразм ва вилояти Марв барқарор созад, дар амал ба муқовимати саҳти туркманҳо ва нерӯҳои хонии Хева рӯ ба рӯ гардид. Талоши ӯ барои ҷалби ҳокимони маҳаллӣ ба воситаи тухфаҳо, ваъдаҳо ва дипломатияи

махфӣ нишон медиҳад, ки дар сиёсаташ омезиши усулҳои ҳарбӣ ва сиёсати мулоимат дида мешуд. Аммо бар асоси далелҳои таърихӣ, чунин усулҳо натиҷаи дилхоҳ надоданд, зеро нуфузи Бухоро дар Марв ва сарзаминҳои ҳамсарҳад кӯтоҳмуддат ва заиф боқӣ монд.

Чангҳои солҳои 1842–1844 байни Бухоро ва Ҳева на танҳо ба шикасти ҳарбӣ ва талафоти зиёди ҷонӣ оварданд, балки низоми иҷтимоиву иқтисодии вилоятҳои сарҳадиро хароб намуданд. Қувваҳои ҳарбии Ҳева, ки аз намояндагони қабилаҳои гуногуни туркман ва ўзбек иборат буданд, бо хусусияти ғайримарказӣ ва қабилавӣ амал мекарданд, ки ба ноустувории дохилии хонигарӣ низ таъсир расонд. Тибқи маълумоти Н.Н. Муравёв ва П.П. Иванов таркиби лашкарҳои хонӣ аз гурӯҳҳои мухталифи этникӣ (қийат-қўнғирот, найман, қипчоқ, қанғлӣ ва ғ.) иборат буд, ки ин ҳолат низоми фармондеҳиро заиф мегардонд.

Аз нигоҳи иҷтимоӣ-сиёсӣ чунин чангҳои дохилӣ сабаби асосии бадшавии вазъи мардум, афзоиши гуруснагӣ ва коҳиши тавоноии истеҳсолии ҷомеа гардиданд. Дар баробари ин, таҳкими ҳаракатҳои муҳолифати дохилӣ ва шӯришҳои халқӣ нишон медиҳанд, ки сиёсати ҳар ду давлат аз дастгирии мардум маҳрум буд.

ХУЛОСА

1.Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Баъди таҳқиқи муаммоҳои таърихи сиёсӣ ӯ ҳарбии Аморати Бухоро дар солҳои 1826-1860 муаллифи рисолаи диссертатсионӣ ба чунин хулоса омад:

1. Сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ роҷеъ ба таърихи сиёсӣ ӯ ҳарбии Аморати Бухоро ва хонигариҳои Осиёи Миёна дар солҳои 20-60-уми асри XIX, масъалаҳои геополитикӣ, иҷтимоӣ, динӣ, тичоративу дипломатии онҳо маълумот медиҳанд [2-М]. Дар рисола роҷеъ ба инъикоси ҳодисоти сиёсӣ ӯ ҳарбии Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX дар сарчашмаҳои ҳаттӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ, узбекӣ ва русӣ маълумот дода мешавад. Муҳимияти ин асарҳо аз он иборат аст, ки дар онҳо воқеаҳо вобаста ба ҳукмронии салтанати сулолаи манғития дар Бухоро тавсифи худро ёфтаанд [2-М]. Сарчашмаҳои ҳаттӣ, ки таърихи Аморати Бухоро ро дар сеяки дуҷуми асри XIX ифшо мекунанд, манбаи муҳим барои фаҳмиши тамоми масоили сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии он замон мебошанд. Ин манбаҳо, ки одатан аз нақлҳои ходимони давлатӣ, сайёҳон ва сафиронгирӣфта шудаанд, дар баробари пешниҳод намудани маълумот дар бораи вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоии аморат, инчунин муносибати онро бо давлатҳои ҳамсоя дида мебароянд. Таҳлили сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки дар нимаи аввали асри XIX Аморати Бухоро дар байни хонигариҳои Осиёи Миёна бо салоҳият, ҳудуд, аҳоли, захираҳои табиӣ ва ғайра мавқеи алоҳидаро касб мекард. Намояндагони сулолаи манғитҳо мунтазам баҳри таъсиси давлати мутамарказ, муттаҳид намудани Осиёи Марказӣ талош меварзиданд, вале қавму қабилаҳои кӯчманчии ўзбек сиёсати марказгурезиро пеша менамуданд, ки боиси парокандагии сиёсӣ гашта буд [2-М].

2. Таъкид мегардад, ки дар аҳди амир Насрулло (солҳои 1827-1860) ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии Аморати Бухоро то андозае рушд кардааст. Ў 34 сол ҳукмронӣ кардааст ва баҳри мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ талош варзидааст. Дар аҳди амир Насрулло ислохотҳои маъмурӣ ва сиёсӣ гузаронида шуданд [1-М]. Дар нимаи аввали асри XIX дараҷаи баланди парокандагии

сиёсиву маъмурии хонигариҳои Осиёи Миёна мушоҳида мегардад. Хонигариҳо дар ҳолати зиддияти доимӣ қарор доштанд ва муборизаи онҳо баҳри қудрат дар минтақа идома меёфт. Сарварони давлатҳои Осиёи Миёна баҳри мустаҳкам намудан ва қонунӣ кардани ҳокимияти худ, васеъ намудани ҳудуди хонигариҳо аз ҳисоби мулкҳои нимтобеъ ва ҳатто ҳудуди мамлакатҳои ҳамсоя кӯшиш менамуданд. Амири Бухоро Насрулло пайваста кӯшиш мекард, ки давлати пуриқтидор барпо намояд, сиёсати муттаҳид кардани тамоми Осиёи Миёнаро пеша намояд. Вале ин сиёсат натиҷае ба даст наовард, зеро сиёсати дохилии хонигариҳо дар асоси муносибатҳои авлодӣ-қабилавӣ ба роҳ монда шуда буд, ки боиси бархӯрди манфиатҳои гурӯҳҳои ба ҳам муқобил гашта буд [4-М].

3. Солҳои 20-60-уми асри XIX дар Осиёи Миёна, дар Амوراتи Бухоро, вазъияти соҳаи мудофия ва сохторҳои ҳарбӣ мураккаб буда, паҳлуҳои гуногунро фаро гирифт. Ба лашкари Амوراتи Бухоро аскарони мунтазам ва сарбозони қабिलाҳо дохил мешуданд. Амир Насрулло на танҳо сайъ кард, ки усулҳои набардро беҳбуд бахшад, балки инчунин ислоҳоти амиқи воқеии лашкардориро таҳия кард. Соли 1837 аз ҷониби амир Насрулло ислоҳоти ҳарбӣ гузаронида шуд ва лашкари доимӣ таъсис ёфт. Дар ин давра аморат зери фишори берунии империяи Русия қарор гирифт. Қўшунҳои аморат кӯшиш мекарданд, ки истиқлол ва усулҳои анъанавии мудофиявии худро нигоҳ доранд [1-М]; [5-М]. Лашкари Амوراتи Бухоро аз ду қисмати асосӣ иборат буд: Аскарони мунтазам: Ин гурӯҳ қўшунҳое буданд, ки аз ҷониби амир барои хизмат дарозмуддат омода мешуданд ва асосан ба мудофияи марказӣ машғул буданд. Сарбозони қабилавӣ: Қувваҳое, ки дар асоси муносибатҳои қабилавӣ ва анъанаҳои маҳаллӣ ташкил шуда буданд ва дар лаҳзаҳои зарурӣ чамъ меомаданд. Мавҷудияти ду шакли мухталифи қувваҳои ҳарбӣ нишон медиҳад, ки аморат наметавонист пурра ба модели муносири артиши мунтазам гузарад, зеро ҷомеаи анъанавии он ба ин омодагӣ надошт [4-М].

4. Амир Насрулло (солҳои 1826–1860) кӯшиш кард, ки вазъияти ҳарбиро тавассути ислоҳот беҳбуд бахшад. Соли 1837 таъсиси лашкари доимӣ як қадами муҳиме буд, ки нишондиҳандаи саъю кӯшиши амир барои мутобиқ кардани

артиши Бухоро ба талаботи замон махсуб мешуд. Ин ислохот чунин ҷанбаҳоро дар бар мегирифт: Ташкили артиши доимӣ: Барои ба ҳадафи мудофиавӣ ва ҳамла мувофиқтар кардани қўшунҳо. Беҳтарсозии усулҳои набард: Амир қўшиш кард, ки таҷрибаи анъанавии ҳарбиرو бо унсурҳои тактикаҳои пешрафтаи он давра муттаҳид кунад. Аммо ислохот маҳдуд боқӣ монд, зеро аморат аз захираҳои иқтисодӣ ва технологияи пешрафта маҳрум буд. Дар ин давра, Аморати Бухоро зери фишори берунии Империяи Русия қарор дошт. Русия дар Осиёи Миёна сиёсати тавсеаи худро пеш мебард, ки боиси муборизаҳои доимӣ байни қувваҳои аморат ва Русия мешуд [4-М].

5. Қўшунҳои Аморати Бухоро қўшиш мекарданд истиқлоли худро ҳифз кунанд, аммо онҳо аз ҷиҳати силоҳ, омодагии ҳарбӣ ва тактика нисбат ба артиши Русия сусттар буданд. Анъанаҳои маҳаллии ҳарбӣ дар бархӯрд бо артиши мучаҳҳази Русия бештар ҳамчун монеа амал мекарданд, зеро онҳо ба тактикаҳои нав ва мутобиқшавӣ камтар омодагӣ доштанд. Барои нигоҳдории артиши доимӣ ва татбиқи ислохот захираҳои молиявӣ ва инсонӣ лозим буданд. Аммо, Аморати Бухоро аз ҷиҳати иқтисодӣ заиф буд, ва ин ба сифати сохторҳои ҳарбӣ таъсири манфӣ мерасонид. Илова бар ин, муносибатҳои қабилавӣ ва ихтилофоти дохилӣ пешрафти ислохотро маҳдуд мекарданд. Ислоҳоти амир Насрулло ва қўшишҳои дигар роҳбарони аморат дар самти беҳтар кардани сохторҳои ҳарбӣ як қўшиши муҳим барои нигоҳ доштани истиқлоли аморат дар шароити фишорҳои берунӣ буд. Аммо, вобастагӣ ба анъанаҳои қабилавӣ, камбудии захираҳо ва набудани имконоти техникий иқтисодӣ боиси муваффақияти маҳдуди ин қўшишҳо гардид. Ниҳоят, Аморати Бухоро натавонист дар баробари фишори Империяи Русия муддати дароз муқовимат кунад, ки ин боиси таъсири бузурги геополитикӣ дар минтақа гардид. Миёнаҳои асри XIX давраи афзоиши ғаразҳои геополитикии Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Марказӣ буд. Ин боиси як қатор низоъҳои ҳарбӣ, аннексия ва тағйирот дар сохтори мудофиавии давлатҳои Осиёи Марказӣ гардид. Қўшунҳои ин хонигариҳо дар маркази воқеаҳои ин ҷангҳо (низоъҳо) қарор гирифтанд [4-М].

6. Раванди мусбати наздикшавии Русияи подшоҳӣ бо Аморати Бухоро ва дигар хонигариҳои Осиёи Миёна аз солҳои 20-уми асри XIX оғоз мегардад. Аз хамин давр сар карда, таваҷҷуҳи ҳукуматдорони рус ба минтақаи Осиёи Миёна боло меравад. Худи сарварони давлатҳои Осиёи Миёна низ то андозае аз наздикшавӣ ба Русия манфиатдор буданд. Сабабҳои барқарор намудани робитаҳои хонигариҳои Осиёи Миёна бо Русия, пеш аз ҳама, ба зиддияти байниҳамдигарии хонигариҳо, рақобати Англияву Русияи подшоҳӣ вобастагӣ дошт. Давлатҳо аз таҷовузи Британияи Кабир ба ҳарос афтода, кӯшиш менамуданд, ки бо Русия иттифоқ гарданд [3-М].

Сарварони хонигариҳои Осиёи Миёна дар ин давра, ҳар ду, манфиатҳо ва мақсадҳои хешро барои барқарор кардани робитаҳо ба Русия доштанд. Сабабҳои ин манфиатдорӣ гуногун буданд:

Зиддият байни хонигариҳои Осиёи Миёна: Ҳар як хонигарӣ бо хонигарии дигар рақобат дошт ва муносибатҳо байни онҳо аксар вақт хатарнок ва душвор буданд. Рақобат барои манобеъ, истиқлол ва ҳудудҳо сабаб шуда буд, ки хонигарҳо тасмим гирифтанд, ки бо як давлати мустаҳкам ва қавӣ аз Русияи подшоҳӣ иттифоқ банданд. Ин иттифоқҳо имкон медоданд, ки хонигарӣ аз хатарҳои дохилӣ ва берунӣ муҳофизат шавад.

Зарарҳои рақобат бо Британияи Кабир: Британияи Кабир дар замони асри XIX дар минтақаи Осиёи Миёна, хосса дар Афғонистон ва Ҳиндустон, мавқеи қавие дошт. Ин рақобат бо Русия, ки дар самти шарқӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ амалиёт мекард, ба ҳар ду ҷониб кӯшишҳои ҳамкориро афзоиш медод. Русия, ки интизор дошт, ки Британияи Кабир метавонад ба минтақа ҳамла кунад, хонигариҳоро бо хатарҳои муосир, ки таҳдид ба мавқеи стратегӣ дошт, рӯ ба рӯ мешуд ва ин онҳоро маҷбур мекард, ки бо Русия иттифоқ банданд.

7. Русия, аз асри XIX ба минтақаи Осиёи Миёна таваҷҷуҳ зоҳир кард. Он дар манофеи иқтисодии ва стратегӣ манфиатдор буд: Истифодаи захираҳои табиӣ ва иқтисодӣ: Осиёи Миёна барои Русия як манбаи муҳим барои ашёҳои хом, ки дар саноат истифода мешуд, ҳисоб мешуд. Хусусан, заминҳои хурд, пашм, орд ва маҳсулоти боғдорӣ, ки дар минтақа вучуд доштанд, барои Русия

манфиатовар буданд. Русия мехост, ки дар муқобили Британияи Кабир, ки дар Ҳиндустон мавқеи муҳимми стратегиро дошт, шомил шавад. Ин шомил шудан на танҳо барои амнияти Русия, балки барои тасаввури он ки Русия метавонад минтақаро барои дастрасӣ ба манобеи озод ва интиқол тавассути роҳи алавозӣ (кӯҳистонҳои Осиёи Миёна) дар назар дошта бошад, хеле муҳим буд [4-М].

Робитаҳои байни хонигариҳои Осиёи Миёна ва Русия дар давраи муосир дар натиҷаи муқорибаҳои дипломатӣ, амалиётҳои ҳарбӣ ва тағйироти сиёсӣ таҳаввул ёфт. Ба зами ҳамкории, хонигариҳои Осиёи Миёна ба Русия бо эҳсоси харос ва эҳтиёт амал мекарданд. Дар натиҷаи амалкарди Русия, баъзе хонигариҳо, хусусан Аморати Бухоро, як навъ сустшавии иттифоқи сиёсӣ бо Русияро оғоз карданд. Аммо, дар баъзе ҳолатҳо, робитаҳои кӯтоҳмуддат ва дарк кардани фоидаи сохтори сиёсӣ ба он чӣ мерасид, ки хонигариҳо бояд бо Русия ҳамкорӣ кунанд, то аз таҳдидҳо нигоҳ дошта шаванд. Раванди наздикшавии Русияи подшоҳӣ ва хонигариҳои Осиёи Миёна дар асри XIX ҳамчун як ҳодисаи муҳимми таърихӣ бо сабабҳои гуногун рӯй дод. Аз як тараф, Русия мехост мавқеи стратегии худро мустаҳкам созад ва аз тарафи дигар бо Британияи Кабир як иттифоқи қавӣ ташкил кунад, дар сурате, ки хонигариҳои Осиёи Миёна ба манфиатҳои иқтисодӣ ва амниятӣ пайваست мешуданд.

Русияи подшоҳӣ аз солҳои 20-уми асри XIX сар карда, баҳри омӯзиши вазъияти сиёсӣ, иқтимоӣ-иқтисодӣ, имкониятҳои истеҳсоли ашёи хом намояндагони тичоративу саноатӣ, доираҳои илмӣ худро ба Осиёи Миёна сафарбар менамуданд. Аз ин лиҳоз, дар нимаи аввали асри XIX ба ҳудудҳои хонигариҳои Осиёи Миёна дар самтҳои гуногун экспедитсияҳои илмӣ ташкил мекунад, ки дар доираи онҳо ба кишварамон намояндагони Ҳукумати Русия, сайёҳон, ҷосусон ва дигарон ташриф меоваранд. Фаъолияти онҳо ҳам аз ҷониби муҳаққиқони давр ва ҳам дар адабиёти минбаъда инъикос гаштаанд [5-М]. Империяи Русия дар аҳди амир Насрулло ба Аморати Бухоро вакилони худро аз қабилҳои П. Демезон (1833-1834), П. Савелев (1835), И. Виткевич (1835-1836), К. Бутенев ва Н. Хаников (1841-1842) ва дигаронро фиристода, кӯшиш

мекунад, ки ҳамкориҳои сиёсӣ тичоратиро бо Аморати Бухоро мунтазам ба роҳ монанд.

8. Раванди таҳқиқи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва имкониятҳои истеҳсоли ашёи хом дар Осиёи Миёна аз ҷониби Русияи подшоҳӣ дар асри XIX ҳамчун як қисми сиёсати минтақавии он барои расидан ба мақсадҳои иқтисодӣ ва стратегӣ аҳамияти хеле зиёд дошт. Ҳукумати Русия дар ҳамин давра кӯшиш мекард, ки манобеи табиӣ, сарзаминҳои стратегӣ ва имкониятҳои тичоратии Осиёи Миёнаро омӯзад ва истифода барад.

Империяи Русия дар он давра барои таҳкими мавқеи худ дар Осиёи Миёна ва ба даст овардани манобеи иқтисодии бо арзиш, кӯшиш мекард. Бо вучуди ин, омили муҳими дигар дар ташкили экспедитсияҳои илмӣ ва сафарҳои намоёндагони Русия ба минтақаи Осиёи Миёна ба таҳқиқи имкониятҳои стратегӣ ва таърихӣ он мансуб аст. Ҳамин тариқ, Русия мекӯшид, ки таъсири сиёсӣ ва иқтисодӣ дар минтақаи Осиёи Миёна, ки минтақаи муҳими ҷуғрофӣ ва иқтисодӣ буд, таъвият ёбад.

9. Русия барои таҳқиқи вазъи сиёсӣ-иҷтимоӣ хонигарии Осиёи Миёна, аз ҷумла Аморати Бухоро, фаъолиятҳои якҷанд экспедитсияҳои илмиро ба роҳ монд. Ин экспедитсияҳо, ки қисми муҳими сиёсати Русия барои афзоиши дониши стратегӣ ва ташкили робитаҳои сиёсӣ тичоратӣ буданд, як қатор ҳадафҳои гуногун доштанд: Осиёи Миёна дорои захираҳои табиӣ, аз ҷумла пашм, пахта, намак, маводи хӯрок ва металлҳои гуногун буд, ки Русия мехост онҳоро барои рушди иқтисодиёти худ истифода барад. Вазъи идоракунии хонигарӣ, вазъи сиёсӣ ва равандҳои иҷтимоӣ дар минтақа барои Русия муҳим буданд, зеро онҳо барои барқарор кардани робитаҳои дуҷониба бо хонигарӣ ва ҳифзи манобеи хеш аҳамият доштанд.

Дар аҳди амир Насрулло Русия барои таҳқиқи вазъият ва барқарор кардани робитаҳои сиёсӣ иқтисодӣ бо Аморати Бухоро ва хонигарии дигар намоёндагони худро ба минтақа фиристод. Намоёндагони расмӣи Русия, ки ба Аморати Бухоро фиристода мешуданд, бояд корҳои дипломатӣ, тичоратӣ ва илмиро амалӣ мекарданд. Масалан; дар адабиёти таърихӣ ҳамон давра ва

инчунин дар манобеи илмӣ минбаъда фаъолияти экспедитсияҳои рус ва намояндагони онҳоро ба Осиёи Миёна ба таври васеъ инъикос гардидааст. Муҳаққиқон ва муаллифон бо таҳлил ва баҳо додан ба натиҷаҳои фаъолиятҳои онҳо дар робита бо Аморати Бухоро ва дигар хонигариҳо, кӯшиш карданд, ки барои фаҳмидани муносибатҳои байни Русия ва Осиёи Миёна маълумоти илмӣ пайдо кунанд. Муҳимтарин ҷузъи таҳқиқот дар ин робита шомил будани ҷосусон ва дахҳо шеваи ахбори нодир ва муассир, ки тавассути мансабдорони Русия дар Осиёи Миёна ба даст меомад [3-М].

Фаъолияти хонигариҳо ва намояндагони Русия дар Осиёи Миёна, махсусан дар Аморати Бухоро, қисми муҳими равандҳои сиёсӣ-иқтисодӣ дар асри XIX буд. Ташкили экспедитсияҳои илмӣ ва сафарҳои дипломатии намояндагони Русия бо мақсади таҳқиқи вазъи сиёсӣ-иқтисодӣ ва барқарор кардани робитаҳои мустақам бо Аморати Бухоро ва хонигариҳои дигар ба Русия имкон дод, ки манобеи худро дар Осиёи Миёна нигоҳ дорад ва таҳкими мавқеи стратегияшро таъмин намояд [3-М].

10. Омӯзиши маъхазҳо доир ба муносибатҳои дипломатии Русияи подшоҳӣ бо хонигариҳои Осиёи Миёна, ба вижа бо Аморати Бухоро аз он далолат медиҳад, ки хотираҳо, рӯзномаҳо сафарномаҳои дипломатҳо, сайёҳон, тоҷирон оид ба муносибатҳои Русия ва Осиёи Миёна дар муайян намудани робитаи иқтисодӣ, сиёсӣ-иқтисодӣ ҳарбӣ аҳамияти муҳим доштанд. Робитаҳо бо Русияи подшоҳӣ ва хонигариҳои Осиёи Миёна нишон медиҳанд, ки дар давраи мазкур Аморати Бухоро кӯшиш мекард, то манфиатҳои стратегӣ ва иқтисодии худро бо робитаҳои дипломатӣ самаранок нигоҳ дорад [3-М].

Муносибатҳои дипломатӣ дар ҳар як давлатҳои Осиёи Миёна низ бо омилҳои дохилии сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар нимаи аввали асри XIX баамаломеда, ташаккул меёфтанд. Мубориза барои қудрат, ҷанбаҳои динӣ ва дигаргуниҳои иҷтимоӣ ба муносибатҳои берунии давлатҳо таъсир расониданд. Муносибатҳои дипломатии Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX динамикаи мураккаби байни омилҳои дохилӣ ва беруниро инъикос намуда, империяҳои бузург дар муайян кардани ояндаи минтақа нақши калидӣ доштанд [5-М].

11. Аморати Бухоро бо воситаи таҳаввулоту сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии солҳои 20-50-уми асри XIX, шакли муносибатҳои мураккаби дохилию хориҷиро барои таъмини амнияти иқтисодӣ ва сиёсӣ ба назар гирифтааст. Таҳлили манбаъҳои хаттӣ, асарҳои шарқшиносони рус ва дастовардҳои низомии давра барои фаҳмидани мавқеи Аморати Бухоро дар минтақаи Осиёи Марказӣ мусоидат мекунад. Таҳлили таърихи сиёсӣ ва низомии Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX на танҳо барои дарк кардани ҷанбаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии он замон мусоидат мекунад, балки инчунин симо ва таъсири онро ба равандҳои таърихии Осиёи Миёна ва минтақаҳои атроф равшан месозад.

2.Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ

Масъалаҳои таҳқиқшуда дар рисолаҳо ва пажӯҳишоти таърихи сиёсии Осиёи Миёна, хусусан дар бораи Аморати Бухоро ва хониғариҳои он дар нимаи аввали асри XIX барои илмҳои таърихи ватанӣ як қатор натиҷаҳои муҳим ба вуҷуд меоранд. Ин натиҷаҳо метавонанд ба рушди фаҳмиши амиқ ва таҳлили дурусти таърихи давлатҳои Осиёи Миёна, хосса Тоҷикистон кумак хоҳад расонд. Вобаста ба ин, натиҷаҳои илмӣ масоили мазкур ба илмҳои таърихи ватанӣ метавонанд ба тарзи зерин таъсир гузоранд:

1. Таҳқиқоти сиёсӣ ва ҳарбии Аморати Бухоро ва хониғариҳои Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX барои таърихи Тоҷикистон ва бахусус барои шиносоии таърихи халқи тоҷик дар давраи гузашта аҳаммияти бузург доранд. Таҳлили равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоии он замон, таъсири кӯшишҳои сиёсӣ ва стратегияҳои Аморати Бухоро ва дигар хониғариҳои Осиёи Миёна ба таърихи Тоҷикистон, аниқтар, барномарезӣ ва стратегияи давлатсозии тоҷикон дар нимаи аввали асри XIX таъсир гузошта, сабаб ва омилҳои парокандагии минтақавӣ ва таъсири давлатҳои бузургро ба намуди рушди таърихии кишвар нишон медиҳанд.

2. Таҳқиқи муносибатҳои хониғариҳо ва Аморати Бухоро бо Русияву Англия, инчунин дигар давлатҳои, ки тавассути сарзамини Осиёи Миёна равобитаи худро барқарор мекарданд, ба шинохти амиқтари таърихи

ҳамкорӣҳои байналмилалӣ ва таъсири онҳо ба сиёсати дохилӣ ва рушди кишвар мусоидат менамояд. Масалан, таъсири империяи подшоҳии Русия ба Аморати Бухоро ва равобитаи дучонибаи ин давлатҳо метавонад ҳамчун намунаи муҳим барои омӯзиши робитаҳои дипломатии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ дар давраҳои гуногуни таърихӣ истифода шавад.

3. Таҳлили таҳаввулоти сиёсӣ дар Осиёи Миёна, хусусан Аморати Бухоро, метавонад ҳамчун модел ё намунае барои фаҳмидани таърихи сиёсии Тоҷикистон дар давраҳои гуногун истифода шавад. Қисмати муҳим дар таҳаввулоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар Аморати Бухоро, ки бо шеваи расмӣ амир Насрулло сураат гирифт, метавонад ба тадқиқи сиёсати дохилии Тоҷикистон ва муносибатҳо бо дигар хонигарии Осиёи Миёна таъсир гузорад.

4. Маводи ҷамъоваришуда дар мавзӯҳои таърихи Аморати Бухоро ва хонигарӣҳои Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX, ки на танҳо ба таҳқиқи сиёсӣ ҳарбӣ, балки ба таҳаввулоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ низ дахл доранд, метавонанд ҳамчун манбаи таълимии муассисаҳои таълимӣ, аз ҷумла дар курсҳои таърихи Тоҷикистон истифода шаванд. Курсҳои махсус оид ба таърихи халқи тоҷик ва таърихи Осиёи Миёна метавонанд ин натиҷаҳо ва таҳқиқотро дар бар гиранд ва барои донишҷӯён имконият фароҳам оранд, то таърихи ватаниро амиқтар фаҳманд.

5. Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур метавонанд асоси густариши пажӯҳишҳои таърихи ватанӣ бошанд. Агар натиҷаҳои як рисола ё пажӯҳиш дар мавзӯҳои таърихи сиёсии Осиёи Миёна ва таъсири ин ҷунбишҳо ба таърихи ватанӣ дуруст ва амиқ таҳлил шаванд, онҳо метавонанд ба як ҷузъи асосии пажӯҳишҳои таърихи Тоҷикистон табдил ёбанд. Ин натиҷаҳо метавонад кумак кунад, ки таҳқиқот дар таърихи сиёсӣ ҳарбӣ, инчунин таҳаввулоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар Тоҷикистон дар гузашта бо назар ба давраи имрӯза ва оянда рушд ёбад.

Масъалаҳое, ки дар рисола ва таҳқиқот оид ба таърихи Аморати Бухоро ва хонигарӣҳои Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX таҳқиқ мешаванд, метавонанд натиҷаҳои муҳим барои таърихи ватанӣ дошта бошанд. Ин

натиҷаҳо на танҳо фаҳмиши амиқ аз таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ҳарбии Тоҷикистонро фароҳам меоранд, балки барои рушди таълим ва пажӯҳишҳои таърихи ватанӣ ва илмҳои таърихӣ Тоҷикистон кумак хоҳад расонд.

Натиҷаҳои бадастомада аз баҳсҳои ҷудогонаи рисола ва равишҳои бақор гирифтаи муаллифҳо дар раванди пажӯҳишот ва масоили марбут ба таърихи сиёсӣ ва ҳарбии хонигарӣҳои Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX метавон истифода кард.

Маводи ҷамъовардашудаи рисола ва натиҷаҳои таҳқиқро метавон ҳангоми навиштани мақола, таълифи рисолаҳои илмӣ оид ба масъалаҳои таърихӣ сиёсӣ Амроти Бухоро, хонигарӣҳои Қўқанд ва Хева, иншои китобҳо дар бораи таърихи Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX, таълиф ва мураттаб сохтани китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ дар донишгоҳу донишқадаҳо, мактабҳои миёна, омода кардани курси лексияҳо аз таърихи халқи тоҷик, курс ва семинарҳои махсус дар мактабҳои олӣ мавриди истифода қарор дод.

РЎЙХАТИ МАЪХАЗҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Рӯйхати маъхазҳо ва асарҳо

Маводҳои бойгонӣ:

1. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон (минбаъд БМД ҚЎЗб). –Захира. И-125. –Рӯйхат. 2. –Парванда. 560. -Варақ. 64 об.
2. БМД ҚЎЗб. 3. И-715. -П. 49. -В. 153.
3. БМД ҚЎЗб.-3. И-715.-Р.1. –П.23. –В.175.
4. БМД Қ УЗб. –3. И-715. –Р. 1. –П.4. –В. 8-9.
5. БМД Қ УЗб. –3. И-715. –Р. 1. –П.4. –В. 113-114.
6. БМД ҚЎЗб. – 3. И-715. –Р. 1. –П.103. –В. 280.
7. БМД ҚЎЗб. – 3. И-715. –Р. 1. –П. 78. –В. 219.
8. БМД ҚЎЗб. –3. И-125. – Р.2. П.523.
9. БМД ҚЎЗб. –3. И-125. – Р.2. П.571. –В. 2,3,4.

Маъхазҳои хатгӣ (бо забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ):

10. Аҳмад, Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития [матн] / А.М. Дониш - Душанбе: Дониш, 1988. - 288с.
11. Аҳмад, Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития [матн] / А.М. Дониш. Таҳияи Далер. - Душанбе: Сарват, 1992.- 100 с.
12. Гузидаи “Мунтахаб-ат-таворих”-и Муҳаммад Ҳакимхон (таърихи салотини Манғитияи Бухоро). Такҳияи матн бо муқаддима, тавзеҳот, луғатномаи М. Маннонова.- Хуҷанд: Нури маърифат, 2024.- 236 с.
13. Зафар - нома -йи Хусравӣ. Шарҳи ҳукмронии Саид Амир Насруллоҳ Баҳодур Султон бин Ҳайдар (1242- 1277 ҳ.қ.) дар Бухоро ва Самарқанд, бо тасҳеҳ ва таҳшияи Манучехри Сутуда, Техрон, 1377 ҳ.ш./ 1999.
14. Зафар - нома -йи Хусравӣ. Муҳаррири масъул - Д.С.Саидмуродов. - Душанбе, Дониш, 1989. -315 с., 54 с. замима.

15. Зафар – нома -йи Хусравӣ. Шарҳи ҳукмронии Саид Амир Насруллоҳ Баҳодур Султон бин Ҳайдар (1242- 1277 ҳ.қ.) дар Бухоро ва Самарқанд, бо тасҳеҳ ва таҳшияи Манучеҳри Сутуда, Техрон, 1377 ҳ.ш./ 1999 м.
16. Зафарномаи Хусравӣ/ Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи сармақола ва муҳаррири масъул Ҳоҷӣ Назир Муҳйидин Турсонзод. – Хуҷанд, 2011. - 146 с.
17. Мир Олим Бухорой. Фатҳномаи султонӣ. ИШ АИ ҶУзб. Инв. № 1838. Вв. 76-556.
18. Мирзо Абдулазими Сомӣ. Тухфаи шоҳӣ. Дастхати Маркази мероси хаттии АИ Тоҷикистон, №.786/2. – 1326. – 298 с.
19. Мирзо Бадеи Девон. Маҷмаъ ул-арқом. - Душанбе, 2015.- 416 с.
20. Мирзо Салимбек. Кашкӯли Салимий. Тавориhi муттақаддимин ва муттаахириh (Форс-тожик тилидан ўзбекчага доцент Нарзулло Йўлдошев ўгирган). –Бухоро, 2003. - 344 с.
21. Мирзо Сирочиддин Ходжи Мирзо Абд ар-Рауф. Сафарнома-и тухафи Бухоро. Предисловие Мухаммад Асадиян. – Техрон: Буали, 1369.- 467 с.
22. Мирзо Шамсуддин Дойи Бухорой. Таъриhi ҷанги амир Насруллоҳ ва Муҳаммадалихони Ҳўқандӣ. Дастхати № 861 –ВР. АИ РСС Тоҷикистон. Сталинобод, 1960.
23. Мулло Ғафур. Зафарнома-йи Худоёрхонӣ. Дастхат. № 598. ИШ АИ ҶЎзб. – 65 в.
24. Мухаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-тавориh (Хуканд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар). /Форс-тожик тилидан таржима, мукаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов.- Тошкент: Янги аср авлоди, 2010, 716-бет.

25. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеъи. (Тоҷик тилидан таржима. Сӯзбоши, изоҳлар муаллифлари Воҳидов Ш. ва Чориев З.). – Тошкент: Академия, 2001.- 94 б.
26. Муҳаммад Али ибн Муҳаммадсайд Балҷувонӣ. Таърихи нофеъӣ/ Таҳияи А. Мухторов. – Душанбе: Ирфон, 1994.-120 с.
27. Муҳаммад Аминбек Худоёрхонзода. Анҷум ат-таворих. Дастхати № 11366. ИШ АИ ҶӮзб.-106 в.
28. Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. / Ба чоп тайёркунандаи матни факсимилӣ ва муаллифи пешгуфтор А. Мухторов / Муҳаммад Ҳакимхон.– Китоби 1.– Душанбе: Дониш, 1983.– 368 с.
29. Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. / Ба чоп тайёркунандаи матни факсимили ва муаллифи пешгуфтор А. Мухторов / Муҳаммад Ҳакимхон.– Китоби 2.– Душанбе: Дониш, 1985.- 544 с.
30. Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахат ат-таворих //Дастхат. ИШ АИ ҶӮзб.-инв. № 594. –В. 402-403.
31. Муҳаммад Шариф.Тоҷу-т-таворих. Дастхати ИШ АИ Ҷ Ӯзб. - №2092. В.19.
32. Муҳаммад Юсуф Баянӣ. Шаҷараи Хоразмшоҳӣ. Институти Шарқшиносии ба номи А. Берунии Академияи илмҳои ҶӮзб. № 9596. в. 333-334.
33. Муҳаммадхусайн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 2 // Б. Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 2004. – 424 с.
34. Муҳаммадхусайн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 1 // Б. Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб,1992. - 416 с.
35. Муҳаммед Мир Олим Бухорӣ. Фатҳномаи султонӣ. Дастхати ИШ АИ ҶУзб., № 1838.
36. Муъин ад-дин. Таворихи авоил ва авохир. Дастхати ИШ АИ ҶУзб, № 4468/IV.

37. Садри Зиё. Силсилаи салотини манғития. Дастхати Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИМТ ҚТ № инв. 230/ II/
38. Садри Зиё. Наводири зиёия. Таҳияи М. Шукуров ва С. Содиқов.- Душанбе, 1991.- 128 с.
39. Салимбек Салимӣ. Кашкӯли Салимий. Таворихи муттақаддимин ва муттаахириин (Форс-тожик тилидан ўзбекчага доцент Назрулло Йўлдошев ўғирган).-Бухоро, 2003.- 342 с.
40. Тоҷири Хуҷандӣ. Ғаройби сипоҳ. Мураттиб Саъдуллоҳи Асадуллоҳ. - Хуҷанд, 1993. – 58 с.
41. Тоҷири Хуҷандӣ. Ғаройиби сипоҳ. ИШ АИ ҚУзб. №5408. -38 с.
42. Фитрат. Давраи ҳукмронии амир Олимхон. Ҳозиркунандаи нашр А. Насриддинов.- Душанбе, 1991.- 64 с.

Маъхазҳои хаттӣ (бо забони русӣ)

43. Административное устройство Гиссарского бекства // Туркестанские ведомости. - 1908.- № 112.
44. Арандаренко, Г. Бухарские войска в 1880 г. [текст]/ Г. Арандаренко // Туркестанский сборник. - Т.297.- С. 129.
45. Арандаренко, Г. Досуги в Туркестане1874-1889 [текст] / Г. Арандаренко. - СПб., 1889. –666 с.
46. Арандаренко, Г. Заметки об ирригации в нагорных туменах Зерафшанского тумена [текст]/Г. Арандаренко //Туркестанские ведомости. - 1876. - №51.
47. Ахмад, Дониш. История мангитской династии [текст]/ Дониш А.; Пер., предисл. и примеч. И.А. Наджафовой. - Душанбе. - 1967.- 142 с.
48. Ахмад, Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. (Избранные произведения).-Душанбе: Ирфон, 1976.- 280 с.
49. Бекчурин, Мир Салих. Туркестанская область. Заметки статского советника Бекчурина [текст]/М.С. Бекчурин. — Казань,1872. -70 с.
50. Бларамберг, И. Ф. Воспоминания [текст]/ И.Ф. Бларамберг. -М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1978.-357 с.

51. Богословский 2-й. Записка о долине Зарафшана и горах ееокружающих [текст] // Горный журнал. -1842. Ч.2 Кн. 10. –С. 17-206.

52. Борнс, А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индской компанейской службы Александром Борнсом, членом Королевского общества. Пер. с англ. -Т. 1-3 [текст] / А. Борнс. - Москва, 1848-1850. – 489 с.

53. Будрин. Русские в Бухаре в 1820 (записки очевидца) [текст] // Справочная книжка Оренбургской области на 1821 г. –С.1-45.

54. Бурнашев, С. Т. Путешествие от Сибирской линии до города Бухары в 1794 г. и обратно в 1796 г. [текст] / С.Т. Бурнашев // Сибирский вестник, издаваемый Гр. Спасским. – СПб, 1818, ч. 3. –С.75-110.

55. Бутенев, К. Заводское дело в Бухарии / К.Бутенев // Горный журнал. 1842 Ч.5. Книга 11. –С.48-154;

56. Бутенев, К. Минеральные богатства Бухарии [текст] / К. Бутенев // Горный журнал. 1842. Ч.2. Книга 11. – С.137-148.

57. Бутенев, К. Монетное дело Бухарии [текст] / К. Бутенев// Горный журнал. 1842 Ч.5. Книга 11. – С.154-163.

58. Бухорои Мирзо Шамс. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре [текст] / М.Ш. Бухорои // Записки Мирзо Шамса Бухорои, изд. в тексте с пер. и примеч. В.В. Григорьева. – Казань, 1891. – 109 с.

59. Вамбери, А. Очерки Средней Азии [текст] /А. Вамбери. -М., 1868. - 364 с.

60. Веселовский, Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве с древнейших времен до настоящего [текст] / Н.И. Веселовский. – СПб., 1877. – 364 с.

61. Галкин, М. Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю [текст] / М.Н. Галкин. -СПб.: Издание Я.А. Исакова, 1868. -336 с. 15 л. илл.

62. Гейер, И.И. Туркестан [текст] / И.И. Гейер. –Ташкент, 1909. - 346 с.
63. Гиршфельд В.А., Галкин А.С. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса [текст] / В.А. Гиршфельд, А.С. Галкин. - Т., 1902 - 1903. – 214 с.
64. Григорьев, В. В. Русия и Азия. Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии, написанных в разное время [текст] / В.В. Григорьев. — СПб, 1876. –586 с.
65. Грулёв, М.В. Соперничество России и Англии в Средней Азии [текст] / М.В. Грулёв. - СПб., Изд. Березовского, 1909. -380 с.
66. Данилевский, Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки Императорского Русского географического общества (ЗИРГО). Кн. 5. [текст] / Г.И. Данилевский, 1851.-С.62-139.
67. Демезон, П.И. Записки о Бухарском Ханстве [текст] /П.И. Демезон. – Москва: Наука, 1983. – 452 с.
68. Документы о взаимоотношениях казахов с сопредельными государствами и народами в XVIII – первой половине XIX века [текст] / Публ. И. В. Ерофеевой, Б. Т. Жанаева // История Казахстана в документах и материалах / Отв. ред. Б. Т. Жанаев. Вып. 3. – Караганда: Экожан, 2013. – С. 5–113.
69. Жуковский, С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие [текст]/ С.В. Жуковский // Труды общества русских ориенталистов. – Пг., 1915. -№2 – 215 с.
70. Залесов, Н. Очерк дипломатических сношений России с Бухарою в 1836 г. по 1843 г. [текст] / Н. Залесов // Военный сборник. –Т. 27. -1862.- С. 7-37.
71. Залесов, Н. Письмо из Бухары [текст] / Н. Залесов // Военный сборник. -1860. Т.ХII. -С. 235-348.
72. Залесов, Н. Письмо из Хивы [текст] / Н. Залесов // Военный сборник. -1859. -№1. –С.273-295.
73. Залесов, Н. Посольство в Хиву и Бухару полковника Игнатьева в 1858 г. [текст] / Н. Залесов // Русский вестник. - 1871. - № 2. - С. 421-474.

74. Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). –М.: ГРВЛ, 1983. –152 с.
75. Игнатъев, Н. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. флигель-адъютанта полковника Н. Игнатъева[текст] / Н. Игнатъев. –СПб., 1897. -278 с.
76. Каразин, Н. Оружие и доспехи наших противников в Средней Азии [текст] /Н. Каразин // Нива. - 1874.- №15.- С. 233-235.
77. Крестовский, В.В. В гостях у бухарского эмира (путевой дневник) [текст] / В.В. Крестовский. –СПб, 1887. –С.287.
78. Кун, А.Л. Заметка о Хивинском ханстве [текст] / А.Л. Кун// Туркестанские ведомости. -1873. № 40.
79. Кун, А.Л. Некоторые сведения о Кокандском ханстве [текст] / А.Л. Кун // Военный сборник. 1876. № 4. С. 417–448.
80. Кун, А.Л. Некоторые сведения о Ферганской долине [текст] /А.Л. Кун // Военный сборник. 1876. Т.4. –С.79, 447.
81. Кун, А.Л. Очерки Шахрисабзского бекства [текст] / А.Л. Кун // ЗИРГО по отделению этнографии. Т.6. –СПб., 1880. –С.73-262.
82. Лилиенталь. Гиссарское и Кабадианское бекство//Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - СПб., 1894.- Вып. 57. СПб., 1902 – 1905.
83. Липский, В.И. Горная Бухара. Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 году [текст] / В.И. Липский. - СПб., 1902 – 1905.- Ч. 1 – 3. Ч. 1. - 352 с., Ч. 2-3. - 506 с.
84. Литвинов, Б. Карши[текст] / Б. Литвинов // Туркестанские ведомости. - 1910. -№ 114-116.
85. Логофет, Д. Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние[текст] / Д.Н. Логофет. - СПб. , 1909. –239 с.
86. Маев, Н. А. Очерки Бухарского ханства// Материалы для статистики Туркестанского края [текст] /Н.А. Маев. — СПб., 1879.- Вып. 5. - С. 77—332.
87. Маев, Н.А. Географический очерк Гиссарского края и Кулябского бекства// Известия Императорского Русского географического о-ва. Т. 12.-

Вып. 4.- Отд. 2. Географические известия [текст] / Н.А. Маев. — СПб., 1877.— С. 349—363.

88. Макшеев, А. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских [текст] / А. Макшеев. – СПб, 1890. – С. 182-204.

89. Маллицкий, Н.Г. К истории Ташкента под Кокандским владычеством [текст] / Н.Г. Маллицкий // Протоколы заседаний Туркестанского кружка любителей археологии, 1900. – №12 – С. 126-137.

90. Мейендорф, Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару [текст] / Е.К. Мейендорф. -М.: Наука,1975. - 182 с.

91. Мирза Абдал Азим Сами. Таърих-и салатин-и мангитийа (История мангытского государства) [текст] /Изд. текста, предисл., пер. и примеч. Л.М. Епифановой. - М., 1962. -179 с.

92. Муравьев, Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского Генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. 2. [текст] / Н.Н. Муравьев. – М., 1822. – С. 5–7.

93. Назаров, П. Воспоминания о степном походе миссии флигель-адъютанта Игнатьева в ханства Хива и Бухару [текст] / П. Назаров // Военный сборник. -1864.-№4. –С. 350-375.

94. Наливкин, В. Краткая история Кокандского ханства [текст] / В. Наливкин. - Казань, 1886.-215 с.

95. Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения[текст]. -СПб.: Издательство: Издание редакции журнала Всемирный путешественник., 1873. – 138 с.

96. Небольсин Г. П. Статистическое обозрение внешней торговли России: в 2 ч. [текст] / Г.П. Небольсин. -СПб., 1850. Ч. 1: -409 с.; Ч. 2: -495 с.

97. Небольсин, Г. П. Очерки торговли России со Средней Азией [текст] / Г.П. Небольсин // Зап. ИРГО. -1855. -Кн. 10. -344 с.

98. О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. Записи Мирза Шемса Бухары, изданные в тексте с переводом и примечаниями В.В.Григорьевым. -Казань, 1861. - 109 с.

99. Обзор Кокандского ханства в нынешнем его состоянии// Записки ИРГО, книжка III. –СПб., 1849. –С.187-216
100. Отчет Оренбургского военного губернатора В. А. Перовского по управлению краем (1833–1842). Документальная публикация [текст] / В. А. Перовский; авт.-сост. И. М. Гвоздикова. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2010. – 124 с.
101. Петровский Ф.Н. Очерки Кокандского ханства // Вестник Европы, 1875. Кн. 10. – С.722-757.
102. Савельев, П. Бухара в 1835 году: С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 1835 года включительно [текст] / П. Савельев. –СПб, 1836. -27 с.
103. Серебренников, А.Г. Туркестанский край. «Сборник материалов для истории его завоевания», т. I—IV [текст] / А.Г. Серебренников. - Тошкент, 1912.—191с.
104. Соловьев М.М. Ученая экспедиция в Бухару в 1841 — 1842 гг. [текст] / М.М. Соловьев. — М., 1936.-207 с.
105. Соловьев, М.М. Экспедиция в Бухару в 1841 – 1842 гг. при участии натуралиста А. Лемана [текст] / М.М. Соловьев. –М. – Л.: Наука, 1936. –120 с.
106. Ханыков, Н.В. Описание Бухарского ханства [текст] / Н.В. Ханыков. –СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1843. -279 с.
107. Шепелев, А. Очерк военных и дипломатических сношений России со Среднею Азиею [текст] / А. Шепелев //Материалы для истории Хивинского похода 1873 года. –Ташкент, 1873. –87 с.
108. Шеманский А. Бухарская армия // Разведчик. - 1898.- № 397.
109. Энгельгард, Н. Очерки Коканда [текст] / Н. Энгельгард// ТС. - Т. 458. -Ташкент, 1908.-С. 42-67.
110. Юдин, М.Л. Положение торговли с средне - азиатскими ханствами до занятия Туркестанского края [текст] / М.Л. Юдин //Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.IX. –Оренбург, 1902. –С. 1-50.

МОНОГРАФИЯ, БРОШЮРА ВА МАҚОЛАҲО

111. Абдукаримов, Дж.А. Отражение истории Ура-тюбе и Худжанда в “Мунтахаб ат-таварих” Мухаммада Хакимхана [текст]/ Дж.А. Абдукаримов.- Худжанд, 2020.- 208 с.
112. Абдураимов, М. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. [текст]/ М. Абдураимов. - Том 2.-Ташкент: Фан, 1970. - 284 с.
113. Абдураимов, М. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. [текст]/ М. Абдураимов. - Том 1.-Ташкент: Фан, 1966. - 369 с.
114. Абдураимов, М.А. Кошбеги, а не кушбеги (К истории установления власти кошбеги в Бухарском ханстве) [текст] / М. Абдураимов// Общественные науки в Узбекистане. -1974. -№11. –С.60.
115. Айни, Садриддин. Собрание сочинений [текст]/С. Айни. – М., 1975. - Т.6.- С.266-312.
116. Айни, Садриддин. Таърихи амирони манғитияи Бухоро [матн]/С. Айни // Куллиёт.–Душанбе, 1966. - Ҷ. 10.-С.5-191
117. Анке, фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангытов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.) [текст] / Фон Кюгельген А. -Алматы: Изд-во «Дайк–Пресс», 2004.- 516 с.
118. Бартольд, В. В. История культурной жизни Туркистана [текст]/В.В. Бартольд //Соч.– Т. II.– Ч.1.– М.: ИВЛ, 1963. - С. 167-433.
119. Бартольд, В. В. Авлия-ата, Ак-мечеть, Каратегин, Кашгар, Кеш, Коканд, Курама, Маргилан, Ташкент, Туркистан, Фергана [текст] /В.В. Бартольд // Соч.– Т. III.– М., 1965.-712 с.
120. Бартольд, В. В. История Туркестана [текст]/В.В. Бартольд // Соч.Т. II. Ч. I. М.,1963. -С.109-169.
121. Бейсембиев, Т.К. Тарих-и шахрухи– как исторический источник [текст] / Т.К. Бейсембиев.- Алма-Ата, 1987.– 200 с.
122. Бунаков, Е.В. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX в. [текст] / У.В. Бунаков // Советское востоковедение. – 1941. - №2. –С. 5-26.

123. Бухоро тарихи масалалари (Энг қадимги замонлардан ҳозиргача) [матн] // Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. - Бухоро, 2021.- 404 с.

124. Бухоро тарихи масалалари (Энг қадимги замонлардан ҳозиргача) [матн] // Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. - Бухоро, 2023.-890 с.

125. Валиева, Д.В. Среднеазиатско–российские отношения в первой половине XIX в. [текст] /Д.В. Валиева // Взаимоотношения народов Средней Азии и сопредельных стран Востока в XVIII – начале XX в. - Ташкент, 1963.-С.42 – 76.

126. Васильев, Д.В., Васильев, С.Д. Британо-Российское противостояние на Среднем востоке как реакция на попытку геостратегического укрепления России в регионе в 1830-х гг. [текст] / Д.В.Васильев, С.Д. Васильев // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Т.19. -№3. -2017. –С.146-151.

127. Воҳидов, Ш., Ансорова Ф. Мирзо Салимбек ва асари ӯ “Таърихи Салимӣ” [матн] / Ш. Воҳидов, Ф. Ансорова. Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, эзоҳот ва факсимилеи асар.- Панҷакент, 2024.- 264 с. (+460 с. Факсим.).

128. Вяткин, В. Л. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215–1217 (1800–1803) годов [текст] / В.Л. Вяткин // Известия Среднеазиатского отделения Российского Географического общества, т. XVIII, Ташкент, 1928.-С.15-16.

129. Ганиев, Р. Т. Хивинская проблема Российской империи в 1 -й половине XIX в.: амбиции и реальность [текст] / Р. Т. Ганиев // Изв. Урал. федер. ун-та. Сер. 2: Гуманитар. науки. -2013. -№ 2 (114). - С. 107-123.

130. Гафуров, Б. История таджикского народа в кратком изложении. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Т.1. Изд. 3-е / Б. Гафуров. – М.: Наука, 1955. –С 449-451.

131. Гафуров, Б. Таджики, Древнейшая, древняя и средневековая история [текст] / Б. Гафуров. – М., 1972. – 664 с.
132. Гафуров, Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик [матн] / Б. Гафуров. – Сталинобод, 1947.
133. Гулямов, Х.Г. Средняя Азия и Россия: история формирования межгосударственных отношений (начало XVIII века) [текст] / Х.Г. Гулямов. – Ташкент, 2005. – 118 с.
134. Гуревич, Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. [текст] / Б.П. Гуревич – М., 1979. – 311 с.
135. Данков, А.Г. Формирование основных концепций британской политики в Азии (первая половина XIX века) [текст] / А.Г. Данков // Государства Дальнего Востока: история, политика, культура: сб. статей. – Новосибирск, 2008. – Вып. 8. – С. 29-58.
136. Джурабаев, Д.Х. Бухарский эмират - главный объект «большой игры» Британской и Российской империй в 20 - 50-х гг. XIX в. [текст] / Д.Х. Джурабаев // Вестник Тадж. Нац. ун-та. Сер. гуманитар. наук. - 2013. - 3/5(118). - С. 6-13.
137. Джурабаев, Д.Х. Русские ученые о перспективах сотрудничества России с государствами Средней Азии (вторая половина XVIII - первая половина XIX в.) [текст] / Д.Х. Джурабаев // Материалы третьего международного симпозиума «Миграционный мост между Центральной Азией и Россией: роль миграции в модернизации и инновационном развитии экономики стран, посылающих и принимающих мигрантов», - М.- Худжанд, 2011. - С. 184-187.
138. Джурабаев, Д.Х. Политическая история Бухарского ханства во второй половине XVIII –середины XIX вв. (по материалам письменных источников) [текст] / Д.Х. Джурабаев. Худжанд: Ношир, 2013. - 318 с.
139. Джурабаев, Д.Х. Политический режим Бухарского эмирата по сообщениям письменных источников в начале XIX в. [текст] / Д.Х. Джурабаев // Вестник Таджикского национального университета. Сер. гуманитар. наук, - 2012. - № 3/3 (87). - С. 19-23.

140. Джурабаев, Д.Х. Состояние вооруженных сил Бухарского эмирата в первой половине XIX в. [текст] /Д.Х. Джурабаев // Научное обозрение. Сер. гуманитар. наук, -2010,- № 1-2. - С.71-81.
141. Елишибаев, С. Кокандское ханство в 40-х-70-х годах XIX века: политический расклад сил (по материалам «Туркестанского сборника») [текст] / С. Елишибаев // Научный мир Казахстана. -2011. -№ 3(37). С. 80–81.
142. Ефимов, В.И. К вопросу о взаимоотношениях России с Бухарой с конца XVIII до середины XIX в. [текст] / В.И. Ефимов // Труды Самарканд. гос. ун-та им. А Навои: Материалы по истории Узбекистана. Новая сер. – Самарканд, 1964.- Вып.140. - С. 23 – 42.
143. Жигалина, О. И. Великобритания на Среднем Востоке. XIX – начало XX в.: Анализ внешнеполитических концепций [текст] / О.И. Жигалина. -М., 1990. -166 с.
144. Иванов, П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI- середина XIX в.) [текст] /П.П. Иванов. – М.: издательство восточной литературы, 1958.-248 с.
145. Иванов, П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Исследования и описание документов с историческим введением [текст] / П.П. Иванов; Предисловие акад. Крачковского И.Ю. -М., 1940. - Тетрадь №. 5. - С. 156-172.
146. Иванов, П. П. Восстание китай-кыпчаков в Бухарском ханстве 1821–1825 гг. [текст] / П.П. Иванов // Труды Института востоковедения. Т. 28. — Москва-Ленинград, 1937. –С. 41-42.
147. История таджикского народа.- Том 4.- Душанбе, 2010.- 1124 с.
148. Исмаилова, Б. История Бухарского эмирата (вторая половина XVIII-середина XIX вв.) [текст] / Б. Исмаилова. -Худжанд, 2005.-296 с.
149. Исмаилова, С.К. Документы о рабстве в Бухарском эмирате в XIX – начало XX в. [текст] / С.К. Исмаилова // Известия АН Тадж. ССР. - 1973. -№2 (72). –С. 20-30.

150. Исроилов, С. Об отношениях Бухарского эмирата с Кокандским ханством [текст] / С. Исроилов // Вестник педагогического университета. - 2018.-5-2 (77). –С.288-295.
151. Исроилов, С.Ш. Об отношениях Бухарского эмирата с Российской империей при Насруллахане [текст] / С.Ш. Исроилов // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2020. -№ 1 (62). –С. 30-37
152. История Бухары с древнейших времён до наших дней [текст]. – Ташкент, 1976. – 358 с.
153. История народов Узбекистана. Т. 2 : От образования государства Шейбанидов до Октябрьской Революции[текст] / под ред. чл.-корр. АН СССР, заслуж. деятеля науки УзССР С. В. Бахрушина и кандидатов исторических наук В. Я. Непомнина и В. А. Шишкина. - Ташкент, 1947. -514 с.
154. История таджикского народа. Т. IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в. -1917 г.) [текст] / Под ред. Р.М. Масова. –Душанбе: Дониш, 2010. -1124 с.
155. Каландарова, М. С. Геополитика Англии в Афганистане в первой половине XIX в.: миссия А. Бернса в Кабуле [текст] /М.С. Каландарова. -М., 1995-121 с.
156. Костецкий, В.А. Русияне в Узбекистане [текст] / Авт.-сост. В. А. Костецкий; Ред кол.: С.И. Герасимова и др. - Ташкент.: Нихол, 2008. –336 с.
157. Кузнецов, В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) [текст] / В.С. Кузнецов. -Новосибирск, 1983. -С. 51–60
158. Кутлугов, М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством/Китай и соседи в новое и новейшее время [текст] / М. Кутлугов.– Москва: Наука, 1982.– 454 с.
159. Кушеев, Е.Н. Среднеазиатский вопрос и русская буржуазия в 40-х гг. XIX в. [текст] / Е.Н. Кушеев // Исторический сборник.вып.3. – Ленинград, 1934. -С.133-162.

160. Лунин, Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении [текст] / Б.В. Лунин. – Ташкент: Фан, 1965.– 408 с.
161. Маджлисов, А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX – начало XX века [текст] / А. Маджлисов. –Душанбе-Алма-ата, 1967. –331 с.
162. Мамадалиев, И., Махмудова Н. Конструкция границы, нации и политического института в имперском пространстве Россия и Центральная Азия: вторая половина XIX – первая половина XX вв. / И. А. Мамадалиев, Н. Махмудова. – Худжанд, 2011. – 108 с.
163. Мамадалиев, И.А. Россия и Средняя Азия: особенности колониально-административной системы управления во второй половине XIX – начало XX вв. – Худжанд: Ношир, 2013. – 400 с.
164. Мамадалиев, И.А. Россия и Средняя Азия: переосмысление исторических процессов (с 60-годов XIX – по 60-е годы XX вв.) – Худжанд: Нури маърифат, 2018. – 200 с.
165. Мамадалиев, И.А. Зарождение проектов строительства железной дороги в Средней Азии / И.А. Мамадалиев // Ученые записки Худжандского Государственного Университета им. акад. Б.Гафурова. – Худжанд. - №2(35). 2013. – С. 129-138.
166. Маносиб ва алқоби ҳукуматӣ дар давраи манғития дар Аморати Бухоро (1753-1920). Гирдоваранда Барот Шамсо.- Чопи аввал.- Бухоро, 1381.-168 с.
167. Мартиросов, С.З. Англо-русские противоречия в Средней Азии в дореволюционной и советской исторической литературе [текст]/ С.З. Мартиросов. -Ашхабад, 1962.
168. Маткурбонов, О. О. Британская миссия в Хивинском ханстве в первой половине XIX века[текст] / О. О. Маткурбонов // Молодой ученый. — 2018. — № 19 (205). –С. 351-353.
169. Михалева, Г.А. К вопросу о дипломатических сношениях между Россией и Бухарой через Оренбург в конце XVIII – начале XIX века [текст] / Г.А. Михалева // Общественные науки в Узбекистане.- 1962.- №7 –С. 55 – 59.

170. Михалева, Г.А. Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург [текст] / Г.А. Михалева. – Ташкент, 1962.- 92 с.
171. Михалева, Г.А. Узбекистан в XVIII—первой половине XIX века ремесло, торговля и пошлины [текст] / Г.А. Михалева.-Ташкент: Изд. “Фан”, 1991. -113 с.
172. Моисеев, С.В. Кокандский фактор во взаимоотношениях России и государство Йэйтишар // Русия и международные отношения в Центральной Азии (региональный аспект): Сб. науч. ст. [текст] / С.В. Моисеев. - Барнаул, 2001. -С. 83–84.
173. Мухтаров, А.А. Из истории народных движений в Средней Азии [текст] / А.А. Мухтаров.– Душанбе: Ирфон, 1988.– 56 с.
174. Мухтаров, А.А. О некоторых неизвестных источниках по истории Средней Азии XIX в. [текст] / А.А. Мухтаров. //Известия АН ТаджССР. Отделения общественных наук, 1956. Вып.8.– С. 97-101.
175. Мухтаров, А.А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. [текст] / А.А. Мухтаров. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1964.– 186 с.
176. Муҳаммадҷонов, А.Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Русия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар [матн] / А.Р.Муҳаммадҷонов, Т. Неъматов. –Тошкент: Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти, 1967. - 224 с.
177. Набиев, Р.Н. Историография Узбекистана (I пол. XIX в.) [текст] / Р.Н. Набиев // Очерки истории и исторической науки в СССР. Т. I.– М., 1955.– С. 645-646.
178. Набиев, Р.Н. Из истории Кокандского ханства. Феодалное хозяйство Худаярхана [текст] / Р.Н. Набиев. – Ташкент: Фан, 1973.– 388 с.
179. Набиев, Р.Н. Уникальный источник по истории Кокандского ханства [текст] / Р.Н. Набиев // Общественные науки в Узбекистане. 1947. № 4.– С.33-39.

180. Неъматов, Т. Хева билан Русия ўртасидаги муносабатлар [матн] / Т. Неъматов. –Тошкент,: Фан, 1957. – 200 с.
181. Ниязматов, М. Поиск консенсуса: Российско-хивинские геополитические отношения в XVI – начале XX в. [текст] / М. Ниязматов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2010. –496 с.
182. Пирумшоев, Х. Российско – среднеазиатские отношения XVI – сер. XIX веков в русской историографии [текст] / Х. Пирумшоев. – Душанбе, 2000.- 338 с.
183. Плоских, В. М. Киргизы и Кокандское ханство [текст] / В.М. Плоских. – Фрунзе: Илм, 1977. – 368 с.
184. Покровский, С.П. Международные отношения России и Бухары в дореволюционное время [текст] / С.П. Покровский // Бюллетень 1-го Среде-Азиатского государственного университета. Вып. 16.- Ташкент,1927. –С.39-58.
185. Попов, А. Л., Борьба за среднеазиатский плацдарм [текст] / А.Л. Попов //Исторические записки. -М., 1940, № 7.- С. 182-235.
186. Почекаев, Р.Ю. Российские путешественники о праве Кокандского ханства [текст] / Р.Ю. Почекаев // Историко-правовые проблемы: Новый ракурс. 2016. № 18. С. 84-95.
187. Рассудова, Р.Я. Следы общинно-военной организации у узбеков [текст] /Р.Я. Рассудова// Советская этнография. № 5. -1968. - С.111-116.
188. Риштия, С.К. Афганистан в XIX веке [текст] / С.К. Риштия. -М.: Наука, 1958. –487 с.
189. Рожкова, М.К. Экономическая политика Царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия [текст] / М.К. Рожкова. -М., 1949.- 392 с.
190. Ромодин, В.А. Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства XVI-XIX вв. в рукописных собраниях Ленинграда [текст] / В.А. Ромодин.– М.: Наука, 1960.– 15 с.

191. Ромодин, В.А. Новый источник по истории Кокандского ханства [текст] / В.А. Ромодин//Проблемы востоковедения.– 1959.– № 3.– С. 10-17
192. Ромодин, В.А. Предисловие. Назаров Филипп. Заметки о некоторых народах и землях Средней части Азии [текст] / В.А. Ромодин.– М.: Наука, 1968.– 75 с.
193. Семенов, А. А. Очерк земельноподатного устройства Бухарского ханства (несколько документов XVII-XIX вв. в тексте с русским переводом и введением) [текст] / А. А. Семенов. -Ташкент, 1924. -120 с.
194. Семенов, А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре// Советское востоковедение: Сб. ст. Т. 5 [текст] / А.А.Семенов; Ред. А. П. Баранников, И. Ю. Крачковский; АН СССР, Ин-т востоковедения. - М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1948. - С.137-155.
195. Семенов, А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени[текст] / А.А. Семенов // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. II. Труды АН Тадж. ССР. Т. XXV.- Сталинабад, 1954. –72 с.
196. Соловьева, О.А. Должностные символы в Бухарском эмирате в XIX в. [текст] / О.А. Соловьева // Этнографическое обозрение. 2002. № 4. – С.111-121.
197. Соловьева, О.А. Лики власти благородной Бухары [текст] / О.А. Соловьева. –СПб., 2002.- 192 с.
198. Соловьева, О.А. Поведенческий символ власти и политическая социализация: (Бухарский эмират XIX- нач. XX вв.) [текст] / О.А. Соловьева //Журнал социологии и социальной антропологии. -2001. -Том 4. -№ 4. -2023. -С.103-114.
199. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства [текст] / О.А. Сухарева. –Ташкент, 1958. –191 с.

200. Табаров, С. Се маорифпарвари тоҷик дар бораи амирони манғит (Эссе – эзоҳот) / С.Табаров. – Душанбе: Эҷод, 2006. – 208 с.
201. Тимченко, С.В. Англо-русское соперничество в Средней Азии в 40-е гг. XIX века [текст] / С.В. Тимченко. — Алматы. — 120 с.
202. Тимченко, С.В. Проникновение английских эмиссаров в среднеазиатские ханства в первой четверти XIX в. и позиция России // Востоковедные исследования на Алтае: сб. науч. ст. [текст] / С.В. Тимченко; Под.ред. В. А. Моисеева. Барнаул, 2002. Вып. III. – С.79. – С.71-84.
203. Троицкая, А. Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. [текст] / А.Л. Троицкая. – 1969. – 155 с.
204. Троицкая, А. Л. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX в. [текст] / А.Л. Троицкая // Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии посвященный 80-летию со дня рождения А.А. Семенова. Труды АН Тадж. ССР. Т. 17. – Сталинабад, 1963. – С.211-217.
205. Тулибаева, Ж.М. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII – первой половине XIX в. [текст] / Ж.М. Тулибаева. -Алматы: Дайк-Пресс, 2001. -156 с.
206. Турсунов, Б.Р. Дипломатические отношения Кокандского ханства при правлении Мухаммад Али-хана (1822-1842 гг.) [текст] / Б.Р. Турсунов // Учёные записки ХГУ имени академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. -№1 (58). -2019. –С.20-26.
207. Турсунов, Б.Р. Борьба за власть в Кокандском ханстве в 40-е гг. XIX в. [текст] / Б.Р. Турсунов // Ученые записки ХГУ имени академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. №2 (63). -2020. –С.27-31.
208. Турсунов, Б.Р. Военное состояние Российской империи и Кокандского ханства в канун завоевания Центральной Азии (планы завоевания, вооружение, численный состав армий сторон в середине XIX века) [текст] / Б.Р. Турсунов // Вестник педагогического университета: Издание Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. - №2 (85). -2020. – С.218-225

209. Турсунов, Б.Р. История Кокандского ханства (Образование и расцвет ханства). Книга I. [текст] /Б.Р. Турсунов. –Худжанд: Нури маърифат, 2021. - 352 с.
210. Турсунов Б.Р. История Кокандского ханства. Книга II. [текст] /Б.Р. Турсунов. – Худжанд: Мероч, 2024. – 376 с.+ 20 с. иллю.
211. Турсунов Б.Р., Набизода М.С., Маматкулов Дж.А. Источники и историография истории Кокандского ханства. Книга III. [текст] /Б.Р. Турсунов, М.С. Набизода, Ч.А. Маматкулов. – Худжанд: Мероч, 2024. – 162 с.+ 6 с. иллю.
212. Турсунов, Б.Р. Кокандское ханство в годы правления Мухаммада Али-хана (1822-1842 гг.) [текст] / Б.Р. Турсунов // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. -2018. - №4. -С.22-30.
213. Турсунов, Б.Р. Освещение политической жизни народов Средней Азии в составе Кокандского ханства (в первой половине XIX в.) в трудах академика Б. Гафурова [текст] / Б.Р. Турсунов // Таджикистан и современные международные отношения: глобализм и регионализм. Материалы международной научно-теоретической конференции. Худжанд, 19-20 мая 2007 г. – Худжанд, 2007. – С.234-235.
214. Турсунов, Б.Р. Роль русскоязычных источников в изучении истории Кокандского ханства// Сб. материалаов Международной научной конференции, посвященной 200-летию российского востоковедения [текст] / Б.Р. Турсунов // Вклад российской науки в изучении уникального историко-культурного и природного богатства Таджикистана (г. Худжанд, 23 ноября 2018 года). Серия «Евразийский перекресток». Вып. II.- Оренбург: ООО ИПК Университет, 2019. – С. 131-137.
215. Турсунов, Б.Р. Сведения письменных источников, архивных материалов и литературы по истории дипломатии Кокандского ханства при правлении Мухаммад Али-хана [текст] / Б.Р. Турсунов // Материалы международной научной конференции, посвященной «Проблемам

использования письменных, печатных источников в Ферганской долине в XVIII-XX вв.». – Андижан, 2018. – С.26-32.

216. Турсунов, Н.О. Таърихи тоҷикон [матн] / Н.О. Турсунов.- Хуҷанд: Нашриёти ба номи Раҳим Ҷалил, 2001. – 787 с.

217. Ёринбоев А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства//Известия АН УзССР. 1957. № 3. – С. 33-38

218. Халфин, Н.А. Егор Казимирович Мейендорф и его путешествие в Бухару[текст] /Н.А. Халфин // Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М.: Наука, 1975. - С.6-17.

219. Халфин, Н.А. Британская экспансия в Средней Азии в 30-40-х годах XIX в. и миссия Ричмонда Шекспира[текст] /Н.А. Халфин // История СССР. - 1958. -№ 2. - С.103-112.

220. Халфин, Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868) [текст] /Н.А. Халфин. – Москва, 1960. -Т.1. – 510 с.

221. Халфин, Н.А. Русия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века) [текст] /Н.А. Халфин. – Москва, 1974. -406 с.

222. Халфин, Н.А. Три русские миссии [текст] /Н.А. Халфин. - Ташкент: Изд. САГУ, 1956. - 86 с.

223. Харюков, Л.Н. Англо-русское соперничество в Центральной Азии и исмаилизм[текст] / Л.Н. Харюков. -М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. - 240 с.

224. Хасанов, М. М. Англо-российское соперничество в Хивинском ханстве в первой половине XIX века [текст] / М.М. Хасанов// Цифровая наука. - 2021. № 1. - С. 106-118.

225. Холикова, Р.Э. Из истории военного дела в Бухарском эмирате [текст] / Р.Э. Холикова //Молодой ученый. 2014. № 9 (68). – С.399-402.

226. Холиқова Р. Амирликдаги амалу-унвонлар [матн] / Р. Холиқова // Фан ва турмуш. №4. -2000. - 14 б.

227. Хуршут, Э. “Мунтахаб ат-таварих” как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII-XIX вв. [текст] / Э. Хуршут //Общественные науки в Узбекистане. – 1984.– № 7. – С. 36-42.

228. Чабров, Г.Н. Поездка в Бухару переводчика П.И. Демезона в 1833-1834 гг. [текст] / Г.Н. Чабров // Труды САГУ, книга 14.-Ташкент, 1957. –С.109-115.

229. Юзефович, Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые [текст] / Т. Юзефович. -М., 2005. -292 с.

230. Юлдашбаева, Ф.Х. Из истории Английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии (70-80 годы XIX в.) [текст] / Ф.Х. Юлдашбаев.-Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР, 1963. -189 с.

ДИССЕРТАЦИЯҲО ВА АВТОРЕФЕРАТҲО

231. Абдукаримов, Дж.А. Политическое положение Ура-тюбинского владения и Худжанда в начале XVIII – до 40-х г. XIX вв. (по материалам «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада Хакимхана). Дисс. канд. ист. наук: 07.00.02, 07.00.09/ Дж.А. Абдукаримов –Худжанд, 2020. – 191 с.

232. Абдулзода, З.Н. “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣю Дисс... номзади илм. Таърих: 07.00.09 [текст]/ З.Н. Абдулзода. –Душанбе, 2023. – 167 с.

233. Асоева, Б. Ҷ. Вижагиҳои луғавию сарфии “Зафарномаи Хусравӣ”. Дисс. номз. илмҳои филология: 10.02.01[матн] / Б. Ҷ. Асоева. – Душанбе, 2003. – 161 с.

234. Бейсембиев, Т.К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. Автореф. дис... канд. ист. наук [текст]/ Т.К. Бейсембиев. - Ташкент, 1983. – 22 с.

235. Бониёзов И.Х. Состояние армий и вооружений стран Центральной Азии в конце XVII –второй половины XIX вв. [текст] / Диссертация... канд. ист. наук:5.6.2. - Душанбе, 2024. - 183 с.

236. Вахидов, Ш. Аваз Мухаммад Аттар Хуканди и его сочинение “Тарих-и джаханнама-йи” (Тухфат ат-таварихи хани). Исследование, перевод, примечания: Автореф. дисс... канд. ист. наук : 07.00.09 [текст] / Ш. Вахидов. –Ташкент, 1990. - 20 с.

237. Данков, А.Г. Отечественная и британская историография о соперничестве России и Великобритании в Центральной Азии: XIX - начало XXI вв.: автореферат дис. . канд. ист. наук: 07.00.09 [текст] /А. Г. Данков. –Томск, 2008. -27 с.

238. Рахматов Исмоил. «Зафар- нома- йи Хусравӣ» как источник по истории Средней Азии и Афганистана (перв. полов. XIX в.), Автореф. канд. ист. наук, - Душанбе, 1988. -18 с.

239. Каландарова, М.С. Геополитика Англии в Центральной Азии в 20-30-е годы XIX в.: По материалам экспедиции А. Бернса в Бухару в 1831 г.: Автореф. дисс... канд. ист. наук [текст] / М.С. Каландарова. - М. 1995.-25 с.

240. Масалиева О. XX аср инглиз-америка тарихшинослигида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи: Тарих фанлари номзоди ...дисс. – Тошкент, 1999. – 180 б.

241. Мехди, Джафаризаде. Дипломатические и торгово-экономические взаимоотношения Средней Азии и Ирана в XIX в. : Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 [текст] / М. Джафаризаде. –Душанбе, 2012. -28 с.

242. Мухтаров, А.А. Очерки из истории Ура-Тюбинского владения во второй половине XIX в.: Афтореф. дис... канд. ист. наук [текст] / А.А. Мухтаров. – Сталинабад, 1955.– 18 с.

243. Рахматов, И. «Зафарномаи Хусравӣ» как источник по истории Средней Азии и Афганистан. Диссер... канд.ист. наук [текст] / И. Рахматов // И.Рахматов. – Душанбе, 1989. – 315 с.

244. Соловьева, О.А. Историко-этнографические аспекты традиционной должностной власти и управления в Бухарском эмирате XIX - начала XX веков: Автореф дисс. канд. ист. наук [текст] / О.А. Соловьева.- М., 2000. -24 с.

245. Терентьева, Н.В. Советская историография англо-русского соперничества в Средней Азии в первой половине XIX века: автореферат дис. канд. ист. наук: 07.00.03 [текст] / Н.В. Терентьева. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2003. – 27 с.

246. Турсунов, Б.Р. История политической жизни Кокандского ханства (с 1709 г. до первой половины 50-х годов XIX в.). Дисс... докт. ист. наук:5.6.1/ Б.Р. Турсунов. – Худжанд, 2022. – 400 с.

247. Турсунов, Б.Я. Қўқон хонлигида ҳарбий ва қўшун ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70-йилларигача): Тарих фанлари номзоди...дисс. автореф. [матн] / Б.Я. Турсунов –Тошкент, 2006. -26 б.

248. Хашеми, Ракаванди Сейед Эсмаил. Отношения Ирана с ханствами Мавераннахр в XVIII- начале XX века: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 [текст] /Р.С. Хашеми. –Душанбе, 2011. -27 с.

249. Шкунов.В.Н. Торгово-экономические отношения Российской империи с сопредельными странами Востока во второй половине XVIII – первой половине XIX в. Автореф. дисс...докт. ист. наук: 07.00.02 [текст] / В.Н. Шкунов. –Саранск, 2009. - 58 с.

Адабиёт бо забонҳои хориҷӣ:

250. Abbot James. Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg during the Late Russian invasion of Khiva. Vol.1. - London, 1884. -С. 94-98.

251. Alexsander lehmanns/ Relse nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842. Nach den binterlassenen Schriften desselbenbear-beltet und mit Anmerkungen versehen von G.V. Helmersen Beltrage zur Kenntnlss des Russischen Rd. XVII/ St.-Pib. 1852.

252. Bregel Y. Bibliography of Islamic Sentral Asia. Part I – III. Indiana University Research Institute for inner Asian Studies Bloomington, Indiana 1995. Part I. PP. 1 – 712; Part-III. P. 1892 – 2049.

253. Bregel Y. Khoqand Khanate. / The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic world. J.L. Esposito (ed.). Vol.2. Oxford, 1995, pp.430–431.

254. Central Asia in historical perspective. /Ed. By Beatrice Mans. – Oxford: West viw press, 1994. Central Asia in historical perspective. /Ed. By Beatrice Mans. – Oxford: West viw press, 1994.

255. David Gillard. The Struqqle for Asia 1828-1914/ London? 1910. –p. 106-107. 600 p.

256. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 344.
257. Eversmann Ed. Orenburg nach Buchara. — Berlin, 1823.-C.76.
258. Holdswort M. Turkestan in the nineteenth century. A Brief History of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva. – Oxford. 1959. – 360 p.
259. Hopkirk P. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. Oxf., 2001.
260. Hutton J. Central Asia: from the Aryan to the Cossack. — London, 1875.-C.301-302.
261. Morgan Jerald. Anglo-Russian Rivalry in Central Asia... P. 17.
262. Saray M. Rus isqali devrinda Osmanli devleti ila Turkistan hanliklari arasindaki ildiliklar. –Ankara? 1994
263. Scott C. Levi. The Fergana Valey at the Crossroads of Word History: The Rise of Khoqand. 1709–1822 //Journal of global History. 2007/ Volume 2. №2.
264. Wolff J. Narrative of a Mission to Bukhara in the years 1843—1845 to ascertain the fate of colonel Stoddart and captain Conolly. — New—York, 1875.

РЀЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ
Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии
аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Шарипов Ғ.З. Қайдҳо роҷеъ ба таърихи қорҳои ҳарбии Аморати Бухоро дар давраи ҳукмронии амир Насруллоҳон (солҳои 1826-1860) //Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. -№1 (62). – Хучанд, 2020. -С.54-59

[2-М]. Шарипов Ғ.З., "Зафарномаи Хусравӣ" - сарчашмаи таърихии давраи ҳукмронии амир Насруллоҳ// Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ.- №4 (69). - Хучанд, 2021. - С.16-21 (Ҳаммуаллиф: Н.О.Турсунов).

[3-М]. Шарипов Ғ.З. Вазъи муносибатҳои дипломатии Аморати Бухоро ва Русияи подшоҳӣ (солҳои 20-50-уми асри XIX) //Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. № 4 (77)– Хучанд, 2023. -С.26-33.

Мақолаҳои дар дигар нашрияҳо ба таърифи расида:

[4-М]. Шарипов Ғ.З. Бухарский эмират в описаниях дореволюционных русских востоковедов // Астраханские петровские чтения «Каспийский регион в имперском пространстве. К 350-летию со дня рождения Петра I Великого». г. Астрахань, 6-7 октября 2022 года. – Астрахань, 2022. – С.126-131.

[5-М]. Шарипов Ғ.З. Русские в военной службе бухарской армии // Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача) мавзусидаги халқаро миқёсидаги илмӣ – амалий конференция материаллари 2023 йил-10 июнь. – Бухоро, 2023. - С. 875-877.

[6-М]. Зарифзода Ғ.З. Маъхазшиносӣ дар осори илмӣ академик Аҳрор Мухторов // Уқдакушои таърихи миллат Маводи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои мубрами таърих ва фарҳанги мардуми Осиёи Марказӣ дар осори илмӣ академик Аҳрор Мухторов» бахшида ба 100 – солагии академик Аҳрор Мухторов, 22-уми ноябри соли 2024. – Хучанд, 2025.- С. 175-181 (Ҳаммуаллиф: Ҷ.А. Абдукаримов).